INŠTITUT ZA KRIMINOLOGIJO
pri Pravni fakulteti v Ljubljani

Izdal in založil: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani
Urednik: Matjaž Jager
Avtorji: Matej Accetto, Matjaž Ambrož, Matjaž Jager, Andrej Kristan, Mitja Muršič, Jurij Novak, Marko Novak, Goran Potočnik Černe, Jernej Pribošič, John Stubbs, Aleš Završnik
Recenzenta: prof. dr. Zoran Kanduč in prof. dr. Renata Salecl

Prva izdaja

ZAPOVED IN ZLOČIN
Stičišča prava, književnosti in teorije

Lektoriranje: Marija Milenković in Jana Kolarič
Oblikovanje in prelom: Mateja Goršič
Tisk: DUO ART, d. o. o.
Naklada: 250
Maloprodajna cena: 20 €

Ljubljana, 2012

Izpeljava projekta: Mettis Bukvarna – Bukle na Befel

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

343:82.0(082)

ZAPOVED in zločin : stičišča prava, književnosti in teorije / Matej Accetto ... [et al.] ; [uredil Matjaž Jager]. - 1. izd. - Ljubljana : Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, 2012

ISBN 978-961-6503-22-8
1. Accetto, Matej 2. Jager, Matjaž
263005184

ZAPOVED IN ZLOČIN

Stičišča prava, književnosti in teorije

Matej Accetto, Matjaž Ambrož, Matjaž Jager, Andrej Kristan, Mitja Muršič, Jurij Novak, Marko Novak, Goran Potočnik Černe, Jernej Pribošič, John Stubbs, Aleš Završnik

Matjaž Jager (ur.)

Ljubljana, 2012

Vsebinsko kazalo

VI O AVTORJIH

1 UVODNA BESEDA: PRAVO, KNJIŽEVNOST IN TEORIJA MED OBČIM IN POSAMIČNIM »ZLOČINA IN KAZNI«
Matjaž Jager

9 I. LEPOTE BRALNIH STEZ PRAVA

10 **Pravoslovje kot lepo-slovje: Sodba in kazen med lepoto in pravičnostjo**
Matej Accetto

40 **Večbesedilna književnost in pravo: Enovito besedilo raznoterih bralnih stez**
Andrej Kristan

57 II. OBČA TEORIJA IN POSAMIČNI PRIMERI

58 **Greh in Ženska**
Goran Potočnik Černe

70 **Problem sence v sodnem odločanju in literatura: Esej iz prava in psihoanalize**
Marko Novak

92 **Serijsko in ekscesno morjenje v literaturi in filmu: Spopad med vednostmi**
Aleš Završnik

128 **Peklensko nasilje: Emocionalnost nasilnosti v Peklenski pomaranči**
Mitja Muršič

159 III. PRAVO IN »BISTVO STVARI«

160 **Kriminologija v Vstajenju Leva Nikolajeviča Tolstoja**
Matjaž Ambrož

174 **The trial scene in Shakespeare's Merchant of Venice**
John Stubbs

185 IV. NEPRAVO: KNJIŽEVNOST O ZLOČINIH »CIVILIZIRANIH«

186 **Srce teme, cesarstvo lobanj: Kolonialni holokavst v Kongu na začetku 20. stoletja ter njegov odmev v književnosti**
Jurij Novak in Jernej Pribošič

225 V. VSTOPANJE V ČEVLJE DRUGIH V KRIZI

226 **O obzirnosti: Literatura, pravo in pripravljenost na krizo**
Matjaž Jager

239 IMENSKO KAZALO

241 STVARNO KAZALO

O avtorjih

Matej Accetto

Doktor pravnih znanosti, docent na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.

Andrej Kristan

Doktorand na Univerzi v Genovi, trenutno gostujoči raziskovalec na kalifornijski Univerzi v Berkeleyu, magister z Evropske akademije za teorijo prava in sourednik Revus – Revije za evropsko ustavnost.

Goran Potočnik Černe

prof. filozofije in univ. dipl. sociolog kulture, avtor znanstvenih in poljudnih člankov s področja filozofije, kulture in umetnosti.

Marko Novak

Doktor pravnih znanosti, docent na Evropski pravni fakulteti v Novi Gorici, predstojnik katedre za teorijo prava.

Aleš Završnik

Doktor pravnih znanosti, znanstveni sodelavec Inštituta za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, docent na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.

Mitja Muršič

Doktor znanosti s področja kriminologije, univ. dipl. socialni pedagog, znanstveni sodelavec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

Matjaž Ambrož

Doktor pravnih znanosti, izredni profesor na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

John Stubbs

Iz Angleščine diplomiral v Oxfordu, doktoriral pa iz srednjeveške in renesančne literature v Cambridgeu. Napisal dve knjigi: *Donne: The Reformed Soul* (2006), življenjepis angleškega pesnika Johna Donna (1572–1631), in *Reprobates: The Cavaliers of the English Civil War* (2011), zgodovinsko analizo angleške državljanske vojne sedemnajstega stoletja skozi izkušnje kraljevih pesnikov in vojakov.

Jurij Novak

Univ. dipl. pravnik, sodniški pripravnik na Višjem sodišču v Ljubljani.

Jernej Pribošič

Univ. dipl. prevajalec, magistrski študent tolmačenja na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Matjaž Jager

Doktor pravnih znanosti, znanstveni svetnik na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, izredni profesor na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.

UVODNA BESEDA: PRAVO, KNJIŽEVNOST IN TEORIJA MED OBČIM IN POSAMIČNIM »ZLOČINA IN KAZNI«

Matjaž Jager

Zločin in kazen, postava in greh, abstraktno pravo in konkretni posameznik pod obokom ideje »lepega, pravičnega in dobrega«, vse to so arhe-teme, ki od nekdaj vznemirjajo tako rekoč vsakogar. Pričujoči zbornik združuje deset prispevkov, v katerih se avtorji – povečini pravniki, pa tudi literarni zgodovinar, filozof, prevajalec in specialni pedagog – vsak na svoj način spoprijemajo s temi večnimi vprašanji. Pri tem v svojih raziskavah vsi zavestno prestopajo šolsko začrtane meje med pravom, literaturo in teorijo.

Z metaforo bi lahko njihovo delo primerjali s hkratnim metanjem analitičnih ribiških mrež v tri oceane. Pravo, literatura in teorija so namreč vsak zase širen ocean tako glede vsebine kot glede globine plasti in možnih osvetlitev svojega predmeta. Dejstvo, da je zbornik pred nami, priča o tem, da se avtorji sublimnega razgleda na vse troje niso ustrašili. Nasprotno, zdi se, da so prepričani, da lahko s prestopanjem šolskih meja med področji obravnava predmeta zgolj pridobi. Kot da bi, na primer, pravnike gnal, na prvi pogled paradoksalen, motiv, da bodo o pravu (z)vedeli več, če bodo mislili tudi družbeno teorijo in književnost. Oziroma da bodo pravzaprav boljši pravniki, če ne bodo zgolj pravniki. Da ne govorimo o tistih, ki se posvečajo kriminološkim temam; ti se v interdisciplinarnem okolju počutijo kot ribe v vodi.

Še iz otroških let sem si zapolnil rek, ki bi ga lahko postavili zborniku za moto: Če želiš kopati v globino, moraš najprej kopati v širino. Če šele ustrezna širina razgleda omogoči resnično globino vpogleda, velja pri temi, kot je naša, storiti enako. Avtorji se zato v iskanju plodnih možnosti premeščanja idej, razlagalnih postopkov in metafor na široko gibljejo med pravom, literaturo in teorijo. V zborniku bomo tako našli veliko primerjav, pojmovnih preskokov in še posebej ilustracij, primerov. Pri zadnjem avtorji trčijo na problem

odnosa med občim in posameznim, teorijo in primerom. Ta problem se za našo temo vedno znova izkaže za ključen.

Osrednji namen zbornika je osvetliti nekatera teoretično plodna križišča med pravom, teorijo in literaturo na polju »zločina in kazni«, pri čemer se nekateri avtorji ne omejujejo le na kazenskopravne in kriminološke vidike, temveč razpravljajo o pravu nasploh. V tem sledi zbornik kar bogati tradiciji, ki jo na Slovenskem najdemo na področju prepletanja prava in literature. Naj tukaj omenim le poglavitne avtorje, ki so se lotevali tega področja predvsem s pravno-akademskega vidika. Že pred (in med) drugo svetovno vojno sta o tem pisala profesorja kazenskega prava na Pravni fakulteti v Ljubljani Aleksander V. Maklecov in Metod Dolenc (Maklecov, *Problem zločina v ruskem leposlovju*, 1930; Dolenc, *Kazenska pravda zoper Veroniko Deseniško*, 1930; *O pravnih spominih v slovenskih narodnih pesmih*, 1942) in Sergij Vilfan (Vilfan, *Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih*, 1943). V osemdesetih letih je o starogrški književnosti in pravu pisal Vladimir Simič (Simič, *Homer o pravu in oblasti*, 1985, *Isokratov govor o miru*, 1989), številne literarne reference, ki jih je preveč, da bi jih lahko ustrezno povzeli, najdemo tudi v obširnem opusu Boštjana M. Zupančiča.

V zadnjem desetletju je ugledal luč sveta slovenski prevod dela Richarda A. Posnerja *Law and Literature* (Posner, *Pravo in literatura*, 2003), leta 2005 pa je izšla monografija Marije Milenković z naslovom *Leposlovje in kriminologija* (s spremno besedo akademika Matjaža Kmecla). Nenazadnje je lani izšel zbornik prispevkov na temo enakosti (*Med Olimpom in Hadom: enakost v pravu in literaturi*, 2011), ki ga je uredil Matej Accetto.

Zbornik, ki je pred nami, nadaljuje to tradicijo. Le želimo si lahko, da bo navdihnil nadaljnje, podrobnejše raziskave obravnavanih tem, hkrati pa, da bo spodbudil tako nove stile in tehnike metanja analitičnih ribiških mrež kot tudi njihovo metanje v novih ribiških rajonih, saj, če kje, je v oceanih prava, literature in teorije dovolj prostora za vse.

Eseji v zborniku so tematsko urejeni v več delov. V prvem Matej Accetto in Andrej Kristan vsak v svojem prispevku izrisujeta

medpanožno oplajanje med pravom in literaturo tako na ravni temeljnih idej kot na ravni metode.

Matej Accetto očrta možnosti odnosa med lepoto kot osrednjim pojmom estetike in pravom, še posebej kazenskim. Osrednjo idejo o sorazmernosti in simetriji, o enakostranični povezanosti med lepim, pravičnim in dobrim, dopolnjuje z analizo praviloma prezrtih vzporednic; od ideje o pravu kot lepoti pa vse do pravične kazni kot odseva lepote. Prepričljivo pokaže na lepoto kot poskus opravičevanja kazni in na možnost sprevrženosti vezi med lepim in pravičnim v primeru diskriminacije na podlagi lepote.

V nadaljevanju Andrej Kristan zagovarja inovativno tezo, da je moč pravo misliti kot večbesedilo (ang. *hypertekst*). Zgled za takšno premeščanje pogleda na pravo je slavni roman Miodraga Pavića *Hazarski rečnik,* katerega osnovni deli so geselski članki. Če je Dworkin primerjal sodnikovo odločanje s so-pisanjem verižnega romana, nas Kristan prepričuje, da moramo gledati na pravo kot na »enovito besedilo raznoterih bralnih stez«, saj ga na ta način vseskozi že uporabljamo.

V drugem delu filozof in sociolog kulture Goran Potočnik Černe odpre nekatere temeljne ontološke probleme zla in kršitve zakonov (postave). Izhajajoč iz Biblije nam zlo predstavi skozi perspektivo ideje o grehu, kot ga opredeljuje odnos zapoved (postava) – zločin (prestopek). Skozi svetopisemsko zgodbo o izvirnem grehu Adama in Eve ter Tolstojevo zgodbo o Ani Karenini pokaže, kako razlika med (M)oškim in (Ž)ensko preddoloča njun različni odnos do zapovedi, kar priča o dveh različnih oblikah subjektivizacije, ki sta tukaj na delu.

Marko Novak osvetli sodno odločanje skozi Jungovo psihoanalizo oz. njegovo idejo sence. Ta ideja dramatično osvetljuje notranje nezavedne labirinte posameznikovega opredeljevanja do drugih, še posebej kot del oblastnega (sodnega) odločanja. Ob tem pisec opozori na »nasedanje pastem kolektivne sence«, ki nas zadeva v skupnosti. Učinek posameznikove ali skupinske sence v okviru pravosodja ilustrira z resničnimi in literarnimi primeri – dostikrat ustvarjenimi na podlagi resničnih zgodb, kot jih »piše življenje« (primer Emmetta Tilla, Camusov *Tujec*, Grishamov *Nedolžni človek*, Draškovičev *Sodnik*).

Aleš Završnik nadaljuje s soočanjem teorije in literature in pokaže, da je razlaga zločina in zločincev od nekdaj hkrati tudi področje spopada za primat med vednostmi, ki naj bi soustvarjale kriminalno politiko oz. si domišljale, da jo. Zanimivo namreč je, da imajo različne vednosti svoje različne kriminalne prototipe. Ti so potem na eni strani predpostavljeni, na drugi strani pa »odkriti« in »uspešno procesirani« skozi optiko te iste dominantne vednosti. Ta tako na neki način ustvarja svoje predmete, da jih lahko potem »najustrezneje« obdela. Literatura zrcali te procese; Završnik nas popelje skozi več sklopov kriminalnih romanov in po teh predlogah posnetih filmov, od *Psiha* Roberta Blocha do romanov o Thomasu Ripleyju Patricije Highsmith. Izpostavi vzpon in padec psihoanalize ob hkratnem strmem dvigu naravoslovno-forenzičnih ved. Druga os avtorjevega razmišljanja preči pojav ekscesnega morjenja v povezavi z užitkom morilca in njegovo subjektivizacijo, vse na ozadju postmoderne teorije, kjer lepo izpostavi Ballardovo misel, vsi že »…(ž)ivimo v velikem romanu. Fikcija je že tu. Pisateljeva naloga je, da izumlja realnost.«

Mitja Muršič, slovenski pionir kriminologije emocij, v svojem prispevku skozi transakcijsko teorijo osebnosti opozarja na čustva kot osrednji vir vsakega nasilnega vedenja. *Peklenska pomaranča* Anthonija Burgessa je bogat vir tovrstnih ilustracij. To, nekoč kontroverzno, delo nazorno slika primere čustveno prežetega odnosa do soljudi, kar vse Muršič pregledno izpostavi in osvetli fenomenologijo čustvenih stanj, povezanih z najrazličnejšimi oblikami nasilja. Po drugi strani pa hkrati in ključno opozori na širši družbeni kontekst sistemskega nasilja, ki deluje »nevidno«, pod avreolo legalnosti in legitimnosti.

V naslednjem sklopu Matjaž Ambrož in John Stubbs vsak na svoj izvirni način prikažeta tradicionalen revolt zoper hladni univerzalizem prava, kot ga na svoj genialni način izražata Tolstoj in Shakespeare.

V delu, namenjenem pravu in literaturi, je seveda težko mimo Leva Nikolajeviča Tolstoja. Pravnik in pisatelj Matjaž Ambrož nam z veščo roko jasno predstavi jedro njegovega soočanja z večnimi dilemami zločina in kazni v romanu *Vstajenje*. Eden največjih romanopiscev vseh časov skozi usodo Katjuše Maslove biča pravo, ki je

samemu sebi namen in ki, po tem, ko smo mu dalj časa izpostavljeni, iz povprečnih ljudi iz mesa in krvi dela oportunistične formaliste, ki, žal, »sicer dobro poznajo pravo, ne zanima pa jih bistvo stvari« (Tolstoj). Tolstoj pokaže, kako kazensko pravo pa tudi prevladujoče teorije o zločinu in namenu kaznovanja grobo poenostavljajo resnično življenje. Rezultat vsega tega je, da je v pravosodnem sistemu in njegovem delovanju čedalje manj pravičnosti, čedalje več pa hlastnega ukvarjanja s formo in celo s prestižno pomembnostjo tako prakticirane pravniške vloge.

John Stubbs v svoji pretanjeni analizi glavnih junakov Shakespearjeve igre *Beneški trgovec* izpostavi neponovljivo raznolikost človeških značajev, soočenih s pravnim redom. V eseju izhaja iz zgodovinskega okolja te drame, tedanjih predsodkov in pravil, kot jih je v igri orisal Shakespeare. Čeprav se zgodba odvija v nekem drugem obdobju, hitro uvidimo njeno aktualnost, večnost dilem, ki jih veliki Anglež tako mojstrsko opisuje. Avtor, mednarodno uveljavljeni pisatelj in veliki poznavalec angleške renesančne književnosti, je napisal prispevek v svojem maternem jeziku, kar mu daje poseben čar.

Stubbs iz ugotovitve, da je pravo praviloma le okorno orodje za iskanje pravičnosti, povleče določene posledice. Pravica, personificirana boginja prava in pravosodnega sistema, vihti svoj meč in tehtnico z zavezanimi očmi. Pri tem, ko tehta zgolj tisto, kar izbere kot pravno pomembno, nemalokrat ovira uveljavitev pravičnosti v posebnem, višjem smislu. Shakespeare, ta veliki poznavalec vsega človeškega, ki se je z enako lahkoto vživljal tako v Falstaffa kot v Hamleta, se je tega seveda še predobro zavedal. John Stubbs nas na vse prijazno opozori v velikem slogu.

V predzadnjem delu Jurij Novak in Jernej Pribošič podrobno razgrinjata pretresljive podrobnosti neprava – množičnih zločinov, ki jih je v svoji »privatni« koloniji, Svobodni državi Kongo, izvajal belgijski kralj Leopold II. (1835–1909). Ti zločini proti človeštvu, ki so jih za njegov račun izvajali belci iz zasebnih gospodarskih družb s sedeži v »civiliziranih demokratičnih evropskih državah«, so bili, morda najmočneje javno ožigosani v književnih delih Josepha Conrada, Marka Twaina in Arthurja Conana Doylea.

Zbornik zaokrožuje prispevek z naslovom *O obzirnosti*, v katerem Matjaž Jager osvetli odnos med literaturo in pravom skozi prizmo skupne antinomije med »tem, kar je« in »tem, kar naj bi bilo« ter temeljne napetosti med občim in posamičnim, ki se zgosti na problematiki zgodovinskih in literarnih primerov, zgledov. Pri tem s pomočjo Kantove *Tretje kritike* oz. njene interpretacije Hannah Arendt opozori na širši, pravno-politični pomen mehanizma Kantove reflektirajoče razsodne moči. Gre za posebno, Kantovo premostitev prepada med občim in posamičnim, ki ga uteleša eksemplarična veljavnost. V situaciji, ko pravilo ne obstaja, ga zgodovinski, literarni ali sodobni junak ustvari sam in hkrati zahteva njegovo pripoznanje od celotne skupnosti.

Na koncu uvodne besede bi se rad najprej zahvalil Mojci, pa seveda tudi Juliji in Sofiji; vse so mi pri mojem delu vseskozi in potrpežljivo stale ob strani. Hvala tudi avtorjem za njihovo potrpljenje ob uredniškem delu, ki se je zavleklo malo dlje, kot sem pričakoval. Naj jim bo v tolažbo, da tako ali drugače obravnavajo »večne« teme, ki jih ne utesnjuje imperativ kratkočasne dnevne aktualnosti. Pri urednikovanju sta mi bili v veliko pomoč Taja Andrej in Tjaša Tomažin, za kar se jima na tem mestu lepo zahvaljujem. Zahvaljujem se tudi Barbari Bizilj, ki mi je pomagala pri zaključnih pripravah na tisk, in, seveda, ekipi Mettis Bukvarne – Bukle na Befel za številne odlične predloge in rešitve v pripravi knjige za tisk. Ne nazadnje gre zahvala sodelavcem Inštituta za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, ki soustvarjajo enkratno ozračje, v katerem je prijetno delati in raziskovati.

V Ljubljani, avgusta 2012

Matjaž Jager

I. LEPOTE BRALNIH STEZ PRAVA

Pravoslovje kot lepo-slovje: Sodba in kazen med lepoto in pravičnostjo

Matej Accetto

Ples lepote in prava

Prešeren v *Povodnem možu* tako opiše glavna protagonista:[1]

> *Od nékdej lepé so Ljubljanke slovele,*
> *al lepši od Urške bilo ni nobene,*
> *nobene očem bilo bolj zaželene*
> *ob času nje cvetja dekleta ne žene.*
> *[...]*
> *Al, ker se ozira, plesavca si zbira,*
> *zagleda pri mizi rumeni junaka;*
> *enac'ga pod soncam mu ni korenjaka,*
> *želi si plesáti z njim deklica vsaka [...]*

Za potrebe pričujoče razprave nam omenjena opisa in celotna zgodba Urškinega plesa s povodnim možem ponujajo tri zanimive, čeravno same po sebi morda ne posebno presenetljive misli.

Prvič, da je lepota (zunanje) merilo vrednosti in poželenja. Urška je najbolj zaželena, ker je najlepša. Pri tem pogosto niti ni pomembno, kakšna je v resnici: lepota šteje, tudi če je le navidezna oziroma znamenje. Nekoliko hudomušno se lahko denimo spomnimo na prvi stavek romana Margaret Mitchell *V vrtincu*, kjer takoj na začetku izvemo, da »Scarlett O'Hara ni bila lepa, a so moški to [njeno *ne-lepoto*] le redko dojeli«.[2] Ne gre zgolj za to, da je bila Scarlett *videti* lepa, temveč tudi za to, da je bila lepota zaželeni cilj, dobrina; biti lépo je biti dobro.

[1] Prešeren (1965), 72 in 73.

[2] Mitchell (1936), 3: »*Scarlett O'Hara was not beautiful, but men seldom realized it when caught by her charm as the Tarleton twins were.*«

Kakor v leposlovju, tako v življenju,[3] kjer se notranjost ljudi prav tako pogosto presoja po njihovi zunanjosti.[4] Fizični videz se kaj prelahko povezuje z domnevanimi osebnimi lastnostmi: privlačnost z odlikami, kot so krepost, inteligentnost in neokrnjenost, debelost pa z lenobo in nesposobnostjo.[5] Na eni strani se, kot je razvidno tudi iz naslova ene od pravnih razprav, zdi skoraj nepredstavljivo, da bi bila lepa oseba lahko kriva kaznivega dejanja.[6] Na drugi strani so se še v ne tako oddaljeni preteklosti v ZDA neprivlačni ljudje morda še najbolj približali statusu »inkriminacije« kljub očitni nedolžnosti in neškodljivosti, ko so nekateri odloki lokalnih oblasti prepovedovali njihovo pojavljanje v javnosti izključno zaradi njihove »grdote« (*unsightliness*).[7]

Na to ugotovitev se delno navezuje druga misel iz *Povodnega moža*. Tudi povodni mož, bajeslovno bitje, ki »[i]ma luskasto zeleno kožo ter lase; med prsti na rokah in nogah [pa] ima plavalno kožico«,[8] v svoji pravi podobi nemara na mestni veselici ne bi bil dobrodošel. Ko pride na veselico preobražen v zalega mladeniča, ko torej kot nekakšna povodna Scarlett navzoče pretenta, da »ne dojamejo« njegove ne-lepote, pa so mu odprte vse duri, vključno s tistimi, ki vodijo do zale Urške.

To je povedno iz dveh povezanih razlogov. Kolikor Urška v zgodbi igra vlogo žrtve, je žrtev zaradi svoje lepote. Prav vest o njeni lepoti je tisto, kar je povodnega moža pritegnilo, da je od daljnega domovanja (»*kjer Donava bistri pridruži se Savi*«) prišumel v Ljubljano, kakor je tudi Lepa Vida v večini inkarnacij prav zaradi

[3] O vzporednicah med pravom in leposlovjem sicer več v Accetto (ur.), Med Olimpom in Hadom: Enakost v pravu in literaturi, uvodoma na s. 9–10.

[4] Glej Note, »Facial Discrimination: Extending Handicap Law to Employment Discrimination on the Basis of Physical Appearance«, 100 Harv. L. Rev. 2034 (1987), 2038, ki navaja, da ljudje pogosto zavestno ali podzavestno verjamejo, da so se posamezniki z neprivlačnim izgledom že rodili z neprivlačno osebnostjo ali kasneje razvili podobno neprivlačno osebnost ter obratno v primeru privlačnih ljudi.

[5] Adamitis (2000), 197.

[6] Saladin in dr., Perceived Attractiveness and Attribution of Criminality: What is Beautiful is Not Criminal, 30 Can. J. Criminology 251 (1988), navedeno v Wiley (1995), op. 67 na s. 212.

[7] Glej Note (1987), opomba zgoraj, 2035.

[8] Lah in Inkret (2002), 341–342.

svoje lepote končala v nesrečnem in domotožnem izgnanstvu.[9] Lepota zbuja v opazovalcu poželenje, željo po posedovanju; preobraženi povodni mož je tako v določeni meri vzporednica starogrškemu mitu o azijski princesi Evropi, hčeri kralja Agenorja iz Tire, ki naj bi si jo nekoč poželel Zevs, jo preobražen v belega bika na morski obali zvabil na svoj hrbet in z njo odplaval proti Kreti.[10]

A vendar v primeru povodnega moža ne gre zgolj za zgodbo poželenja, temveč tudi za zgodbo posnemanja, zgodbo ponovitve (replikacije). Da bi se približal Urški, se povodni mož preobrazi v privlačnega mladeniča; ravno zaradi njegove lepote si ga ona tudi izbere. Kakor je ona brez primere med dekleti in neuresničljiva želja ostalih mladeničev, tako je on brez primere med mladeniči in neuresničljiva želja ostalih deklet; ravno v tej ločenosti od drugih pa sta si najbolj podobna med seboj. Drug v drugem (kar drži vsaj za nepoučeno Urško, ki živi v svetu iluzornih povezav med zunanjim videzom in notranjo stvarnostjo iz prve misli zgoraj) prepoznata sorodnost v svoji izjemnosti – če se malo pošalim, s spojitvijo v plesu na nek način udejanjita slogan politične unije, ki je ime prevzela po omenjeni azijski princesi, »združena v raznolikosti«.[11] Njun ples je primer simetrije, v kateri se lepota zrcali v lepoto, primer ponovitve, o kateri razmišlja Elaine Scarry v svoji čudoviti knjižici *O lepoti in kako biti pravičen*,[12] ko izhaja iz dejanja *prepoznanja* nečesa kot lepega ter posledično razmerja med lepim (predmetom) in njegovim opazovalcem. Lepota »spodbuja, celo zahteva dejanje ponovitve«, njen učinek je v tem, da »spodbode kopijo same sebe«.[13]

V tej luči niso več pravilne prispodobe morska obala in Lepa Vida ali princesa Evropa, temveč rečno nabrežje in princesa Navzikaa, ki

[9] Za pregled nekaterih najbolj znanih del z motivom Lepe Vide glej *id.*, 225–227.

[10] Mit opisujejo mnogi avtorji, ko razpravljajo o (etimoloških) začetkih Evrope in njeno poimenovanje posledično izpeljujejo iz grških besed *eurys* (velik, širok) in *ops* (oko, pogled ter izvedeno obraz), po čemer naj bi pomenilo lepotico velikih oči oziroma žensko, lepo na pogled – glej denimo Hay (1957), 1.

[11] Nesojena ustavna pogodba Evropske unije iz leta 2003 ga je v 8. členu postavila celo za uradni slogan Unije, kljub pomanjkanju tovrstne določbe v veljavni primarni zakonodaji pa neuradno tako učinkuje že sedaj.

[12] Scarry (2006).

[13] *Id.*, 3–6.

jo med pranjem perila v tolmunu preseneti brodolomec Odisej. Scarry poudarja Odisejevo ravnanje, ko v spominu išče primero za opis princesine lepote: »Nikdar še takega nisem na óči ti videl človeka, moškega ne, ne ženske: resnično, strmim, ko te gledam! Enkrat samó sem nalêtel, na Delu, ob Foiba oltarju, palmovo mlado drevo, ki vitko je raslo v višino.«[14] Iz podobnega vzgiba »kopiranja« lepota Beatrice v *Novem življenju* zahteva od Danteja, da napiše sonet, nato pa lepota poezije zahteva novo »kopijo« v proznem komentarju soneta.[15] Glede na sodobno obsedenost s tovrstnim kopiranjem in imitacijo lepote verjetno teza sploh ni pretirano sporna, prej vzbuja bojazen, da nismo že skoraj pregloboko zabredli v »kulturo kloniranja«, ki temelji na »sistematični reprodukciji istosti«.[16] Ta plastična želja po kloniranju se kaže tako na mikro-ravni plastičnih operacij kot na makro-ravni izpolnitve družbe v imitaciji – kot Eco denimo opisuje ideologijo ZDA kot tisto vrsto, ki trpi za pomanjkanjem zgodovine: »Kjer Dobro, Umetnost, Bajka in Zgodovina ne morejo postati meso, morajo postati vsaj Plastika.«[17] V eni od svojih zgodb Balzac opisuje, kako skuša kipar Sarrasine s svojim delom reproducirati lepoto čudovite Zambinelle, ki jo je videl na odru, dokler je povsem ne izgubi v premnogih narisanih in izklesanih upodobitvah.[18]

A vendar je ravno to spodbujanje kopiranja (ali vsaj posnemanja) za Scarryjevo eden od dveh načinov, kako nas lepota spodbuja k pravičnosti; drugi, ki obenem uvaja tudi zadnjo misel na podlagi Urškinega plesa s povodnim možem, pa naj bi bil ta, da nas pojav lepote razsredini (decentrira) oziroma nas kot opazovalca razsvoji in premakne iz središča svojega lastnega sveta, zaradi česar smo bolj dovzetni za nepravičnost v svetu okoli sebe.[19] Urško je šele neprimerljiva lepota neznanega mladeniča premaknila iz središča njenega vesolja prve mestne lepotice, ki je v skladu s svojimi muhami mladeniče nekaznovano vodila za nos. Po tem branju opisanih dogodkov Urška ni (samo) žrtev, ampak je njena usoda

[14] Homer (1982), 92.
[15] Scarry (2006), 5.
[16] Essed in Goldberg (2002), 1067.
[17] Eco (1997), 57.
[18] Pacteau (1994), 11.
[19] Glej *id.*, 109–124.

tudi nekakšna »kazen« za njen »zločin«, objestnost in pretirano prevzetnost.[20]

Moč lepote kot orodja za razgaljanje prevzetnosti in gibala objektivne »pravičnosti« se pravzaprav v baladi kaže na dva načina. Po eni plati šele povodni mož, sposoben ne le prepoznave, ampak tudi uspešnega posnemanja lepote, vidi onkraj Urškine lepote v njeno prevzetnost. Po drugi pa ravno spričo njegove lepote Urška povsem opusti prevzetno vedenje; še več, pojava zalega mladeniča jo sili k izpovedbi, k priznanju. Lepota povodnega moža je motiv, odkrito priznanje lastnih želja pa Urškino sredstvo za želeno vzpostavitev pravega sorazmerja med njima.

V tem pogledu se ponovno pojavi tudi simbolika ponovitve lepote, le da je lepota povodnega moža v resnici mišolovka Agathe Christie, zatrjevano načrtovana za lov na mačko (slavljenje telesne lepote), v resnici pa past za miši (kaznovanje duhovne prevzetnosti).[21] Peter Brooks podobno analizira znano sodbo ameriškega Vrhovnega sodišča v zadevi *Brewer v. Williams*,[22] v kateri je policist nekega globoko vernega osumljenca ugrabitve in umora deklice v nasprotju z dogovorom z neprisotnim zagovornikom zgolj z govorom o nevarnosti sneženja, ki da bi zabrisalo sledi do punčke in tako njenim staršem preprečilo krščanski pogrebni obred za deklico, ugrabljeno na božični večer, pripravil do »prostovoljnega« priznanja umora in do tega, da je policiste usmeril na kraj, kjer so našli dekličino truplo. Brooks se sprašuje o spornosti tovrstnega spodbujanja priznanja z nekakšno hamletovsko »mišnico«, z igro znotraj igre, s katero je želel Hamlet »ujeti kraljevo vest«[23] – z drugimi besedami, sprašuje se, ali tovrstno »spodbujanje« priznanja,

[20] Kot še eno dejanje ponovitve naj bi Prešeren s pesnitvijo tudi zares namigoval na prevzetnost njegove tedanje ljubezni, ki ga je zavračala – glej Lah in Inkret (2002), 423.

[21] Christie (1993).

[22] *Brewer v. Williams*, 430 U.S. 387 (1977); za slovenski prevod izvlečka sodbe glej Zupančič in dr. (2001), 641–645.

[23] Glej Brooks (2001), 28. Brooks navaja, kako se je sicer nenavadnost same zadeve zrcalila tudi v »pripovedniškem« slogu odklonilnega ločenega mnenja sodnika Blackmuna, ki je zapisal: »*Nisem prepričan, da so opazke in pripombe [policista] Leaminga, medtem ko je policijski avtomobil tistega zimskega popoldneva potoval po zasneženih in spolzkih miljah med Davenportom in Des Moinesom, pomenile zaslišanje, neposredno ali prikrito, Williamsa.*«

h kateremu sili pripoved, ponovitev, še dopušča domnevo »prostovoljnosti« tega priznanja.[24]

Za pravo je v tej luči nemara najpomembnejše vprašanje, kakšen je vpliv takega »prisiljenega« priznanja na načelo enakosti orožij kot enega temeljnih načel kazenskega postopka, ki naj bi poskrbelo za pravo ravnovesje med obtožencem in organi pregona.[25] Za izhodišče te razprave pa je pomembno vprašanje, v kolikšni meri takšno priznanje stremi k vzpostavitvi ravnovesja med »zločinom« in »kaznijo«, k pomiritvi slabe vesti, morda ob razsredinjenju pred obličjem lepote vsaj nezavedno tudi k (trenutni, bledi, a vendarle) ponovitvi razsvetljenskega ideala *lepe duše* kot osebe, ki »združuje moralno krepost in estetsko vrednost v popolnosti živečega človeka«.[26]

Priznanje, čeprav vedno tako zaželen in nekoč – pomislite denimo na arhetipski primer inkvizitornih postopkov zoper domnevne heretike ali še prej sužnje[27] – skorajda obvezen dokaz obtoženčeve krivde, ta »kraljica dokazov«,[28] je seveda lahko tudi lažno in tako ne more vedno obveljati kot neizpodbiten dokaz.[29]

Lažno priznanje lahko dá po krivem obtožena nedolžna oseba: profesor Munda je za primer »justične zmote« rad uporabljal kazensko zadevo zoper Franca in Marijo Bratušo. Bratuša je ob izginotju hčerke pod pritiskom preiskave – sam je kasneje trdil, da mu je orožnik izsilil priznanje z grožnjo, izvedenca pa, da je trpel za bolestnimi motnjami

[24] Kolikor je priznanje seveda dejansko lahko »prostovoljno«, saj bo verjetno skoraj vedno odvisno od tehtanja oziroma vpliva različnih zunanjih in notranjih pritiskov na obdolženca.

[25] Seveda pri tem ni brez pomena dejstvo, da je policist v zadevi *Brewer v. Williams* aktivno igral na vernost osumljenca. Munda (1950), 239, navaja podoben primer, kjer pa je k priznanju pomagalo naključje: »*Morilec je trdovratno tajil umor. Ribič je nekaj dni po umoru lovil ribe v potoku, ki teče mimo kraja dejanja. V vodi je našel sekiro in jo oddal sodišču. Ob ponovnem zaslišanju pokaže preiskovalni organ obdolžencu, ki je zopet tajil, nenadoma sekiro in ga vpraša, ali jo pozna. Po naključju je v tem trenutku na sosedni cerkvici zazvonil mrtvaški zvon. Vse to je obdolženca tako prevzelo, da je zastokal in priznal.*«

[26] Norrie (2005), 2.

[27] Munda v zgodovinskem pregledu dokazne vrednosti priznanja navaja, da so se v rimskem in starem grškem pravu izpovedbe sužnjev mogle uporabiti kot dokazno sredstvo le, če so bile izsiljene z mučenjem, saj suženj ni bil »oseba« in tako tudi ni mogel svobodno izraziti svoje volje – glej Munda (1950), 218–221.

[28] Brooks (2001), 9.

[29] Razloge za krivo priznanje in številne dejanske primere navaja Munda (1950), 240–250.

spomina – po krivem priznal, da jo je umoril in njeno truplo ob pomoči žene Marije razkosal in sežgal v peči. Na podlagi priznanja in temu ustreznega tolmačenja indicev pa je bil tudi obsojen.[30] Da je šlo za krivo priznanje, je bilo odkrito povsem po naključju dve leti po obsodbi, ko je preiskovalni sodnik v Novem mestu zasliševal tatico s ptujskim naglasom; ko je ta trdila, da je doma na Dolenjskem, je sodnik posumil, da bi lahko šlo za pogrešano Ivano Bratuš, pridobil fotografijo obsojenca Franca Bratuše in jo nepričakovano pokazal osumljenki, tako da je presenečena vzkliknila: »Oh, to so pa moj ata.«[31] Primer Bratuševih je tudi vzporednica z že omenjeno zadevo *Brewer v. Williams.* Bratuševa pobožna žena naj bi po prvotnem zanikanju vpletenosti ali sploh kakršnekoli vednosti o dogodku udeležbo pri umoru priznala tudi zato, ker ji duhovnik pri velikonočni spovedi ni hotel dati odveze, češ da naj najprej prizna krivdo.[32]

Lahko pa gre tudi za lažno priznanje krivega, ki čuti potrebo po priznanju, a se boji resnične izpovedbe. Brooks navaja primer Jeana Jacquesa Rousseauja iz druge knjige *Izpovedi*, ko v hiši, kjer je mladi Rousseau služboval, po smrti gospodarice pogrešijo poseben trak in ga najdejo med Rousseaujevimi stvarmi.[33] Na vprašanje, odkod mu trak, zmedeni Rousseau po oklevanju zatrdi, da mu ga je dala kuhinjska pomočnica Marion. Ona dejanje zanika – a bolj ko se ona umirjeno brani s svojo »angelsko mehkobo«, bolj Rousseau s »hudičevo predrznostjo« vztraja pri svoji obtožbi.[34] Ob pomanjkanju dokazov na koncu izvršitelj oporoke odpusti oba, a s pridatkom, da bo vest krivega maščevala nedolžnega. Rousseau, ki naj bi ga med drugim tudi prav ta dogodek privedel do pisanja *Izpovedi*,[35] izpove, da je bila izvršiteljeva napoved uresničena in da se dnevno dokazuje. Trak je namreč res ukradel on, posebej zanimiva pa je njegova izpovedba, zakaj je tatvine obtožil kuharico Marion:[36]

[30] Kazenska zadeva Franca Bratuše je obširneje opisana v Munda (1951), 250–267. Tako denimo piše (*id*., 259), da je obtožnica med posrednimi dokazi navajala tovrstne indice: »*O mrliču ni sledu; to je dokaz, da ga je obtoženec res odstranil na ta način, kakor ga opisuje v priznanju*.«

[31] Navedeno po Munda (1950), op. 67 na s. 250.

[32] *Id.*, 241.

[33] Brooks (2001), 19–20.

[34] Rousseau (1955), 123.

[35] Brooks (2001), 19.

[36] Rousseau (1955), 125.

Hudobija ni bila nikoli tako daleč od mene, kakor v tistem okrutnem trenutku; in da sem obtoževal nesrečno deklico, je bila kriva moja ljubezen do nje; kakor je to čudno, je vendarle resnično. Ona je bila prisotna v mojih mislih, opravičil sem se s prvo stvarjo, ki se mi je ponudila. Obdolžil sem jo, da je storila tisto, kar sem hotel storiti sam, da mi je namreč darovala trak, ker je bil moj namen, da bi ji ga jaz daroval.

Brooks zgodbo uporabi kot izhodišče za razmišljanje o pomenu priznanja oziroma izpovedbe, ki je kot govorno dejanje nekaj več (ali nekaj drugega) kot zgolj razkritje preproste resnice.[37] A vendar se lahko ustavimo že pri sami zrcalni simetriji med krivo obtožbo in zamolčano resnično izpovedbo: zamišljena lepota (protipravne) obdaritve, ki je izvirala iz lepote kuhinjske pomočnice in Rousseaujeve želje, da se tej lepoti pokloni z ustrezno podobo, je neizogibno odsevala v njegovi izpovedbi; njena angelska nedolžnost se je zrcalila v njegovi peklenski krivdi. Pravzaprav je priznanje nasploh le še eno »dejanje ponovitve«, ki kaznivo dejanje ponovi v izpovedbi storilca, kar odraža tudi Rousseau, ki je celo pri lažnem pričanju iskal estetsko istovetnost med krivo izpovedbo in dejanskim »zločinom«; kakor tudi pravo nasploh, kot najbolj dosledno izpričuje *lex talionis*, zasleduje iskanje ustrezne istovetnosti med zločinom in kaznijo.

Zgornji trije poudarki so odškrnili duri, ki vodijo k razmisleku o več možnih vidikih odnosa med pravom in lepoto: na najbolj konkretni ravni lahko o tem odnosu razmišljamo s poizvedbo o tem, kako se pravo oziroma vsakdanji mehanizmi pravne ureditve soočajo z vprašanji lepote, kako torej pravo sprejema oziroma obravnava argumente ali vidike lepote oziroma estetike[38] v okviru rednega delovanja pravnega reda; na nekoliko odmaknjeni ravni pa tako, da poskušamo pravo – oziroma njegove poglavitne pojavne oblike – presojati po estetskih merilih; ter končno na najbolj abstraktni ravni tako, da med seboj primerjamo značilnosti prava in lepote

[37] Brooks (2001), 20–21.

[38] Naj mi bo oproščeno, da se tukaj ne spuščam v razpravo o razmerju med lepoto in estetiko ter ju, tudi zaradi pomena, ki ga ima prva za slednjo, kljub pomenskim razlikovalnim odtenkom kot številni drugi avtorji za praktične potrebe uporabljam kot medsebojno zamenljiva.

ter skušamo ugotoviti, ali je med njima kakšna sorodnost oziroma vzajemnost. V nadaljevanju bom skušal te poudarke na kratko orisati, nato pa pokazati, kako se pravzaprav celo prepletajo med seboj.

Pravo in lepota

Morda je še najbolj nepričakovan vidik razmerja tisti, ki skuša iskati vzporednice med poglavitnimi značilnostmi lepega in pravnega, in prav zato je nemara tudi prav, da mu najprej namenim pozornost.

Kaj je lepota? Že pojem prava je težko prepričljivo strniti v kratko opredelitev, iskanje avtoritativne definicije lepote pa je gotovo težavnejše od opredelitve še tako problematičnega pravnega izraza. Toda kako lahko potem sploh govorimo o objektivni opredelitvi lepote, če pa ta pomeni nekaj drugega ne zgolj vsaki posamični skupnosti, temveč tudi vsakemu članu znotraj nje in jo je, za razliko od prava, skoraj nemogoče podvreči objektivni presoji z racionalnim razlogovanjem? Lepoto, kot je zapisal angleški bard, »kupi sodba očesa«,[39] medtem ko je pravica kot osrednji pastir prava slepa (ali pa vsaj nosi prevezo čez oči[40]) in je v njeni nepristranosti torej ni moč »kupiti« na enak način kot lepoto.

Toda čeprav že od nekdaj poteka živahna razprava o tem, ali je sploh moč govoriti o »zakonih okusa« ali »teorijah lepote«, se zdi, da tudi najbolj zagrizeni nasprotniki tovrstnih teorij priznavajo, da obstajajo določena *načela* okusa.[41] Pri tem sledim Mothersillini definiciji »načel okusa« kot posplošitve, ki, če je veljavna, lahko pomaga izoblikovati sodbo o okusu,[42] a delim tudi njene pomisleke, da takšna načela sama po sebi niso dovolj za posredno oceno (iz druge roke) o tem, ali je nekaj lepo.[43]

[39] Shakespeare , II, 1, 499, lastni prevod.
[40] Kot navajata Curtis in Resnik (1987), 1755, je tudi preveza čez oči dokaj nedaven dodatek pri upodobitvah Justice, ki se začne pojavljati šele v 16. stoletju, medtem ko ima Justica na stotini zgodnejših upodobitev oči široko odprte.
[41] Glej razpravo v Mothersill (1991), 85–99.
[42] *Id.*, 87.
[43] Mothersill (1989), 78–79.

Kakšna so torej ta načela lepega? Med najstarejšimi, a tudi najvztrajnejšimi opredelitvami so pojmovanja lepote kot sorazmerja (simetrije) in usklajenosti (harmonije).[44] Platon je tako v *Timaju* zapisal:[45]

> *[N]emogoče je, da bi se dvoje sámo lepo sestavilo brez tretjega. Na sredi med njima mora namreč biti nekakšna vez, ki ju povezuje. Med vsemi vezmi pa je najlepša tista, ki najbolj zedinja sámo sebe in to, kar povezuje. In to po naravi najlepše uresničuje sorazmerje. [...] [I]z teh ter takšnih (prvin), štirih po številu, je bilo porojeno telo sveta, ki se je uskladilo prek sorazmerja [...]*

Načela, da je lépo, kar je sorazmerno-simetrično, ubrano-harmonično, so ostala z nami vse do danes in jih kot taka prepoznava tudi pravo. Leta 1928 je ameriško sodišče v nekem carinskem postopku denimo razsodilo, da je nek Brancusijev kip, poimenovan *Ptica v vesolju*, umetniško delo, čeprav neposredno ne spominja na ptico, med drugim tudi zato, ker je »lep in simetričen v izrisu, ... prijeten na pogled in zelo dekorativen«.[46]

Takšnemu pojmovanju lepote so se kasneje seveda pridružila številna druga, med njimi so pomembna tista v osemnajstem stoletju, ko se je osrednja pozornost razprave o lepoti z objekta preselila na subjekt, od obravnave pravil o prepoznavi lepote k učinkom, ki jih proizvaja.[47] Hume je v svojem eseju *O merilu okusa*[48] trdil, da lepoto doživljamo s čustvi oziroma čustvovanjem, a se vendarle lahko naučimo pravega okusa;[49] Kant je razvijal svojo teorijo subjektivne (izkustvene) veljavnosti sodb okusa.[50] Končno je osemnajsto stoletje kot sorodno spremljevalko, a ne posnemovalko ideje klasične lepote razvilo tudi idejo sublimnega.[51] Matematični determinanti lepote, usklajenost in sorazmerje, sta dopolnila ali ce-

[44] Eco (2005), 61–97.
[45] Platon (2004), 1268 in 1269.
[46] *Brancusi v. US*, 54 Treas. Dec. 428 (Cust. Ct. 1928).
[47] Glej Eco (2005), 275 in nasl.
[48] Hume (1999), 49–62.
[49] Gilbert in Kuhn (1956), 233–267, zlasti 244–246.
[50] Schaper (1979), 26–52.
[51] Eco (2005), 290–297.

lo nadomestila bolj subjektivna dejavnika uglajenosti in elegance, zaradi česar se je pozornost z lepote usmerila na opazovalca, ki nekaj dojema kot lépo.

Z razvojem pojmovanja lepote bi seveda lahko nadaljevali, a vendar že uvodni prikaz nemara zadošča za postavitev vprašanja: lahko torej povlečemo vzporednice med značilnostmi lepote in prava?

Elaine Scarry gradi povezavo med lepoto in pravičnostjo na njunem sorodnem pojmovanju kot pojmov, ki temeljita na sorazmerju, na simetriji. Po Rawlsu povzema opredelitev pravičnosti ali poštenja kot »simetrije medsebojnih razmerij vseh in vsakogar«,[52] kar je pojmovanje, ki ga podpira podoba Justice s tehtnico v roki in ki jo je nemara najbolje odražalo načelo *lex talionis*. Prav zaradi te podobnosti naj bi lepota po njenem mnenju spodbujala pravičnost z že opisanimi učinki: ker od opazovalca zahteva, da jo reproducira, v njem krepi razumevanje in željo po simetriji, s čimer povzroči ali podpira tudi zasuk k pravičnosti;[53] prav tako pa k pravičnemu ravnanju spodbuja tudi s tem, ko nas spodbudi, da zapustimo središče svojega sveta.[54]

Da so med značilnostmi prava in lepote določene podobnosti, v prvi vrsti tiste, ki izvirajo iz želje po skladnosti, sorazmerju, ravnovesju, torej ne more biti dosti dvoma, čeprav nas to včasih skorajda preseneti. Miller v svoji knjigi z naslovom *Oko za oko* pripoveduje, kako je študentom zastavil vprašanje, ali je po njihovem mnenju tehtnica pri upodobitvah Justice nagnjena v eno stran ali uravnotežena. Z redkimi izjemami so odgovorili, da je najbrž nagnjena v eno stran, večinoma nemara z mislijo, da tako simbolizira odločitev, ki bo šla v prid eni ali drugi stranki v postopku, s tehtanjem dokazov oziroma (verjetnosti) krivde na eni in nedolžnosti na drugi strani. V resnici pa naj bi močno prevladovale upodobitve Justice z uravnoteženo tehtnico. Zakaj? Po Millerjevem mnenju zato, ker odražajo globlje poslanstvo prava oziroma pravičnosti, ki mora v takih primerih odgovoriti na dve vprašanji: prvo in zgolj preliminarno je tisto, *kdo* odgovarja za določeno škodo,

[52] Glej Scarry (2006), 93.
[53] Glej splošno *id.*, 86–109.
[54] *Id.*, 109–124.

obveznost ali kaznivo dejanje; drugo in pomembnejše pa, *koliko* odgovarja oziroma dolguje.[55] Globlje razumevanje je, da je pravičnost »vprašanje povrnitve ravnovesja, doseganja enakosti, določitve enakovrednosti, povrnitve škode, poplačila dolgov, izpeljave maščevanja, vseh tistih stvari, s katerimi se vrnemo na ničlo, smo si znova bot«.[56] Od tod nemara angleški »*getting even*«, od tod nemara tudi slovenski »*milo za drago*«.[57]

Toda Scarry gre še dlje in trdi, da med lepoto in pravom oziroma pravičnostjo, med lepim in dobrim, poleg vzporednic obstaja tudi tesnejša vsebinska vez, in pri tem še zdaleč ni edina. Je lépo tudi dobro? O tem so mnenja seveda deljena; tako je Walter Pater v svoji študiji o zgodovini renesanse trdil, da »lepota je in bi morala ostati moralno nevtralna ter da estetski užitek niti ne izvira iz moralnih pomislekov niti jih ne navdihuje«.[58] A vendar je že v Stari zavezi lepota povezana z družbenim fenomenom vrednosti, tako da naj bi bilo tisto, kar je lépo, najprimerneje označiti za »dragoceno«.[59] Biblija sicer prepoveduje malikovanje, kot nazorno pričajo odlomki o zlatem teletu,[60] a ne prepoveduje umetniških upodobitev kot takih – odlomek iz *Modrosti* celo razlikuje med »koristnimi« in »privlačno izdelanimi« orodji, ki jih obrtnik naredi ob svojem rednem delu, in neuporabnimi odpadki, iz katerih naredi neuporabnega idola: »Tako tudi rezbar odseka primerno drevesce, [ga] lično obdela in napravi koristno orodje za življenjsko potrebo.«[61] Mar to ne spominja na Celzovo definicijo prava kot veščine (ali celo umetnosti) »dobrega in pravičnega«? Celoten Ulpijanov zapis, v katerem najdemo to opredelitev, se namreč glasi: »*ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi*».[62] Pravo je, »kot (ga) je *elegantno* opredelil Celz, veščina *dobrega* in *pravičnega* (primernega)«.[63]

[55] Miller (2006), 4.
[56] *Id.*, 5.
[57] Zato navsezadnje tudi William Shakespeare, Milo za drago (prev. M. Bor, Slovenska matica: Ljubljana 1962), kot prevod angleškega naslova *Measure for Measure* – uravnoteženja, uteži na obeh straneh tehtnice.
[58] Harrington (2006), 70.
[59] Ferretter (2004), 135–136.
[60] Mdr 13–15.
[61] Mdr 13:11. Na ta vidik prav tako opozarja Ferretter (2004), 133–134.
[62] Ulp. D. 1, 1, 1.
[63] Kranjc (2008), 204.

Scarryjeva ni prva, ki razmišlja o povezavi med pravičnostjo in lepoto. Podobno je denimo razmišljal Hegel, ko je lépo opredelil kot »spojitev racionalnega in čustvenega« in Lepoto izenačil z Resnico kot »popolno izreko stvarnosti z mislijo«, prvo v misli, drugo v stvarnosti.[64] Tako Hegel kot Scarry pri tem sledita stopinjam Kanta, ki je dejal, da »izkustvo lepote služi namenom morale [...] s krepitvijo naše dovzetnosti za moralni občutek«.[65] Če smo vztrajni, lahko nemara najdemo sledi vse do Platona, ki je lepoto in dobroto označil za »dvojčici«, ki sta ena drugi vzrok.[66]

Seveda je Scarryjini tezi moč učinkovito oporekati, saj zgodovina ponuja vrsto primerov, ko občudovanje lepega ni privedlo do pravičnosti: od koruptivne družine Borgia, ki je naročala Michelangelova dela, pa do nemških nacistov, ki so podnevi morili, zvečer pa uživali v umetnosti.[67] A vendar to ne oporeka sorodni naravi prava in lepote, kot je težko ne strinjati se s trditvijo, da »so estetski razlogi *lahko* normativni razlogi za ukrepanje« in da v nekaterih primerih to ukrepanje lahko razložijo bolje kot moralni razlogi.[68] Če pravičnost ni neizogibna posledica (doživetja) lepote, to še ne pomeni, da pojma nista povezana. Vez nemara tako preživi, le da v predrugačeni obliki – ne gre za to, da bi lepota in pravo narekovala eden drugega, temveč za to, da oba narekujejo iste kategorije. Pravična ureditev temelji na enaki meri; pravična omejitev določenega pravnega interesa je sorazmerna legitimnemu cilju, ki ga zasleduje. Pravičnost je »vprašanje ravnovesja med elementi in znotraj njih«,[69] kar odražajo tudi mnoge estetsko dovršene upodobitve Justice.

Pravo kot lepota

Prejšnje poglavje je bilo posvečeno podobnostim med pravom in lepoto, podobnostim, po katerih oba stremita k sorazmerju, sklad-

[64] Bungay (1984), 43.
[65] Guyer (1990), 140.
[66] Za analizo Platonove teorije lepote in o razmerju glej Harris (1930), 484–489.
[67] Tako denimo Gitlin (1999).
[68] Culver (2001), 186.
[69] Byron (1980), 443.

nosti, ravnovesju kot idealom lepega in pravičnega. Zdaj pa se za trenutek posvetimo eni poglavitnih razlik.

Mogoče bi bilo namreč zagovarjati tezo, da je pravo pri uresničevanju idealov lepote celo doslednejše od same lepote, saj v praksi resnične lepote vendarle ne iščemo v izpolnjevanju nekih objektivnih meril, temveč v njihovem preseganju. Lepota, če naj res bo občudovana kot lepota, ni pojav običajnega, ampak izrednega; prevečkrat ponovljeno postane manj lépo. Ko svet plastične kirurgije lepoto opredeli z »objektivnimi kriteriji lepote [...,] skladnosti glede na navpičnico [...,] sorazmernosti velikosti z uporabo zlatega pravila«,[70] se lahko ustrašimo, da bi nas takšna robotska harmonizacija, čeprav morda koristna konkretni osebi, ob pretirani rabi na koncu vse preselila v Stepford.[71] Čeprav nas lepota sili k njeni reprodukciji, je ideal lepote neponovljiv. Spomnimo se na lepo dušo, idejo, ki naj bi se udejanjila zgolj v osebi Jezusa Kristusa, se pravi tako daleč od običajnega človeka, kolikor je le mogoče. Lepota, če naj res učinkuje kot razlog, ki nas premakne iz središča svojega vesolja in v nas vzbudi željo po pravičnosti, mora biti nekaj izstopajočega, nekaj izjemnega. Morda ni presenetljivo, da so Octavia Hill in člani posebnega britanskega »društva za razširjanje lepote med ljudmi« (*Kyrle Society for the Diffusion of Beauty among the People*) konec devetnajstega stoletja verjeli, da je obisk prave dame »razsvetlil bedni svet ubogih« in kako je bilo moč vse namene dobrodelnih obiskovalcev, sanitetne, moralne in dekorativne izboljšave, zaobjeti z eno besedo, »svetlost«.[72] Prava lepota je (pojmovana) kot luč, ki opazovalca razsvetli, kot sonce, ki mu prej ali slej dopove, da njegov planet ni središče vesolja; a planetov je več, sonce pa je eno samo.

V tem pogledu je pravo na videz drugačno, saj je dosledna reprodukcija identičnosti – začenši z enakimi pravnimi odgovori na enaka pravna vprašanja – predpogoj za to, da lahko sploh govorimo o delujočem pravnem redu. A se tudi tu lahko zaplete. Ko Hegel

[70] Citat plastičnega kirurga Marc-Henrija Bona, v Danièle Laufer, »Chirurgien esthètiqu: Narcisse et Pygmalion«, 91 *Autrement* (1987) 145, objavljeno po Pacteau (1994), 78.

[71] Levin, The Stepford Wives (2002), o izmišljenem mestu Stepford, v katerem so si možje za lagodnejše življenje izdelali robotske verzije svojih žena.

[72] Navedeno po Schaffer (2006), 261.

idejo lepote poveže z idejo resnice in nato z idejo dobrega, kar privede do »estetičnega [kot] parazita etičnega«,[73] postane slednje ravno tako nedosegljivi ideal kot lepota sama. Ko Norrie opisuje Heglov zasuk zoper idejo lepe duše kot zasuk k modernim pravnim oblikam,[74] temu zasuku pripisuje širši pomen za razumevanje modernega liberalnega prava, ki »usmerja, zamejuje in omejuje radikalno razsvetljensko dojemanje 'dobrega', da bi proizvedlo moderno liberalno dojemanje 'pravilnega'«.[75] Če sprejmemo ta navidezni prehod od »dobrega« prek »resničnega« k »pravilnemu«, pravo pri svojem poslanstvu ni več vedno Justica s prevezo čez oči, ampak Pasternakova *Slepa lepotica*, obetajoča, a neizpolnjena obljuba.[76]

Kar seveda ne pomeni, da bi se moralo pravo v svojih vsakdanjih prizadevanjih za pravičnost že vnaprej vdati; pri njihovem udejanjanju pa mu zopet lahko pomaga lepota. Ko govorim o vsakdanjih prizadevanjih, mislim na sodišča, na sodni postopek in končno na sodbo, s katero sodnik v posamičnih primerih abstraktno ureditev preliva v konkretne oblastne odločitve; naslednji odstavki pa skušajo prikazati, kako lahko lepota oziroma ustrezno upoštevanje estetskih dejavnikov pomaga sodniku pri oblikovanju pravičnejše sodbe.

Da bi prišli do tja, je najbolje začeti pri malo drugačnem vprašanju estetike – vprašanju estetske ocene sodbe kot pravnega besedila. Večina razprav, ki hvalijo estetiko sodniških izdelkov, se osredotoča na *slog* sodniškega pisanja kot nekaj ločenega od njegove *vsebine*;[77] Posner slog v tem smislu opredeli kot konkretno pisno obliko, v katero avtor zakodira svoje »sporočilo«, nekaj, kar se pri povzemanju izpusti in kar je tako okrasno ali vsaj pogrešljivo.[78] Večina avtorjev torej v tem smislu sprejema dvojnost oblike in

[73] Bungay (1984), 43.
[74] Norrie (2005), 182.
[75] *Id.*, x.
[76] Glej Boris Pasternak, The Blind Beauty (Collins and Harvill: London 1969), nedokončana gledališka igra, s katero je Pasternak nameraval preseči priljubljenega Dr. Živaga, a v kateri se naslovni lik, oslepela služkinja, v obstoječih odlomkih besedila komaj pojavi.
[77] Glej Blomquist (2000), 656–683, za splošen pregled novejših razprav o sodniškem slogu.
[78] Posner (1995), 1422.

vsebine, kar je že dlje v modi tudi za pravo kot tako – Fred Rodell je leta 1936 podal svojo sodbo o pravnem pisanju:[79] »Skoraj vse pravno pisanje ima dve napaki. Ena je njegov slog. Druga pa njegova vsebina. To, se mi zdi, nekako pokrije vse.«

Zaradi take delitve na vsebino in obliko je lahko pretirana pozornost obliki hitro deležna dveh različnih vrst kritike. Prva poudarja, da lahko po nepotrebnem napihnjen in izumetničeno nadut sodniški slog povsem zabriše pomen izreka sodbe ali pa ga vsaj umakne iz dosega širšega nepoučenega občinstva.[80] Druga pa oporeka vrednosti take pogrešljive okrasnosti in »literarne iskrivosti«, saj sodniška mnenja naj ne bi bila »predmeti estetske zadovoljitve«, temveč naj bi bila namenjena zgolj razlaganju in postavljanju pravil.[81] Ti dve kritiki si včasih stojita nasproti: medtem ko prva kritizira morebitno izumetničenost pravniškega jezika kot »oviro med pravnikom in javnostjo« ter »kult duhovništva«,[82] druga morebitno kompleksnost in nedostopnost strokovne terminologije brani v imenu natančnosti in nedvoumnih pravnih odločitev.[83] Tako ju morda loči različna predstava o pravih naslovnikih sodnih odločb; v vsakem primeru pa se strinjata o tem, da je pozornost estetskim vidikom pri pisanju sodb nezaželena, kolikor ti omejujejo njihovo temeljno poslanstvo.

A vendar to ni edini možni način obravnave sodniškega sloga. Ko Posner govori o ornamentalnosti sloga, nima v mislih baročnih okraskov nerazumljivosti, ki jo kritizira Forrester. V hvalo odlomka nekega manj znanega mnenja sodnika Holmesa[84] tako zapiše:[85] »Vse do sem ni nobenih navedkov; niso potrebni. Ni imen in datumov. Ni opomb in ni naslovov. Ni niti grama maščobe.« Posner hvali jedrnatost in enostavnost. Poleg tega pa se, kar je nemara še pomembnejše, zaveda, da slog lahko vpliva na vsebino in da lahko

[79] Rodell (1936), 38.
[80] Forrester (1995), 173–178, ki kritizira nerazumljivost sodb Vrhovnega sodišča ZDA.
[81] Schauer (1995), 1455–1456.
[82] Forrester (1995), 174.
[83] Schauer (1995), 1469–1470.
[84] *Stack v. New York, N.H. & H.R. Co.*, 177 Mass 155, 58 NE 686 (1900).
[85] Posner (1995), 1444.

bodisi spodbuja bodisi nadomešča misli.[86] Kot je zapisal James White, sam tako profesor prava kot angleščine, »odličnost [sodniškega] mnenja ni v 'golem slogu', temveč v odličnosti misli, zaobjeti in udejanjeni v jeziku na tak način, da lahko živi v glavah drugih«.[87] Prava oblika sodniškega mnenja lahko pravo oplemeniti.[88]

Končno pa lahko pravi slog služi tudi kot vir spodbujanja pravičnosti. Martha Nussbaum je tako na posebnem simpoziju o slogu pisanja sodniških mnenj hvalila vlogo Whitmanovega pesnika-sodnika kot »izenačevalca«: ravno njegova pesniška domišljija naj bi mu pomagala razumeti neizpolnjeno možnost zamenjave – poistovetiti se z možnostmi trpljenja – in s tem spodbujati enakost.[89] Leposlovni sodnik Nussbaumove bi moral biti mojster empatije, ki bi si najprej doživeto predstavljal usodo druge osebe in šele nato o njej izoblikoval sodbo: »[L]uč pesniške domišljije [je] ključni dejavnik demokratične enakosti izključenih ljudi, ker bo le ta domišljija pravilno ugotovila dejstva njihovih življenj.«[90]

Tako je prava lepota, ki naj jo pravo zasleduje, pravzaprav dvojne narave: po svojem bistvu mora biti »lépo« v tem smislu, da stremi k tradicionalnim merilom lepote, kot so sorazmerje, skladnost in ravnovesje, kajti brez njih sploh ni pravo; poleg tega pa je lahko – in včasih mora biti – lépo v smislu svojega glasu, ko obrtništvo svoje točnosti dopolnjuje z umetnostjo svoje elegance.

Sodba in kaznovanje med pravom in lepoto

Potreba po tovrstnem zavedanju razmerja med pravom in lepoto se končno izrisuje tudi v vsakdanjem delovanju pravne ureditve, kjer je navsezadnje lahko tudi najbolj problematično.

Delno gre že za to, da pravo – sodnik – težko oblikuje sodbo v konkretnih zadevah, ki bi zahtevale estetsko oceno. V zadevi *Bleistein* je bilo Vrhovno sodišče ZDA poklicano, da oceni, ali so določene skice dogajanja v cirkusu uživale avtorskopravno varstvo. Po jedr-

[86] *Id.*, 1446–1447.
[87] White (1995), 1367.
[88] *Id.*, 1368.
[89] Nussbaum (1995), 1487.
[90] *Id.*, 1519.

natem pregledu relevantne zakonodaje se je sodnik Holmes tako odzval na poziv, naj Sodišče razsodi o tem, ali so te skice umetniška dela:[91] »Bilo bi zelo nevarno početje, če bi se osebe, izučene zgolj v pravu, postavile za končne razsodnike vrednosti slikovnih ilustracij onkraj najožjih in najočitnejših meja.«

Kljub temu se sodišča pogosto preprosto morajo soočiti z vprašanji estetike. Robert Gorman tako opredeljuje več okoliščin, v katerih morajo sodišča razsojati o (umetniški) vrednosti dela:[92] vprašanja avtorstva in izvirnosti, zaščita oblikovanja, pravica pripisa in celovitosti v primeru slikovnih del, opredelitev skupinskih del in vprašanje dopustne uporabe avtorsko zaščitenih del. Podobne težave imajo sodišča (in zakonodajalec) tudi na drugih področjih, denimo pri upoštevanju estetskih meril pri načrtovanju rabe prostora.[93]

A vendar – in za razpravo pomembneje – so lahko problematični že tisti primeri, v katerih se kriteriji lepote izrecno ali implicitno prelivajo v siceršnje sprejemanje pravnih odločitev.

Kot izhodišče se ponuja Kafkova zgodba *V kazenski koloniji*.[94] Zgodba ni dolga in si jo je vredno prebrati, a tu je za osvežitev ali zasilno rešitev kratek povzetek. Popotni raziskovalec kot gost neke kazenske kolonije prejme vabilo njenega novega poveljnika, naj se udeleži usmrtitve nekega vojaka, obsojenega zaradi žalitve nadrejenega. Postopek usmrtitve vodi častnik, zvest prejšnjemu, a zdaj že pokojnemu poveljniku, ki je postopek do potankosti tudi zasnoval: ta se izvede s pomočjo posebne naprave, ki obsojenca vzame v primež in mu v dolgotrajnem postopku, v dvanajstih urah, s posebnimi iglami na podlagi vnaprej pripravljenih risb v telo vpiše besedilo obsodbe. Šele sredi izvršitve kazni, po prvih šestih urah, obsojenec prek igel začne razumevati obsodbo, ki je prej ne pozna, saj ga častnik, imenovan tudi za sodnika, lahko obsodi brez nepotrebnega zaslišanja oziroma zagovora.

Častnik, ki je navdušen nad lepoto in dovršenostjo naprave, popotniku celoten postopek najprej nadrobno razloži – češ, da mu

[91] *Bleistein v. Donaldson Lithographin Co.*, 188 U.S. 239 (1903), 251.
[92] Gorman (2001), 2–18.
[93] Smith (1990), zlasti 789–791.
[94] Kafka, »Kazenska kolonija«, objavljeno v Kafka (2008).

bo lahko potem bolje sledil – potem pa se ob pomoči še enega vojaka počasi spravi k eksekuciji. Medtem popotniku razlaga o žalostnem pojemanju posluha za tovrstne usmrtitve v kazenski koloniji, saj so bile nekoč deležne velike pozornosti, danes pa zanje med prebivalci kolonije ni več nikakršnega zanimanja. Popotnik, ki ga celotna ideja odbija in se predvsem sprašuje, ali se kot gost lahko vmešava v postopek, končno razume, da želi novi poveljnik to prakso ukiniti in da ga je prav zato tudi povabil k usmrtitvi, da bi si o njej izoblikoval lastno mnenje. Častniku tako jasno pove, da postopku nasprotuje, slednji pa se po kratkem razmisleku odloči obsojenca oprostiti kazni in se namesto njega sam uleže na napravo, v katero je poprej vstavil risbo z besedami (zapovedjo) »Bodi pravičen!«. Naprava častnika tudi zares ubije, hitro, veliko hitreje kot ponavadi, zaprepadena preostala trojica pa se vrne do hiš kolonije, kjer si popotnik pred odhodom ogleda še grob starega poveljnika, skrit na vrtu neke čajnice. Na grobu prebere prerokbo, da bo Stari nekoč zopet vstal in svoje privržence popeljal, da ponovno zavzamejo kolonijo.

Zgodba je bila že deležna številnih bolj domišljenih razlag, ki v njej – kot se za Kafkova dela tudi spodobi – praviloma prepoznajo dosti več kot zgolj poziv k odpravi smrtne kazni. Med razlagami prednjačijo tiste, ki zgodbo tako ali drugače povezujejo s Staro zavezo (in starega poveljnika z Jahvejem) oziroma kot trenje med judovstvom in krščanstvom, ki naj bi ga bilo moč opaziti tako v pripovedi kot pri njenem avtorju.[95] V skladu s to razlago gre lahko v zgodbi tudi za spopad med starozaveznim bogom pravičnosti in novozaveznim bogom ljubezni, med vero zakonov in vero ljubezni.[96] Pri tem naj bi bilo povsem mogoče, da je Kafkovo spogledovanje s krščanstvom vsaj deloma posledica njegovega navdušenja nad Kierkegaardom,[97] zaradi česar bi bilo mogoče v likih Kafkove zgodbe

[95] Glej Steinberg, *The Judgment in Kafka's »In the Penal Colony«* (1976), ki v zgodbi prepozna veliko motivov ene in druge vere (z izjemo manjkajočega Jezusa) in ob njej ugiba o možnosti Kafkovega lastnega prehoda od judovstva h krščanstvu, čeprav na koncu (512) pride do sodbe, da je zgodba estetsko in intelektualno pomanjkljiva.

[96] *Id*., 504.

[97] O tem je poročal Kafkov prijatelj in biograf Max Brod, Franz Kafka (prev. G. Humphreys Roberts in R. Winston, 2. izdaja, Schocken Books: New York 1960), 170, navedeno po *id*., 507.

prepoznati tudi Kierkegaardove tri stopnje bivanja, estetsko, etično in religiozno.[98]

Estetski vložki v zgodbi – zlasti častnikovo občudovanje naprave kot umetniškega dela – so torej morda vsaj deloma povezani z vlogo častnika kot »umetnika-častnika«, kot Kierkegaardovega posameznika na prvi, estetski ravni dojemanja sveta. A vendar gredo onkraj njegove neposredne vloge in v njih je z nekaj domiselnosti – ali, če želite, »pesniške domišljije« – moč najti tudi odseve poudarkov iz prejšnjih delov razprave.

a) Pravičnost kazni kot zatrjevani odsev lepote

Kaznovanje je vsaj v enem, čeravno sprevrženem vidiku, zasnovano kot utelešenje usklajenosti kazni z zločinom, kot uravnoteženje tehtnice v rokah Justice – besedilo, ki ga naprava brutalno zapiše v telo obsojenca, ustreza zapovedi, ki jo je prekršil. Kot je popotniku razložil častnik: »Naša sodba ne zveni strogo. Zapoved, ki jo je obsojenec prekršil, mu z brano vpišemo v telo. Temu obsojencu [...] bomo na primer vpisali v telo: Spoštuj svojega nadrejenega!«[99]

Častnik je nad napravo navdušen in tudi pri popotniku »mogočna konstrukcija« po začetnem ravnodušju vzbudi zanimanje.[100] Naprava je lepa, brezhibna, občudovanja vredna, popolno nasprotje obsojenca, ki je »topoumen človek širokih ust, zanemarjenih las in zdelanega obraza«;[101] ko naprava v obsojenca zabada igle, skorajda dobesedno udejanja namero kazni kot maščevanja, ki naj, če skupaj z Markelom povzamemo C. S. Lewisa, »zasadi [lepo] zastavo resnice v [grdo] utrdbo uporniške duše.«[102] Obenem naprava udejanja retributivni vidik stare pravne resnice, da ni dovolj, če je pravičnost zagotovljena, biti mora tudi videna kot taka.[103] Da bi lahko v kazenski koloniji to pravičnost – ali, če vztrajate, »pravičnost« – vsakdo videl na delu, so brano naredili iz stekla, tako da lahko vsakdo skozenj

[98] Glej denimo McGee (2008).
[99] Kafka (2008), 134.
[100] *Id.*, 132–133.
[101] *Id.*, 129.
[102] Lewis, parafrazirano po Markel (2001), 2189.
[103] *R. v. Sussex Justices, ex parte McCarthy*, [1924] 1 K.B. 256, 259: »*[It] is of fundamental importance that justice should not only be done, but should manifestly and undoubtedly be seen to be done.*«

opazuje, kako se sporočilo prekršene zapovedi zapisuje v telo.[104] A vendar ni nikomur bolj namenjeno, da razvozla njeno sporočilo, kot samemu obsojencu, ko se sredi izvrševanja kazni »tudi najbolj zabitemu [...] posveti«; pisave usnjenih risb »ni lahko razvozlati z očmi; [obsojenec] pa jo razvozla s svojimi ranami. Vsekakor je s tem veliko dela; šest ur potrebuje, da ga konča«.[105] Obsojenec na koncu razvozla sporočilo, še več, vsaj implicitno bi se iz častnikovega pripovedovanja dalo razbrati, da ga celo nekako sprejme, da je torej njegovo ozaveščenje o pomenu kazni tudi nekakšno priznanje, do katerega ga privede sporočilna lepota dejanja kaznovanja. Ko se mu v telo vpisuje pisava z vsemi dekoracijami, »bogatim lepotičjem«,[106] se po častnikovi razlagi zave resničnosti obsodbe in svojega zločina; Steinberg podobno povzame, da ob koncu usmrtitve obsojenec »doseže polno razsvetljenje«.[107]

Toda zgodba po tej razlagi ne sledi le drugi tezi Elaine Scarry, da torej lepota opazovalca (pa najsi gre za opazovalca usmrtitve ali samega obsojenca) razsredini, premakne iz središča njegovega vesolja, in mu s tem omogoči razodetje lepote pravičnosti; sledi tudi prvi, da lepota spodbuja, malodane zahteva reprodukcijo same sebe. Tudi to na nek način odraža že samo dejanje kaznovanja, ko naprava lepoto risbe z zabadanjem igel prenaša v obsojenčevo telo. Pri tem gre v očeh častnika pravzaprav za spopad lepega z grdim, dobrega z zlim – medtem ko naprava na obsojenčevo telo preliva lepoto risbe prekršene zapovedi, slednji nanjo izliva tekočine svoje nečednosti. Kri, zaradi katere se naprava ob vsaki usmrtitvi umaže in jo je treba ponovno očistiti – »da se hitro umaže, je njena edina napaka«;[108] ali pa celo kaj hujšega, kot denimo, ko častnik obsojencu v usta stlači kepo klobučevine, da bi zadušila njegove kasnejše krike, a obsojenca gnusna klobučevina, »ki jo je med umiranjem sesalo in grizlo več kot sto mož«, premaga, da zapre uči in bruha, da se »gošča cedi po stroju«. »Za vse to je kriv poveljnik,« tuli častnik, »svinjajo mi po stroju, kot da smo v hlevu.«[109] Na koncu vendarle zmaga naprava:

[104] Kafka (2008), 137.
[105] *Id.*, 140.
[106] *Id*., 139.
[107] Steinberg (1976), 492.
[108] Kafka (2008), 137.
[109] *Id*., 142.

naslednji dan je spet očiščena vsega grdega, medtem ko v obsojenčevem telesu lep odtis pravične zapovedi ostane *»za vedno«*.

Še bolj pa tovrstni učinek lepote ponazarja častnik, ki celoten postopek usmrtitve podrobno opisuje popotniku. Na videz zato, da bo slednji lažje sledil postopku usmrtitve, ko se bo ta zares začel, a v resnici nemara zato, ker častnik sam čuti potrebo, da lepoto usmrtitve ponovi tudi v opisu, da jo še enkrat podoživi – ne konkretne usmrtitve, ki se še ni zgodila (in se, kot se izkaže, nato sploh ne), ampak vseh tistih, ki jih je že doživel. Tako kot Dante, ki je kot še eno dejanje ponovitve analiziral sonete, s katerimi je želel reproducirati lepoto Beatrice, tako častnik še enkrat podoživlja pretekle usmrtitve, s katerimi je želel reproducirati lepoto izvirne ideje kaznovanja in pravične kazni.

b) Lepota kot poskus upravičevanja kazni

Vendar pa je mogoče častnikovo ponavljanje – in s tem vred celotno zgodbo – brati tudi drugače. Po tem drugem branju se častnik zaveda načelne vezi med pravom in lepoto in prav zato lepoto izkorišča za dokazovanje – ali v njej nemara celo iskreno išče dokaz – pravičnosti kazni. Ko opisuje pretekle usmrtitve in lepoto same naprave, njegov namen torej ni ta, da bi razodel lepoto postopka kot sredstva izvršitve pravične kazni, ampak da bi prav z lepoto postopka to pravičnost dokazoval. Povedano drugače: če med pravom in lepoto obstaja vzajemnost, je po njegovem mnenju – ali upanju – lahko tudi lepota dokaz prava oziroma pravičnosti. Častnik tako pravičnost postopka utemeljuje z njegovo lepoto, z (zatrjevano) estetiko usmrtitve, ki naj povratno vzpostavlja tudi svojo lastno pravičnost.

To lahko pojasni tudi častnikovo razočaranje nad dejstvom, da ni več takšnega zanimanja za usmrtitve, kot je bilo nekoč, ko se je usmrtitev izvrševala pred stoterimi očmi gledalcev, »ki so se gnetli, stoječ na prstih«, ko med izvršitvijo kazni »[n]ekateri sploh niso več gledali, temveč so z zaprtimi očmi ležali v pesku; vsi so vedeli: zdaj se godi pravica«.[110] Za častnika morda množice gledalcev ob usmrtitvi niso zgolj *»vedele, da se godi pravica«*, ampak so to kot kronski do-

[110] *Id*., 144.

kaz potrjevale. Po tem branju torej v častnikovih očeh ne gre več za to, da bi morala biti pravičnost tudi gledana, temveč za to, da ravno gledanje to pravičnost tudi ustvarja in da zato nekaj, kar ni videno, morda sploh ni pravičnost.

Častnikovo potrebo po potrditvi pravičnosti lahko prepoznamo tudi v njegovem opisu obsojenca, ki naj bi po dolgotrajnem delovanju naprave dojel, česa je bil obsojen. Ozaveščenje o kazni, priznanje, do katerega naj bi privedla estetika vpisovanja prekršene zapovedi v njegovo telo, ni seveda nič drugačno od mučenja, s katerim so v inkvizicijskih postopkih pridobivali priznanja zatrjevanih heretikov, le da namesto pred obsodbo do njih pride po njej, ko se kazen že izvršuje. Brooks opisuje zablode prisiljevanja »priznanja« kot nujne sestavine inkvizicijskega postopka ne zgolj zato, ker je bilo priznanje herezije potrebno za odrešitev heretikove duše, temveč tudi zato, ker v zadevah verskega in osebnega prepričanja sploh ni bilo druge poti do obsodilnih dokazov razen tiste, ki je – pa četudi prek mučenja – vodila do obtoženčevega priznanja.[111] Častnik tako razumljeno »priznanje« obsojenca potrebuje, da v njem umije svoje dvome o tem, ali je bila kazen, ki jo je izrekel brez obravnave, sploh pravična.

Vsi trije opisani vidiki alternativnega branja pravzaprav izhajajo iz častnikovega dvoma v lastno početje. Če držijo, pa nam pomagajo tudi razložiti njegov na videz nenadni zasuk na koncu zgodbe, ko iz primeža svoje »pravičnosti« izpusti obsojenca in obsodi samega sebe kot nepravičnega sodnika. Vse, kar je potrebno, da ga dokončno omaje, je popotnikovo nasprotovanje takšnemu postopanju z usmrtitvijo. Na koncu se izkaže, da je v zgodbi pravzaprav osrednji sodnik popotnik, častnik pa tisti prostovoljni obtoženec, o katerem mora popotnik soditi. Nemara je njuna vloga takšna že vse od začetka – častnikova pripoved je v bistvu njegov zagovor, popotnik pa je sodnik, ki si mora na podlagi predstavljenih argumentov izoblikovati svojo sodbo o zadevi. Sodba je nedvoum-

[111] Glej Brooks (2001), 15.

na – častnik je ravnal nepravično – izvršitev kazni pa le še njena nujna posledica.[112]

Lahko bi šli celo še dlje: mar ni moč častnikovega opisa postopka usmrtitve razumeti celo kot neke vrste priznanje? Zgoraj sem že omenil, da je tudi priznanje pravzaprav dejanje ponovitve (replikacije). Če je priznanje ponovitev in ponovitev (lahko) priznanje, potem je častnikova dolga predstavitev naprave, v kateri za popotnika podoživi prejšnje usmrtitve, lahko tudi priznanje lastne krivde, opis lastnih grehov in izraz pripravljenosti sprejeti sodbo, kakršnakoli ta že bo.

Toda, najsi gre pri častniku za zagovor ali za izpovedbo – zakaj potemtakem popotnikovo sodbo sprejme tako zlahka, tiste novega poveljnika, ki po vsem sodeč postopku tudi močno nasprotuje, pa ne? Morda tudi zato, ker je popotnik pravzaprav »leposlovni sodnik« Marthe Nussbaum s pesniško domišljijo, ki si najprej doživeto predstavlja usodo druge osebe in šele nato o njej izoblikuje sodbo. Popotnik častniku prisluhne, ko mu ta predstavi napravo in postopek usmrtitve, se v opis mestoma zelo vživi in celo tedaj, ko končno iskreno izrazi svoje nasprotovanje, še vedno kaže tudi razumevanje za častnikov položaj.[113] Ko častnika vpraša, ali bi rad pojasnilo za svojo »sodbo«, ta nemo prikima in popotnik mu razloži, da postopku nasprotuje in da se je spraševal, ali naj se obrne na poveljnika: »Vi ste me v tem še utrdili, ne da bi podkrepili mojo odločitev, nasprotno, vaše spoštovanja vredno prepričanje se me je

[112] Tu se lahko za hip pomudimo ob še eni neljubi navidezni možnosti, na katero lahko kritičnega bralca napeljuje že zgoraj omenjena Rousseaujeva izpoved – da lahko (prava ali navidezna) lepota pravzaprav spodbuja tudi svoje nasprotje, grdoto. Tako kot Rousseauja ravno lepota kuhinjske pomočnice Marion vodi v lažno obdolžitev, se zdi, da ravno domnevna lepota naprave in postopka usmrtitve terja grdoto same usmrtitve. Tu je, ne da bi se sploh spuščal v razpravo o razmerju med lepoto in grdoto, lepoti v bran moč ugotoviti vsaj to, da to navidezno oplajanje grdote z lepoto v opisanih primerih ne zdrži in da ravno vez med lepoto in pravom na koncu zavrne idejo grdote: Rousseau plačuje kazen za svoj greh do konca življenja in ta kazen je le še hujša zaradi angelske narave pomočnice Marion, medtem ko se Kafkov častnik prav ob spoznanju grdote celotnega postopka obsodbe in usmrtitve zave tudi njegove nepravičnosti.

[113] Podobno o razmerju med opazovalcem in protagonistom oziroma sodnikom in stranko v postopku Ahčin (2011), 34–35 in 39–42.

dotaknilo, četudi me ni moglo omajati.«[114] Popotnik častnika razume, a se z njim vseeno ne strinja; ali pa, alternativno, iskreno sprejme njegovo priznanje – v vsakem primeru je morda prav to za častnika dovolj, da sprejme sodbo o svojem početju.

Pravoslovje kot lepo-slovje

Poudarjanje pomena pesniške domišljije pri oblikovanju sodbe pa nam lahko za konec še enkrat ponazori pomen razmerja med pravom in lepoto. V prvem poglavju sem že omenjal diskriminacijo na podlagi privlačnosti obraza in celostnega videza posameznika, ki se v praksi pojavlja vsak dan in ki je že bila predmet številnih razprav.[115] Diskriminacija na podlagi videza je zelo razširjena in je, najsi gre za odločitve porote v kazenskih postopkih o krivdi obdolženca[116] ali za dejstvo, da »privlačni« ljudje za istovrstno delo prejemajo boljši zaslužek kot »grdi« ljudje,[117] del vsakdanjega življenja. Toda čeprav gre za vsakdanje življenjsko dejstvo, to na videz ni tudi pravno relevantno dejstvo, saj pravna ureditev temu vidiku praviloma ne posveča posebne pozornosti. Zakaj je tako?

Ko je Državni zbor leta 2004 spremenil Ustavo RS, tako da je med prepovedanimi razlogi za razlikovanje v 14. členu izrecno navedel tudi invalidnost, je bilo v razpravah moč slišati tudi kritiko takšne spremembe kot nepotrebne, saj naj bi bila invalidnost že zaobjeta v pojmu »druga osebna okoliščina«.[118] Ta trditev na načelni ravni drži – toda, kolikor vseobsegajoči pojem »druga osebna okoliščina« zaobjame invalidnost, bi gotovo lahko zaobjel tudi narodnost, raso, vero in spol, pa nihče ne oporeka smiselnosti izrecne navedbe teh možnih razlikovalnih dejavnikov v ustavni do-

[114] Kafka (2008), 150.

[115] Za pregled literature o diskriminaciji na podlagi videza glej Wiley (1995), 194–197.

[116] Za razpravo glej *id*., 219–232.

[117] Synnott (1989), 609, tako navaja kanadsko raziskavo 4000 delavcev s polnim delovnim časom, ki je ugotovila, da so »privlačni« v povprečju zaslužili 75 odstotkov več kot »grdi«. Še več tovrstnih podatkov, čeprav z nižjo razliko, navaja Adamitis (2000), 198.

[118] Prvi odstavek 14. člena se po novem v celoti glasi: »*V Sloveniji so vsakomur zagotovljene enake človekove pravice in temeljne svoboščine, ne glede na narodnost, raso, spol, jezik, vero, politično ali drugo prepričanje, gmotno stanje, rojstvo, izobrazbo, družbeni položaj, invalidnost ali katerokoli drugo osebno okoliščino.*«

ločbi; kakor nemara, po drugi strani, drži tudi za zunanji videz osebe, pa diskriminacije na tej podlagi pravni red v praksi nemara prav tako ne sankcionira dovolj.

Na praktični ravni je morda težava v tem, da razlikovalni dejavnik, ki ni izrecno naveden v tovrstni ustavni določbi, preprosto ni pred očmi tistih, ki bi v zvezi z njim lahko ukrepali, še posebno, če se z okoliščino ne morejo poistovetiti. Nussbaumova ima verjetno kar prav, ko pravi, da imajo tisti, ki si ne morejo predstavljati, kako ženske trpijo zaradi spolnega nadlegovanja, več težav z razumevanjem takega vedenja kot resnega družbenega prestopka.[119] Iz tega razloga nam tudi izrecno sklicevanje na možno vrsto diskriminacije – ali celo ustrezna zakonodaja[120] – lahko pomaga pri vzbujanju zadostne pozornosti, iz nas naredi boljše pesnike-sodnike in končno prispeva k zaželeni enakosti vseh.

S tem pa bi navsezadnje našli tudi elegantno rešitev zapleta, rešitev, do katere privede medsebojni vpliv med različnimi vidiki razmerja med pravom in lepoto. Kajti, morda prav prvo razumevanje tega razmerja, ki poudarja sorodnosti med značilnostmi (ciljev ali dejavnikov) prava in lepote ter vpliv lepote kot spodbujevalca pravičnosti, pomaga privesti tudi do neenakosti na podlagi osebne privlačnosti kot vpliva lepote na vsakdanje pravno delovanje – saj gre le za prenos vezi med lepim in pravičnim z abstraktne na konkretno raven. Da bi preprečili tovrstno žalostno sprevrženje, ko bi se prvostopenjska želja po iskanju ravnovesja in enakosti sprevrgla v sredstvo neenakosti, pa je ključnega pomena drugo razumevanje tega razmerja kot plemenitenja pravnega iskanja »pravilnega odgovora« z uporabo estetike in pesniške domišljije, ki abstraktne odlike lepote prelije v konkretno pravičnost.

Hvala Matjažu Jagru, Andreju Kristanu, Alešu Novaku in Katji Škrubej za koristne pripombe, pa tudi Johnu Stubbsu za pripombe k osnutku sorodne razprave o pravu in lepoti v angleščini, na katero sem se mestoma naslanjal. Vse morebitne preostale napake, čeprav bi tudi zasluge zanje seveda rade volje delil, pa pridržujem zase.

[119] Nussbaum (1995), 1488.
[120] Kar predlaga Adamitis (2000), 212.

Literatura

1. Accetto, M. (2011, ur.). Med Olimpom in Hadom: Enakost v pravu in literaturi. Ljubljana, GV Založba.
2. Adamitis, E. M. (2000). Appearance Matters: A Proposal to Prohibit Appearance Discrimination in Employment. Washington Law Review, letn. 75, s. 195–223.
3. Ahčin, Š. (2011). Opazovalčev (bralčev) in igralčev (protagonistov) pogled. V: Accetto (ur.) (2011), s. 31–45.
4. Blomquist, R. F. (2000). Playing on Words: Judge Richard A. Posner's Appellate Opinions, 1981–82 – Ruminations on Sexy Judicial Opinion Style during an Extraordinary Rookie Season. University of Cincinnati Law Review, letn. 68, s. 651–735.
5. Brooks, P. (2001). Troubling Confessions: Speaking Guilt in Law and Literature. Chicago in London, The University of Chicago Press.
6. Bungay, S. (1984). Beauty and Truth, A Study in Hegel's Aesthetics. Oxford, Oxford University Press.
7. Byron, W. J. (1980). Ideas and Images of Justice. Loyola Law Review, letn. 26, s. 439–452.
8. Christie, A. (1993). The Mousetrap and Other Plays. London, HarperCollins.
9. Culver, K. C. (2001). Legal Obligation and Aesthetic Ideal. Ratio Juris, letn. 14, s. 176–211.
10. Curtis, D. E.; Resnik, J. (1987). Images of Justice. Yale Law Journal, letn. 96, s. 1727–1772.
11. Eco, U. (1997). Faith in Fakes: Travels in Hyperreality, prev. William Weaver. London, Random House.
12. Eco, U. (2005). History of Beauty, prev. Alastair McEwen. New York, Rizzoli.
13. Essed, P.; Goldberg, D. T. (2002). Cloning Cultures: The Social Injustices of Sameness. Ethnic and Racial Studies, letn. 25, s. 1066–1082.
14. Everett Gilbert, K.; Kuhn, H. (1956). A History of Esthetics. London, Thames and Hudson.
15. Ferretter, L. (2004). The Power and the Glory: The Aesthetics of the Hebrew Bible. Literature & Theology, letn. 18, s. 123–138.
16. Forrester, R. (1995). Supreme Court Opinions – Style and Substance: An Appeal for Reform. Hastings Law Journal, letn. 47, s. 167–187.
17. Gitlin, T. (1999). Elaine Scarry's On Beauty and Being Just. The American Prospect, 11. URL: http://www.prospect.org/cs/articles?article=elaine_scarrys_on_beauty_and_being_just (20. oktober 2008).
18. Gorman, R. A. (2001). Copyright Courts and Aesthetic Judgments: Abuse or Necessity? Columbia Journal of Law and the Arts, letn. 25, s. 1–19.

19. Guyer, P. (1990). Feeling and Freedom: Kant on Aesthetics and Morality. The Journal of Aesthetics and Art Criticism, letn. 48, s. 137–146.
20. Harrington, E. (2006). The Strain of Sympathy: A. Mary F. Robinson, The New Arcadia, and Vernon Lee. Nineteenth-Century Literature, letn. 61, s. 66–98.
21. Harris, M. S. (1930). Beauty and the Good. The Philosophical Review, letn. 39, s. 479–490.
22. Hay, D. (1957). Europe: The Emergence of an Idea. Edinburgh, Edinburgh University Press.
23. Homer (1982). Odiseja, prev. Anton Sovre. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
24. Hume, D. (1999). O merilu okusa, prev. Božidar Kante. Analiza, letn. 3, s. 49–62.
25. Kafka, F. (2008). Preobrazba in druge zgodbe, prev. Štefan Vevar. Ljubljana, Študentska založba.
26. Kranjc, J. (2008). Rimsko pravo. Ljubljana, GV Založba.
27. Lah, K.; Inkret A. (2002). Slovenski literarni junaki. Ljubljana, Mladinska knjiga.
28. Levin, I. (2002). The Stepford Wives. New York, Perennial.
29. Markel, D. (2001). Are Shaming Punishments Beautifully Retributive? Retributivism and the Implications for the Alternative Sanctions Debate. Vanderbilt Law Review, letn. 54, s. 2157–2242.
30. McGee, K. (2008). Fear and Trembling in the Penal Colony. http://www.kafka.org/index.php?id=185,290,0,0,1,0 (20. oktober 2008).
31. Miller, W. I. (2006). Eye for an Eye. Cambridge, Cambridge University Press.
32. Mitchell, M. (1936). Gone with the Wind. New York, Scribner.
33. Mothersill, M. (1989). Aesthetic Laws, Principles and Properties: A Response to Eddy Zemach. Journal of Aesthetics and Art Criticism, letn. 47, s. 77–82.
34. Mothersill, M. (1991). Beauty Restored. New York, Adams Bannister Cox.
35. Munda, A. (1950). Obdolženčevo priznanje in njegova dokazna vrednost. Zbornik znanstvenih razprav, letn. 23, s. 215–289.
36. Munda, A. (1951). Uvod v kriminalistiko. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
37. Norrie, A. W. (2005). Law and the Beautiful Soul. London, The Glass House Press.
38. Note (1987). Facial Discrimination: Extending Handicap Law to Employment Discrimination on the Basis of Physical Appearance, Harvard Law Review, letn. 100, s. 2034–2052.
39. Nussbaum, M. C. (1995). Poets as Judges: Judicial Rhetoric and the Literary Imagination. University of Chicago Law Review, letn. 62, s. 1477–1519.

40. Pacteau, F. (1994). The Symptom of Beauty. London, Reaktion Books.
41. Pasternak, B. (1969). The Blind Beauty, prev. Max Hayward in Manya Harari. London, Collins and Harvill.
42. Platon (2004). Zbrana dela, prev. Gorazd Kocijančič. Celje, Mohorjeva družba.
43. Posner, R. (1995). Judges' Writing Styles (and Do They Matter?). University of Chicago Law Review, letn. 62, s. 1421–1449.
44. Prešeren, F. (1965). Zbrano delo: prva knjiga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
45. Rodell, F. (1936). Goodbye to Law Reviews. Virginia Law Review, letn. 23, s. 38–45.
46. Rousseau, J. J. (1955). Izpovedi, 1. zvezek, prev. Silvester Škerl. Ljubljana, Slovenska matica.
47. Scarry, E. (2006). On Beauty and Being Just. London, Duckbacks.
48. Schaffer, T. (2006). Diana Maltz, British Aestheticism and the Urban Working Classes, 1870–1900: Beauty for the People. Nineteenth-Century Literature, letn. 61, s. 260–263.
49. Schaper, E. (1979). Studies in Kant's Aesthetics. Edinburgh, Edinburgh University Press.
50. Schauer, F. (1995). Opinions as Rules. University of Chicago Law Review, letn. 62, s. 1455–1475.
51. Shakespeare, W. (1962). Milo za drago, prev. Matej Bor. Ljubljana, Slovenska matica.
52. Shakespeare, W. (1623). Love's Labour's Lost (First Folio Edition). New York, Norton, dostopno na <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/ShaLLLF.html> (15. avgust 2012), lastni prevod.
53. Smith, J. C. (1990). Law, Beauty, and Human Stability: A Rose Is a Rose Is a Rose. California Law Review, letn. 78, s. 787–812.
54. Steinberg, E. (1976). The Judgment in Kafka's »In the Penal Colony«. Journal of Modern Literature, letn. 5, s. 492–514.
55. Synnott, A. (1989). Truth and Goodness, Mirrors and Masks – Part I: A Sociology of Beauty and the Face. The British Journal of Sociology, letn. 40, s. 607–636.
56. White, J. B. (1995). What's An Opinion For?. University of Chicago Law Review, letn. 62, s. 1363–1369.
57. Wiley, D. L. (1995). Beauty and the Beast: Physical Appearance Discrimination in American Criminal Trials. St. Mary's L. J., letn. 27, s. 193–235.
58. Zupančič, B. M. in dr. (2001). Ustavno kazensko procesno pravo. Ljubljana, Pasadena.

Večbesedilna književnost in pravo: Enovito besedilo raznoterih bralnih stez

Andrej Kristan

»Počasi izgubljam izpred oči razliko med hišo in knjigo,
in to je verjetno še najpomembnejše ...«

Milorad Pavić,
(Početak i kraj romana, prev. A. K.)

»Dejstvo je, da vsak pisatelj ustvari *svoje predhodnike.*
Njegovo delo spremeni naše pojmovanje preteklosti, kot bo spremenilo prihodnost.«

Jorge Luis Borges,
(Kafka in njegovi predhodniki, prev. A. Berger)

Pričujočo razpravo prežema vprašanje, ali je pravo mogoče motriti kot večbesedilo (s tujko: hipertekst).[1] Z miselnim doživljajem in bralno vajo – Milorada Pavića *Hazarski besednjak* (1984) – vabim bralca, naj sam presodi možnosti paradigmatičnega preobrata Kuhnovih razsežnosti. Na koncu nanizam v sklep še tista pravoslovna vprašanja, ki se odprejo z novim pogledom na pravo.

[1] Namesto tujke hipertekst sam uporabljam skovanko večbesedilo. Po istem obrazcu se v slovenščini intertekstualnost ponekod nadomešča z medbesedilnostjo, hipertekstualnost pa z nadbesedilnostjo. Prvo je ustrezno, drugo pa, po mojem mnenju, ne – ker je izraz nadbesedilnost primernejši za slovenjenje tujke metatekstualnost. Sledeč naprej izvornemu Genetteovemu izrazoslovju (Genette, G., *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Pariz, Seuil, 1982) bi paratekst morda lahko slovenili kot obbesedilo, arhitekst kot prabesedilo, transtekstualnost pa kot čezbesedilnost.

Dve podmeni

Najprej bi rad opozoril na vsaj dve podmeni. Prva je nujnost medpanožnega ali interdisciplinarnega načina raziskovanja. Druga je možnost uporabe Kuhnovega nauka o strukturi znanstvenih prevratov na področju prava. Obe podmeni sta nemalo sporni in vsekakor vredni temeljitih pogovorov. Tu pa ju vendar ne branim. Izpostavljam samo njun pomen za sprejemljivost tega, kar sledi.

Z medpanožnostjo se močno odmaknemo od Mooreovega ali Kelsnovega osamosvajanja znanstvenih panog. George E. Moore je hotel etiko, s katero se je ukvarjal sam, izčistiti s tem, da jo je osamosvojil vseh psiholoških in družboslovnih prvin.[2] Na presenetljivo podoben način kakor Moore je ubesedil svoj načrt (tega pravniki danes v osnovi poznamo) tudi Hans Kelsen.[3] Oba sta stremela k istemu cilju: da bi izločila iz svojih znanosti vsakršno obliko sklepanja in utemeljevanja, ki prihaja od drugod. Stremela sta k znanostma, ki bi bili izključno utemeljeni na prvinah, tj. pojmih, orodjih in načinih dela, ustvarjenih posebej in samo za etiko (v primeru Moorea) ali za pravo (v primeru Kelsna). Drugače od njunega pristopa pa teži medpanožnost na kateremkoli področju znanstvenega udejstvovanja ravno v nasprotno smer: teži k uporabi pojmov, orodij in načinov raziskovanja, uporabljanih na drugih področjih znanosti, da bi z njimi rešili težave, ki kalijo na izhodiščnem področju.[4] Tako bomo postopali mi.

Drugič, s sprejemom pomembnosti Kuhnovega nauka (drugače, kot je trdil sam) za humanistiko, družbene vede in pravo dopustimo vsaj kot možnost, da tudi na teh področjih pride do trenutka, ki ga je Thomas Kuhn poimenoval »zamenjava paradigme« in v katerem se sama narava znanstvenega raziskovanja na nekem

[2] Moore (1903).

[3] Kelsen, H., *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze* (1911), glej Uvod. Posebej zanimiv prikaz Kelsnovega nauka v stripu: Warat, L. A., in Pérez Cabriada, G., Čisti strip prava, *Revus – Revija za evropsko ustavnost* (2008) 8, 109–129.

[4] O medpanožnem raziskovanju (v primerjavi z večpanožnim in s čezpanožnim raziskovanjem) glej Ost, F., »Science du droit«, v: Arnaud, A.-J. (ur.), *Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit,* Pariz, L. G. D. J., 1993, 543.

področju hipoma predrugači.[5] Po Kuhnu paradigma ni zgolj neki veljaven nauk, temveč celotno slikanje sveta, v katerega se vklaplja ta nauk. Do predrugačenja ali zamenjave paradigme pride, ko znanstveniki naletijo na nepravilnosti ali nasprotja, ki jih z običajno sprejeto paradigmo ni mogoče razložiti. Po njeni zamenjavi pa zaznavamo iste podatke na povsem drugačen – in ravno zaradi tega morda učinkovitejši – način.

Sprejem teh dveh podmen dopušča pot naprej. Pred bralno vajo, ki sledi kasneje, pa bo koristno opraviti še kratko miselno pripravo.

Miselni doživljaj

S to razpravo predlagam v pravu eno takšnih zamenjav paradigme, o kakršnih je bilo ravnokar govora. Ne rečem, da se je v sodobnem pravoslovju paradigma že zamenjala. To, kar trdim, je nekaj drugega: mora se zamenjati! Pravniki jo moramo zamenjati. Naraščajoče število novih naukov iz zadnjih petindvajsetih let priča, da potrebujemo takšno spremembo. Nekateri govorijo o pravu kot razlaganju; drugi opisujejo pravo s sporočanjskim trikotnikom, z argumentiranjem, z razpravljanjem, s prevajanjem, z omrežjem, z igro ali z avtopoetičnim sistemom, če omenim zgolj nekaj najznamenitejših primerov.[6]

Čeprav nima vsak dober pravoslovec svojega nauka, je novih naukov prav toliko, kot je dobrih pravoslovcev. Zato je tisto, na kar čakamo, predlog, ki bi bil zmožen ponuditi tej vrsti različnih pristopov skupno ogrodje, eno samo delovišče. Vendar pozor! Ne pravim, da je predlog, ki ga boš tu kmalu bral, dober. Pravzaprav

[5] Kuhn (1962).

[6] Dworkin, R., »Law as Interpretation«, *Critical Inquiry* št. 9 (1982), 179. Teubner, G., *Recthts als autopoetisches System,* Frankfurt na Maini, Suhrkamp, 1989. Ost, F., ter van de Kerchove, M., *De la pyramide au réseau? Pour une théorie dialiéctique du droit,* Bruselj, FUSL, 2002. Van Hoecke, M., *Law as Commnication,* Oxford, Hart Publishing, 2002. Ost, F., »Le droit comme traduction: premier balisage d'un champ d'étude«, v: *Liber amicorum Paul Martens. L'humanisme dans la résolution des conflits: utopie ou réalité,* Bruselj, Edition Larcier, 2007, 949–966. Atienza, M., *El Derecho como argumentación,* Barcelona, Ariel, 2006. Glej tudi v slovenščini: Atienza, M., Argumentiranje in ustava, *Revus – Revija za evropsko ustavnost* (2009) 9, 91–128.

takšne trditve ni mogoče podati, dokler se predloga skrbno ne prouči. To, kar ti posledično predlagam na tem mestu, je zato najprej miselno doživetje zamenjave neke paradigme. Doživetje je namenjeno temu, da te pripravi na naslednji korak, v katerem bomo skupaj skušali pogledati ali, bolje, premotriti, kaj se končno lahko izcimi iz spremembe pogleda na pravo.

Zdaj te previdno vabim, *bralec*, da vsaj za trenutek spremeniš svoj pogled, zaznavo ali dojemanje prava. Vabim te, da spremeniš svoje oblikovno, strukturno pojmovanje pravne pojavnosti. To seveda ne spreminja samega predmeta našega zaznavanja. Pravzaprav pa takšna skušnja tudi sploh ni težka.

Za začetek se boš verjetno spomnil likov, ki so jih uporabljali psihologi berlinske šole *gestalta*, kajne? Spomni se na znani lik zajec/raca! Če imaš pred sabo list papirja in pa svinčnik, si sam lahko izrišeš tudi neko drugo sliko, namenjeno prevari vidne zaznave; prevari, ki jo je okrog leta 1915 naredil za znamenito danski psiholog Edgar Rubin, ki je vztrajal na možganskem razlikovanju likov in podlage v času vidnega zaznavanja.[7] Si pripravljen? Ta vaja je pomembna zato, da bi bil dovzetnejši za spremembo paradigme, ki jo bom predstavil kasneje. Če si torej pripravljen, potem na papir pred sabo nariši okvir! (Če ne, si ga predstavljaj!) Zdaj v sredino tega okvirja skiciraj vazo; izriši njen prečni prerez! To stori tako, da bosta stranska risa tvoje vaze hkrati opisovala stranska prereza dveh človeških obrazov, ki strmita drug v drugega! Storjeno? Izid, kot lahko vidiš, je zaznavni predmet, ki navadno sooča opazovalca z miselno izbiro med dvema razlagama: vazo ali obrazoma. Kaj vidiš ti? Vazo? Dva obraza, drugega nasproti drugemu? Obe razlagi sta pravilni. Opazovalec pa pogosto vendarle vidi zgolj eno od dveh (vazo ali obraza), medtem ko drugo (obraza ali vazo) opazi šele sčasoma ali na prigovarjanje. Preveri, če želiš! Vprašaj, kogarkoli hočeš! Kaj ti odgovori? Kadar skuša kdo hkrati zaznati obe razlagi (tj. obe podobi), nenadoma izgubi prvo izpred oči, in najsi se še tako trudi, obeh preprosto ne more zaobjeti v istem trenutku, saj druga drugo izrivata, prikrivata.[8] Zanimivo, kaj?

[7] Rubin (1915).

[8] Če želiš, lahko svojo skico dejansko primerjaš z nekaj drugimi vzorci v geselskem članku »Rubin vase« na www.wikipedia.org.

Zdaj s to izkušnjo v mislih poskusimo zaznati pravo drugače, kot smo ga zaznavali doslej! V nekaterih primerih sploh ni težko spremeniti svojih zaznav; vprašanje je bolj to, ali je takšna sprememba koristna ali ne. Prav temu pa so namenjene naslednje vrstice; in le ti lahko daš odgovor. Po miselni izkušnji, ki si jo pravkar pridobil, bova zdaj skupaj storila naslednji korak: prigovarjal ti bom, kaj zaznati. To bova storila ob pomoči še ene, tokrat ne likovne, temveč bralne vaje. Pravo je namreč vsaj v zahodnem svetu večinoma vtisnjeno v besedila.[9]

Bralna vaja

Da bi prikazal, kako je mogoče zaznavati pravo drugače kot doslej in ne da bi ga spremenili, se bom zatekel h književnemu delu Milorada Pavića, pokojnega profesorja slovstva na Univerzi v Beogradu in mednarodno priznanega srbskega pisatelja. Za bralno vajo predlagam njegov *Hazarski besednjak* iz leta 1984.[10]

Pri njem je govora o romanu leksikonu. Napisan je v 100.000 besedah in ima dve različici: moško in žensko. Preden odgrnem to spolno razlikovalno skrivnost, pa moram vendar povedati kaj več o zvrstni opredelitvi samega dela kot romana leksikona.

Zgodba je pripovedovana v obliki geselskih člankov, tj. osebnosti, dogodkov in reči, ki opredeljujejo zgodovino hazarskega ljudstva. Roman se torej predstavlja kot leksikon ali besednjak. Poleg tega je razdeljen na tri velike enciklopedične enote: Rdečo knjigo, Zeleno knjigo in Rumeno knjigo. Nekatera gesla so navzoča v vseh treh, druga se pojavijo zgolj enkrat.

Po Rdeči knjigi naj bi bili Hazari kristjani, Zelena knjiga jih slika kot muslimane, v Rumeni knjigi so dejstva tolmačena, kakor da bi šlo za jude. Čemu tako? Pisatelj nam pove, da o Hazarih v resnici vemo bore malo. Izginili so v enajstem stoletju, in to praktično brez sledu. Vemo pa, da so se ustalili na Kavkazu sredi šestega stoletja.

[9] Legendre (1992) in (1988).

[10] Pavić, M., *Hazarski rečnik. Roman-leksikon u 100.000 reči,* Beograd, Prosveta, 1984; v slov. prevodu Janka Modra, *Hazarski besednjak. Roman leksikon v 100.000 besedah,* Murska Sobota, Pomurska založba (»Mostovi. Mostovi s Srbijo«), 1985. Napotila na sedemindvajset tujejezičnih izdaj je najti na: www.khazars.com.

V osmem stoletju so Hazari, ujeti med pravoverne Bizantince in razširjajoče se muslimane, povabili predstavnika obeh verstev, prav tako pa tudi nekega judovskega rabina, naj razpravljajo o odlikah vsake od teh ver. Po tej razpravi so se Hazari spreobrnili v eno od ver; po vsej verjetnosti masovno. To je zgodovinsko dejstvo. Vprašanje pa je naslednje: katero vero so izbrali? Tega nihče zares ne ve, vendar krščanski viri, muslimanski viri in judovski viri vsak zase zatrjujejo zmago v hazarski polemiki, in ta uganka je, kot pravi Pavić, porodila izbrano knjigo. Hazarska uganka lahko najde rešitev – tako pisatelj – samo v glavi bralca, ki mu odgovori pripadajo. Zato vabi bralca, naj ta, kolikor je le mogoče, sodeluje v pripovedni izgradnji pomena same zgodbe. Zato se knjiga predstavlja bralcu v tako izvirni besedilnosti: gre za nezaporedno, nepremočrtno branje, kot si že razumel, saj gre za roman leksikon. Predstavlja se v besedilu mnogoterih pripovedi. Pravijo celo, da gre za prvo knjigo enaindvajsetega stoletja.[11] Čeprav pa oblika te knjige ponuja mnogotere bralne poti, se razume, za kaj v zgodbi gre – ne glede na to, katero pot uberemo.

Pisatelj v uvodnem poglavju zastavi okvir svoje zgodbe in ponudi bralcu nekakšen uporabniški priročnik za knjigo. Nato roman privzame obliko tistih treh navzkrižno napotujočih enciklopedičnih razdelkov, od katerih je vsak sestavljen iz virov ene od abrahamskih veroizpovedi. Seveda se knjigo lahko prebere od prve do zadnje platnice, tako kot se bere običajen roman. Vendar se boš strinjal, da navadno ne beremo na takšen način, kadar imamo v rokah enciklopedijo, leksikon ali kazenski zakonik. Osnovni delci tega romana so geselski članki; med njimi pa je v besedilu nešteto navzkrižnih napotil. Ko med branjem v besedilu prideš do omembe neke osebnosti, dogodka ali stvari, popisane na drugem mestu, bodisi v istem razdelku ali morda v drugih delih *Hazarskega besednjaka*, najdeš znamenje (križ, polmesec ali šesterokrako zvezdo), ki označuje, kam skočiti in kje nadaljevati branje, če tako želiš. Kot rečeno, je določena gesla – čeprav z različno vsebino – mogoče najti v vseh treh barvnih knjigah; druga pa so obravnavana le enkrat.

[11] Treatiack, P., »Enfin un roman qu'on peut lire dans tous les sens!«, *Paris Match,* 17. marec 1988.

Izvirnost Pavićevega romana seveda izhaja iz njegove oblike. Izhaja pa tudi iz domiselnega dejstva, ki ga pisatelj sam razkrije prav na koncu: knjiga je bila založena v dveh različicah, ki ju Pavić imenuje moška in ženska izdaja. Razlikujeta se v zgolj kakšnih petnajstih vrsticah v odstavku,[12] ki bi bil lahko odločilen za bralčevo razumevanje pomena knjige in ki med bralci obeh izdaj poraja neke vrste dialektično napetost – navdajajočo z željo, da se o zgodbi pogovarjajo, da o njej razpravljajo.

Zakaj se je pisatelj odločil za takšno književno obliko? Zakaj je spisal tako nenavadno knjižno delo? Pavić vse to razloži. Pred časom, pravi, je prišel do sklepa, da se umetnosti delijo na »obrnljive« in »neobrnljive«: »Obstajajo umetnosti, ki uporabniku omogočajo, da se delu približa z različnih strani, ali da ga celo obkroži in opazuje z menjanjem vidikov po lastnih volji, kot je to pri arhitekturi, kiparstvu ali slikarstvu, ki so obrnljive. Obstajajo pa tudi druge, neobrnljive umetnosti, kot sta glasba ali književnost, ki sta podobni enosmernim ulicam, po katerih se vse premika od začetka h koncu, od rojstva k smrti.«[13]

Pavić si je književnost, ki je neobrnljiva umetnost, od nekdaj želel narediti obrnljivo. Zato je skušal spremeniti način branja, tako da je okrepil vlogo in odgovornost bralca pri izgrajevanju pomena: »Na njih sem prevrnil – na bralce, pravi Pavić – odločitev o izboru zapleta in razpleta romana, kje se branje začne in kje zaključi, tudi odločitev o tem, kakšna bo usoda glavnih junakov.«[14]

Da pa bi spremenil način branja, je moral spremeniti način pisanja. Od tod torej ta izvirna oblika. Zato roman nima ne začetka ne kraja v ustaljenem pomenu besede. *Hazarski besednjak*, ki sem si ga izposodil za uvajalno bralno vajo, je le en takšen primer. Poleg romana leksikona je pisatelj napisal tudi roman križanko, roman delto, roman klepsidro in roman tarot.[15]

[12] Natančneje: v delu enega od pisem dr. Dorothea Schultza, zabeleženih v istoimenskem geslu v Rumeni knjigi.

[13] Pavić, M., »Početak i kraj romana«, www.khazars.com/pocetak-i-kraj-romana/.

[14] *Ibid.*

[15] Več o tem glej na pisateljevi spletni strani: www. khazars.com.

Ne vem, ali se boš, bralec, strinjal, a meni se zdi, da obstaja nekaj presenetljivih podobnosti med branjem *Hazarskega besednjaka* in branjem francoskega *Code civil*-a ali *Westlaw*-jevih poročil, primerovnikov ali kateregakoli pravnega spisa listin. Presenetljive podobnosti vežejo tudi bralce tovrstne književnosti in bralce prava. Če nič drugega, se vsi kmalu znajdemo med listanjem strani z več prsti, ujetimi mednje. Z ene strani skačemo na drugo, z enega gesla na drugo – pa najsi bo to člen, zadeva ali teoretični pojem. Naprej in nazaj se premikamo, zatikajoč liste papirja med strani, in tako dalje in nazaj. Veliko je odvisno od vrstnega reda, v katerem nam besedilni sklopi pomagajo izgraditi pripoved. Kot pripovedovalci zgodb pa pravniki vemo, kako splesti različne zgodbe za različna ušesa; zato nam ljudje pogosto vračajo s krilatico: dva pravnika, tri mnenja! A vendar so vsa ta mnenja osnovana na istem besedilu. Od časa do časa se naša besedila sicer res razlikujejo, a nič več kot za vrstico ali dve, ki jo (ju) izbrskamo v sodni praksi ali v dopisovanju med strankama. Z njimi lahko vdihnemo nekemu primeru drugačen pomen. Ob majhni pomoči besedilnega drobca zgradimo zgodbo, drugačno od tiste, ki tega drobca besedila ne zaobjame – prav kakor to počno bralci moške in ženske različice *Hazarskega besednjaka.*

Sledeč podmeni o medpanožnosti me je zato zanimalo, kako v književnem nauku imenujejo to vrsto besedilnosti. In kako literarni kritiki imenujejo to zvrst pisanja? Katere težave zaznavajo v njej? Kako se spopadajo s temi težavami? S katerimi sredstvi, pojmi in drugimi teoretičnimi orodji jih skušajo rešiti? In odgovor je večbesedilo ali (s tujko) hipertekst.

Obrat paradigme: pravo kot večbesedilo

Takšno je ime: večbesedilo. Seveda je treba razlikovati med večbesedilom kot sredstvom, povezanim z računalniško tehnologijo, in večbesedilom kot pojmom. Kar zadeva pojem večbesedila ali vsaj njegov prispodobni opis, se nekaj bleščečih odlomkov najde že v delih Jorgeja Luisa Borgesa, predvsem dveh: *Vrt razcepljenih stez*[16]

[16] Borges (1941a).

in *Babilonska knjižnica.*[17] Najpogosteje uporabljana opredelitev večbesedila je tista od Theodorja Nelsona iz zgodnjih šestdesetih let, medtem ko se sodobna premišljevanja o takšnem književnem ustvarjanju skoraj brez izjeme naslanjajo na Rolanda Barthesa in njegova dela *S/Z*[18], *Užitek v besedilu*[19] itd.

V *Vrtu razcepljenih stez* si je Borges omislil izredno kitajsko delo, v katerem je bralec soočen s številnimi možnostmi, izhajajočimi iz vsakega opisanega dejanja ali dogajanja. Medtem ko v običajnih pripovedih neki knjižni junak vsakič, ko je izpostavljen več izključujočim se možnostim, izbere eno in izloči druge, v namišljeni Tsui Penovi knjigi hkratno ubira vse:[20]

> *Fang, recimo, pozna neko skrivnost; neznanec potrka na njegova vrata; Fang se odloči, da ga bo ubil. Seveda je več možnih razpletov: Fang lahko ubije vsiljivca, vsiljivec lahko ubije Fanga, oba lahko preživita, oba lahko umreta, in tako naprej. V Tsui Penovem delu se zgodijo vsi razpleti; vsak od njih je izhodiščna točka novih razcepljanj. Včasih se steze v tem labirintu zlijejo: pridete, na primer, v to hišo, pa ste v eni od možnih preteklosti moj sovražnik, in v drugi moj prijatelj.*

Skozi lik (Stephen Albert) Borges pove, da se je spraševal, kako bi kakšna knjiga lahko bila neskončna.[21] Domislil se je edinole cikličnega, krožnega načina sestave. Knjige, katere zadnja stran bi bila enaka prvi in bi se lahko brez omejitev nadaljevala. Domislil se je tudi tiste noči, ki je na sredini *Tisoč in ene noči* in v kateri začne kraljica Šeherezada (zaradi čarne prepisovalčeve raztresenosti) dobesedno pripovedovati vso zgodbo *Tisoč in ene noči* in pri tem tvega, da bo znova prispela do noči, ko jo pripoveduje, in tako v neskončnost. Zamislil si je tudi platonično, nasledstveno delo, pre-

[17] Borges (1941b).
[18] Barthes (1970).
[19] Barthes (1973).
[20] Tu navajam slovenski prevod Aleša Bergerja.
[21] Tu spregam besedilo slovenskega prevoda Aleša Bergerja.

hajajoče z očeta na sina, kjer bi vsak nov posameznik pridal eno poglavje ali s spoštljivo skrbjo popravil stran svojih prednikov.

Na tem mestu bi se študentke in študenti prava zagotovo spomnili na Dworkinovo primero verižnega romana, s katero znameniti pravoslovec opisuje sodno ustvarjeno pravo kot književnost.[22] Borges pa svojo pripoved izpopolni takole: te podmene so ga razvedrile, pravi, »a zdelo se je, da nobena niti od daleč ne ustreza nasprotujočim si poglavjem Tsui Pena«.

Bi zdaj tu morali zaključiti, da je Pavić iznašel udejanjenje Borgesove namišljene knjižne oblike? Ali pa je bil to že prej omenjeni Theodor Nelson, ameriški družboslovec, filozof in prvak informacijskih tehnologij, ki je – na valu razmišljanj Vannevarja Busha[23] in Douglasa Engelbarta – predstavil svoj *Xanadú*: računalniški sistem nezaporednega pisanja, za katero je v zgodnjih šestdesetih dejansko skoval izraz večbesedilo (natančneje: angl. *hypertext*) in ki ga je razširil s svojim delom *Knjižni stroji*?[24] Od tod prihaja tudi najbolj razširjena opredelitev večbesedila. To je nezaporedno pisanje, ki je v osnovi sestavljeno iz dveh vrst prvin: besedilnih sklopov (ali drugih podatkov, kot so slike, gibljive slike ali glasba) in napotilnih zvez med temi sklopi. K tej opredelitvi pogosto dodajo še bistveno vlogo bralca, ki bolj ali manj svobodno utira svojo pot med posamičnimi besedilnimi sklopi in tako dejavno sodeluje pri izgrajevanju pomena.

Če zdaj motrimo pravo kot večbesedilo,[25] bi kdo morda zahteval to mesto v zgodovini slovstva za pravni red. Dejansko je bila oblika, ki so jo *literati* tako dolgo iskali, že stoletja tu; takšna nezaporedna pisanja so bila ves ta čas pred nosovi pravnikov. Vseeno pa bi bilo resnični odgovor na vprašanje o avtorstvu večbesedilnos-

[22] Dworkin (1986).
[23] Bush (1945).
[24] Nelson (1981).
[25] Glej: »Recth als Hypertext«, v: Müller, F., in Christensen, R., *Juristische Methodik. Band II. Europarecht,* Berlin, Duncker & Humbolt, 2003, 331. Glej tudi: Hunter, D., »Hypertext and Legal Theory« ter Saaranpää, A., »Reading Law as Hypertext with Hypertext«, v: *4e Rencontre internationale sur les technologies de l'information dans l'enseignement et la pratique du droit,* 3.–6. julij 1996, Montreal, Pravna fakulteta, Univerza v Montrealu, 1996, izvlečki, 6 in 13–14.

ti verjetno spet treba iskati v besedah velikega argentinskega pisatelja, ki pravi, da vsak avtor ustvari svoje predhodnike – saj njegovo delo spremeni naše pojmovanje preteklosti, kot spremeni naše pojmovanje prihodnosti.[26]

Prvi, ki je »berljivim besedilom« postavil nasproti »pišoča besedila« in tako spremenil naš pogled, je bil Roland Barthes. Pišoča besedila, po njegovem, naredijo iz bralca nič več zgolj uporabnika besedil, temveč njihovega proizvajalca[27] (ali naj kar rečem: tkalca?).

Tako kot v pravoslovju poznamo tudi v knjižnem nauku tri vrste igralcev: avtorje, bralce in kritike, tj. ocenjevalce. V nauku o večbesedilni književnosti[28] je zunaj njega sicer utrjeno razmerje med avtorjem (pisateljem) in bralcem tako postavljeno pod vprašaj. Hierarhije skorajda ni več. Za nekatere je Avtor mrtev;[29] kljub temu pa se ohrani vsaj njegova vloga, funkcija.[30] Književni kritiki zato razpravljajo o težavah avtorstva, razlaganja in odgovornosti za končni izid – prav kakor o tem razpravljamo pravoslovci. Kakšna je tu vloga bralca? S katerimi sredstvi lahko avtor prava in večbesedila usmerja ali vodi uporabnika? Verjetno se boš strinjal, da so ta vprašanja za pravnike vse prej kot nepomembna. Nasprotno, zaznamujejo prav srčiko težav sodobne pravne misli. In če pravniki nismo prepametni za ves preostali svet, potem bi morda lahko iz del nauka in kritike večbesedilne književnosti dobili nekaj uporabnih uvidov.

Odprta vprašanja in novi poudarki

Ti uvidi bi se v pravoslovju kaj lahko sprostili v različne smeri. Prostor je za socialno teorijo prava kot večbesedila. Politična filozofija bi morala prav tako obravnavati učinke takšnih predstav. Najbolj pa bi sprememba v zaznavanju, ki jo pojem večbesedila omogoča pravoslovcem, verjetno izpostavila naslednja področja:

[26] Borges (2002), 139.
[27] Barthes (1970), 4.
[28] Glej, na primer, Landow (1994), Vega (2003).
[29] Barthes (1995), 19–23.
[30] Foucault (1995), 25–40.

zakonoslovje, med- in znotrajdržavni sodniški dialog ter pomembnost pravne znanosti in šolanja. Po mojem mnenju nam obrat paradigme, v skladu s katerim zaznavamo pravo kot večbesedilo, prav lahko ponudi tudi skupni okvir ali delovišče za vse tiste, ki se v raziskovanju prava osredinjajo na razlaganje, sporočanjski trikotnik, omrežje, sistemsko teorijo, argumentiranje, razpravljanje in pravno semiotiko. Še več, lik večbesedila ne izključuje niti analitičnih pristopov. Prek vprašanj o umetni inteligenci pa je celo globoko povezan z logiko. A to je že predmet za drugo razpravo.

V nekaj zadnjih desetletjih prispodobe, ki prihajajo iz sveta književnosti, pravoslovnim razpravam niso več tuje. Omenili smo že Dworkinovo postavko, ki primerja sodniško delovanje z delovanjem soustvarjalcev verižnega romana.[31] Čeprav je najbolj znana, pa ta primerjava ni edina te vrste. V zvezi z razlagalnimi odločbami najvišjih sodišč italijanski učenjak Vezio Crisafulli govori o »zakonodajalstvu z obvezno rimo«.[32] Massimo Vogliotti nam na drugi strani predlaga, naj pregledamo pravno pisanje ob pomoči primerjave z epsko zvrstjo, kakršna je rapsodija.[33]

Verižni roman, rapsodija, obvezna rima: vse tri primere nam usmerijo pozornost na dejavnost pisanja pravnih besedil. Primera z večbesedilom tega poudarka ne zavrača, temveč hkrati z njim izpostavlja še drugi veliki trenutek naše pravne dejavnosti, tj. trenutek branja prava. Ko kdo govori o pravnih igralcih, namreč govori tudi o bralcih, ki imajo pogosto različno razumevanje. In kaj je tisto, kar povzroča to mnoštvo bralnih poti? Od kod prihaja raznolikost razumljenih pomenov nekega besedila? Mar ne drži, da je pravo za vse bralce enako? Mar ni črno na belem vtisnjeno v Zakoniku – tej naši sveti Knjigi, ki se je ne da ne dopolnjevati ne spreminjati, kot je bilo že rečeno v Svetem pismu, pa tudi, čeprav nekoliko drugače, s strani cesarjev Justinijana in Napoleona Bonaparteja? Odgovor je nikalen.

[31] Dworkin (1986).
[32] Crisafulli (1978), 84.
[33] Vogliotti (2001) 46, 156.

Pravna semiotika seveda zna pojasniti razlike med številnimi pravnimi branji in bralci.[34] Vzroki so dejansko v paradigmatskih mikrovesoljih, ki vplivajo na tok pripovedi.[35] Ta mikrovesolja, kot vemo, privzemajo osnovno strukturo izgrajevanja pomena, kakor jo predstavlja znani semiotični kvadrat. In kako se tvorijo ta mikrovesolja? Po eni strani je njihova sestava odvisna od življenjske izkušnje (ta vključuje šolanje) vsakega posameznika, tj. od ustrezajočih slik, ki jih spravljamo v možgane. Poleg teh slik pa je vendar tu še ena bistvena značilnost pripovedne verige, ki jo je treba upoštevati. To je čas. Pripoved teče skozi čas; v času je zgrajena. Zaradi tega moramo biti pozorni na vrsto, na red, v katerem podatki gradijo pripoved. S tem pristopom je torej mogoče povrh vsega razložiti, zakaj ima celo en sam samcat pravnik pogosto več kot eno samo mnenje: »*Po drugi strani pa ...*« In prav zato, da bi lahko pojasnili takšno raznolikost možnih bralnih poti po enem samem besedilu, se je vredno zateči k večbesedilni književnosti in povezati njeno obliko z ogrodjem prava.

Pod naslovom »Hyperliterature and Law: Unity of Text, Diversity of Readings« je ta razprava izšla v zborniku Gaakeer, J., in Ost, F., (ur.), Crossing Borders. Law, Language, and Literature, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008, 137–145. Pred objavo sem bil deležen koristnih pomisli nekaterih kolegov in dragih prijateljev, še posebej: Marie Aristodemou, Marcela Camposa Galuppa, Olivierja Crepleta, Pietra Denara, Stefana Häußlerja, Miklósa Könczöla, Françoisa Osta in Jeana-Paula Segihobeja.

Vsaka pomisel bo dobrodošla na naslovu: andrej.kristan@gmail.com.

[34] Razliko v pomenu, ki ga 103. členu Ustave Republike Slovenije (»Predsednik republike je izvoljen za dobo petih let, vendar največ dvakrat zaporedoma.«) pripisujeta nekdanja ustavna sodnika Jerovšek in Krivic, sam primeroma pojasnim v Kristan (2010), 2 (dostopno tudi na spletišču: www.ceeol.com).

[35] Glej temeljno o tem v povezavi s pravom: Jackson (1988) in (1997).

Literatura

1. Atienza, M. (2006). El Derecho como argumentación. Barcelona, Ariel.
2. Atienza, M. (2009). Argumentiranje in ustava, prev. Andrej Kristan. Revus – Revija za evropsko ustavnost, 9: s. 91–128. URL: http://www.revus.eu.
3. Barthes, R. (1967). The Death of the Author; v slov. prevodu Suzane Koncut, Smrt avtorja. V: Pogačnik, A. (ur.), Sodobna literarna teorija. Ljubljana, Krtina, 1995.
4. Barthes, R. (1970). S/Z, Pariz, Seuil.
5. Barthes, R. (1973). Le plaisir du texte, Pariz, Seuil.
6. Borges, J. L. (1941a). El jardín de senderos que se bifurcan; v slov. prevodu Aleša Bergerja, Vrt razcepljenih stez. V: Borges, J. L., Izbrana dela. 4. knjiga. Namišljenosti. Ljubljana, Cankarjeva založba, 2000–2001.
7. Borges, J. L. (1941b). La biblioteca de Babel; v slov. prevodu Aleša Bergerja, Babilonska knjižnica. V: Borges, J. L., Izbrana dela. 4. knjiga. Namišljenosti. Ljubljana, Cankarjeva založba, 2000–2001.
8. Borges, J. L. (1951). Kafka y sus precursores; v slov. prevodu Aleša Bergerja, Kafka in njegovi predhodniki. V: Borges, J. L., Izbrana dela. 6. knjiga. Eseji. Ljubljana, Cankarjeva založba, 2002.
9. Bush, V. (1945). As We May Think. Atlantic Monthly. Julij 1945.
10. Crisafulli, V. (1978). La Corte ha vent'anni. V: Occhiocupo, N. (ur.). La Corte costituzionale tra la norma giuridica e realtà sociale. Bologna, Il Mulino.
11. Dworkin, R. (1982). Law as Interpretation. Critical Inquiry, 9.
12. Dworkin, R. (1986). Law's Empire. Cambridge, Harvard University Press.
13. Foucault, M. (1969). Qu'est-ce qu'un auteur; v slov. prevodu Vesne Maher, Kaj je avtor?. V: Pogačnik, A. (ur.), Sodobna literarna teorija, Ljubljana, Krtina, 1995.
14. Gaakeer, J., in Ost, F., (ur.), Crossing Borders. Law, Language, and Literature, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008.
15. Genette, G. (1982). Palimpsestes. La littérature au second degré. Pariz, Seuil.
16. Hunter, D. (1996). Hypertext and Legal Theory (izvleček). V: 4e Rencontre internationale sur les technologies de l'information dans l'enseignement et la pratique du droit, 3.–6. julij 1996. Montreal, Univerza v Montrealu.
17. Jackson, B. S. (1988). Law, Fact and Narrative Coherence. Liverpool, Deborah Charles Publications.
18. Jackson, B. S. (1997). Semiotics and Legal Theory. Liverpool, Deborah Charles Publications.
19. Kelsen, H. (1911). Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze. Tübingen, J. C. B. Mohr.

20. Kristan, A. (2010). Structuralist Semiotics vs. Formal Logic in the Reconstruction of Judicial Reasoning. Silesian Journal of Legal Studies, 2: s. 58–70. URL: http://www.ceeol.com.
21. Kuhn, T. S. (1962). The Structure of Scientific Revolutions; v slov. prevodu Gorazda Jurmana in Simona Kreka, Struktura znanstvenih revolucij. Ljubljana, Krtina (»Temeljna dela«), 1998.
22. Landow, G. P. (ur.) (1994). Hyper/Texte/Theory, Baltimore, John Hopkins University Press.
23. Legendre, P. (1988). Leçon VII: Le désir politique de Dieu. Etudes sur les montages de l'Etat et du Droit. Pariz, Fayard.
24. Legendre, P. (1992). Leçon VI: Les enfants du Texte. Etudes sur la fonction parentale des Etats. Pariz, Fayard.
25. Moore, G. E. (1903). Principia Ethica; v slov. prevodu Friderika Klampferja in Bojana Žalca pod istim naslovom. Ljubljana, Študentska založba (»Claritas«; 12), 2000.
26. Müller, F., in Christensen, R. (2003). Juristische Methodik. Band II. Europarecht. Berlin, Duncker & Humbolt.
27. Nelson, T. (1981). Literary Machines. Pensylvania, Swarthmore.
28. Ost, F. (1993). Science du droit. V: Arnaud, A.-J. (ur.), Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit. Pariz, L. G. D. J.
29. Ost, F. (2007). Le droit comme traduction: premier balisage d'un champ d'étude. V: Liber amicorum Paul Martens. L'humanisme dans la résolution des conflits: utopie ou réalité. Bruselj, Edition Larcier.
30. Ost, F., in van de Kerchove, M. (2002). De la pyramide au réseau? Pour une théorie dialiéctique du droit. Bruselj, FUSL.
31. Pavić, M. (1984). Hazarski rečnik. Roman-leksikon u 100.000 reči; v slov. prevodu Janka Modra, Hazarski besednjak. Roman leksikon v 100.000 besedah, Murska Sobota, Pomurska založba (»Mostovi. Mostovi s Srbijo«), 1985.
32. Pavić, M., Početak i kraj romana. URL: http://www.khazars.com/pocetak-i-kraj-romana/.
33. Rubin, E. (1915). Synsoplevede Figurer, tudier i Psykologisk Analyse. Koebenhavn, Glydenulska.
34. Saaranpää, A. (1996). Reading Law as Hypertext with Hypertext (izvleček). V: 4e Rencontre internationale sur les technologies de l'information dans l'enseignement et la pratique du droit, 3.–6. julij 1996. Montreal, Univerza v Montrealu.
35. Teubner, G. (1989). Recht als autopoetisches System. Frankfurt na Maini, Suhrkamp.
36. Treatiack, P. (1988). Enfin un roman qu'on peut lire dans tous les sens! Paris Match, 17. marec 1988.
37. Van Hoecke, M. (2002). Law as Communication. Oxford, Hart Publishing.
38. Vega, M. J. (ur.) (2003). Literatura hipertextual y teoría literaria, Madrid, Mare Nostrum.

39. Vogliotti, M. (2001). La 'rhapsodie': fécondité d'une métaphore littéraire pour repenser l'écriture juridique contemporaine. Revue interdisciplinqire d'études juridiques (2001) 46.
40. Warat, L. A., in Pérez Cabriada, G. (2008). Čisti strip prava, prev. Jan Jeram. Revus – Revija za evropsko ustavnost, 8: s. 109–129. URL : http://www.revus.eu.

II. OBČA TEORIJA IN POSAMIČNI PRIMERI

Greh in Ženska

Goran Potočnik Černe

V naslednjem prispevku si zastavljamo tri pravzaprav fabulativna vprašanja: Kaj mi lahko sv. Pavel, Avguštin in Kierkegaard povedo o Grehu? Kaj mi lahko Ana Karenina pove o Ženski? Kaj mi lahko Mojzes pove o Grehu *in* Ženski? In kaj si obetamo od odgovorov? Oris temeljne ne-možnosti tega v kurziv postavljenega 'in': nemožnost sobivanja Greha *in* Ženske[1] v enem, izpostavitev ne-univerzalnosti procesa subjektivizacije in končno poskus poimenovanja tistega, kar procesu subjektivizacije uhaja.

Tako osrednji vlogi v eseju zasedeta Adam in Eva. A ne toliko kot mitološki bitji, temveč Adam in Eva kot dva različna lika, vzorca, načina bivanja; pravzaprav kar načina postajanja. Adam in Eva kot nekakšni navigacijski napravi, avtomatska pilota postajanja. Adamov način je način podreditve nečemu, drugosti nečesa. Je način vzpostavitve subjekta, konec koncev *sub*-iectum to tudi pomeni: *pod*-vreči, *pod*-lagati in *pod*obno. Evo pa bomo poskusili brati mimo konceptualizacije podrejanja, mimo procesa subjektiviziranja. Evin način bi še najlažje označili kot emancipiranje. To poimenovanje jemljemo v čistem leksikografskem[2] smislu, brez historične in politične prtljage ter naboja, ki jo ta termin nosi na svojem hrbtu. Torej emancipacija kot zlom odvisnosti od nečesa, od drugosti nečesa. Zgolj kot to in nič več.

[1] Besedi »ženska« in »greh« pišemo z veliko začetnico zato, da bi v maniri starih avtorjev (ali pa bodisi novodobnih new age avtorjev) poudarili splošnost obeh izrazov. Skratka, žensko kot takšno in greh kot takšen, da bi povnanjili njuni ideji, saj v pogledu, ki ga tu obravnavamo, ne gre niti za kakšno konkretno žensko niti za kakšen konkreten greh, temveč za fenomenologijo teh dveh pojavov. Podobno velja tudi za vse ostale z veliko začetnico pisane besede.

[2] Po Prechtl, Burkard (1999).

Adam – ontologija greha

Najprej bi se radi pomudili pri nečem, kar bi se lahko imenovalo ontologija greha. Po Avguštinu, kot zelo dobro podčrta Marko Kerševan[3] izvirni greh, torej Adamov greh ni greh spola, temveč je odločilni, temeljni, fundamentalni greh, greh duha (heglovsko rečeno, greh zavesti). In sicer gre za dejanje upora proti Bogu, dejanje zoperstavitve njegovi postavi, prepovedi. Gre za hotenje biti samozadosten, brez gospodarja. Skratka, biti ne zgolj kakor Bog, temveč Bog sam, ne pod oblastjo postave, prepovedi, temveč biti tisti, ki prepoved *postavlja*. To je greh, ki se ga mora z vso mero spoštovanja pisati z veliko začetnico. Rečeno s Platonom (seveda skozi prizmo naše pozicije), je to Greh-Ideja, greh, ki biva le v svetu idej, nekje v onostranstvu. In vsi naši grehi so boljše ali slabše preslikave te Ideje-Greha, so posnetki, a v bistveni potezi prav to, tisto, kar greh dela greh: upor, samovolja duha.[4]

Logika preslikave in hkrati razpršitve greha duha, greha prvega človeka – Adama, v naš greh mesa je logika povračila, mogoče celo maščevanja. Ker se Adam ni podredil božji postavi in se je Bogu uprl, se Adamovim potomcem, nam, to maščuje tako, da si zdaj mi, ki smo v nekem smislu vendarle bitja duha, ne moremo podrediti svojega mesa, svojih poželenj. Kajti če si človeka ni mogla podrediti božja postava, si ga zdaj podredi poželenje. Skratka, človek ni gospodar svojih (spolnih) udov.[5] Søren Kierkegaard pa v tej platonski ontologiji greha naredi neki zamik, bistven zamik – aristotelovski obrat. V dojemanje izvornosti greha vpelje dodatek, in sicer poleg pojma izvirni greh še pojem prvi greh. Vsak individuum je hkrati samost in rod.[6] In tako tudi Adam, pri čemer je njegova situacija specifična v tem, da je on vendarle Prvi, stoji na začetku rodu. In njegov greh je izvirni greh,[7] ker pred dejanjem izvirne nepokorščine človeštvo, tj. rod, ne pozna greha, grešnost ni njegov eksistencialni način. A z Adamovim grehom se zgodi prav to: »greh vstopi na svet«,

[3] Kerševan (1993), 22.
[4] Avgustinus (1993), 39.
[5] *Ibid.*
[6] Kierkegaard (1998) 36.
[7] *Id.*, 35.

kot to pove sv. Pavel.[8] Hkrati s svetno pojavitvijo pa se greh kot princip naseli tudi v samega Adama in pokonča njegovo nedolžnost.[9] Izvirnost (oziroma izvornost) Adamovega greha je tako dvojno dvojna, na eni strani za svet kot tak, za konstitucijo sveta, če tako rečemo, in za rod, ki ga predestinira za grešnost, in na drugi strani za njega samega kot samost, posameznika in vse njegove potomce, vse ostale posameznike, vse nas, ki nas okuži s klico greha.[10] Kierkegaard potisne vso zadevo še za korak dalje. Zatrdi, da prav tako kot z Adamom pride greh v svet, tako tudi z vsakim nadaljnjim potomcem pride greh v svet,[11] le s to razliko, da pri njih (ali bi morali reči kar: nas) ne gre več za pokončanje nedolžnosti, stanja, ki je Adamu imanentno, pač pa zgolj za aktiviranje klice. Naš prvi greh ne more biti več izvirni, temveč preprosto le prvi greh. Seveda je v tem istem smislu izvirni greh hkrati tudi Adamov prvi greh, a to niti ni pomembno.

Greh mesa tako ni upodobitev, posnetek Greha-Ideje, kot se je to posledično razmerje kazalo pri Avguštinu, temveč je greh, tako izvirni kot tudi prvi, zgolj skok, kvalitativni skok iz kvantitete zaporedja človeškega rodu.[12] S prvim grehom se greh predpostavi in skoči in potem skače. A v sebi nosi strukturno sled izvirnega greha: upor, samovoljo duha.

In v čem je »mesenost« našega greha? Mesenost je poseben splet in naravnanost telesa in duše, naravnanost, ki navznoter (duša) in navzven (telo) služi koristim mesa in časnemu, svetnemu, namesto da bi služilo duhu in prihodnjemu, kot to lepo definira Martin Luther.[13] V tem se vidi, kako se adamovska struktura naseljuje v na novo porojene človeške entitete.

[8] *Rim* 5, 12.
[9] Kierkegaard (1998), 41.
[10] *Id.*, 47.
[11] *Id.*, 36.
[12] *Id.*, 40.
[13] Luther (2002), 23.

Adam – fenomenologija greha

A ne glede na to, ali (kot je to pri Avguštinu) mašinerijo greha požene nekaj v onostranstvu, svetu idej, ali (kot je to pri Kierkegaardu) ta sprožilec tiči v vsakem posamezniku posebej, se je treba vprašati, kaj ta sprožilec sploh je. Reakcija na kakšno akcijo je greh?

Če še naprej ostanemo na poti s Kierkegaardom. Nedolžnost, o kateri govori, ko opisuje notranje stanje Adama, je nevednost, je stanje miru in spokoja, je Nič, a Nič, Praznina, ki ne miruje.[14] Nedolžnost je sicer enotnost s svojo naravo,[15] ni pa svoboda. In očitno tu gre za vprašanje svobode. Nedolžnost pa je pravzaprav onstran vsakega govorjenja o svobodi in nesvobodi. V nedolžnosti se svoboda ponuja zgolj kot možnost. A to je že dovolj, saj ta možnost potrebuje le en impulz, le eno besedo – če konkretiziramo, božjo prepoved uživanja sadu z drevesa spoznanja. A bodimo pozorni, ne gre zgolj za hranjenje s sadežem s prepovedanega drevesa, gre za u-živanje tega sadeža, gre za u-žitek, za po-želenje po tem užitku. Prepoved iz Niča ali bolje v Niču ustvari poželenje in s tem sproži verižni mehanizem greha. S poželenjem pa nastopi tudi prva vednost: vednost o svobodi,[16] bolje rečeno, slutenje svobode. Torej ne sposobnost razločevanja dobrega in zlega, temveč slutenje neke temeljne samozadostnosti.

In če gre za zvezo greha in prepovedi, ne morem mimo sv. Pavla, ki je njuno zvezo mislil[17] na način vzročne zveze. Iz nje je naredil dispozitiv: Kjer ni postave, tudi ni prestopka[18], in nadaljuje, da mi je zapoved, ki naj bi mi bila v življenje, v smrt.[19] A to seveda ne pomeni, da je karkoli narobe z zapovedjo, ali celo, da je zapoved zla. Nasprotno. Zapoved mi hoče le najboljše. Problem je v moji reakciji na zapoved (ki je pravzaprav božja milost), v tem, da ko zapoved reče: ne poželi!, jaz storim prav to: si poželim in namesto v območje

[14] Kierkegaard (1998), 52.
[15] *Id.*, 51.
[16] *Id.*, 55.
[17] Sv. Pavel bi bil najbrž bolj zadovoljen, če bi rekli ne-mislil glede na sive lase, ki so mu jih povzročali misleci-filozofi vseh vrst.
[18] *Rim* 4, 15.
[19] *Rim* 7, 10.

svetlobe, življenja, vstopim v območje teme, smrti. Ne na pot duha, temveč pot mesa. In v tem je vsa zabloda (a ne nesmiselnost) dejanja upora, vizije svobode, slutenja svobode. To je to, kar Badiou poimenuje z »Jaz v položaju mrtveca«.[20] Jaz, ki v svoji zaslepljenosti verjame, da bo to, kar se da doseči le z božjo milostjo, dosegel brez te milosti, solistično, mimo Boga. To je prvi greh, ošabnost brez primere. Postava me namreč zahteva za Boga in proti lastnim poželenjem, a greh mi prišepetava, da lahko sam zadostim zahtevam[21] – da se lahko sam osvobodim iz nevednosti, se subjektiviziram, postanem subjekt. In tu je osnova grešne naravnanosti, greha kot subjektivne strukture.[22] Lahko bi celo rekli: greha kot strukture subjektivizacije. Kako se zdaj rešiti iz te zagate, kako dvigniti iz tega nemogočega položaja, položaja, ko je življenje na strani smrti (greha), in smrt na strani življenja (jaza v položaju mrtveca), kako zapustiti to permutacijo mest življenja in smrti, če vprašanje izrečemo skupaj z Badioujem?[23] Ali s sv. Pavlom: kako se izogniti temu, da mi je zapoved, ki naj bi mi bila v življenje, v smrt?[24]

Treba se je na neki način ukloniti postavi. Poudarek je na besedah »neki način«. Se pravi, treba se je ukloniti postavi, a ne postavi kot prisili. Za to pa je potreben ideološki moment, moment samoprevare, samozaslepitve. Treba je prisluhniti, torej biti poslušen, se podvreči božji besedi, zapovedi, vendar ne kot zapovedi, temveč kot razsodbi, evangeliju, milosti. Treba se je pustiti interpelirati božji besedi, ki pravi: »Ti si ta človek!«, človek, ki ga zadene razsodba in ki sam spozna, da ga je razsodba zadela. In božja razsodba, tako Barth, sprejme, tolerira le en odgovor: »Da, jaz sem ta človek!«[25] To pa je pravzaprav sprejetje, in ne uklonitev zapovedi.[26] Ali povedano z Luthrom: Postavo je treba izpolnjevati s srcem,[27] z vero.[28] Kajti nekaj je vršiti dela postave, nekaj pa izpolnjevati po-

[20] Badiou (1998), 86.
[21] Barth (2002), 99.
[22] Badiou (1998), 88.
[23] *Id.*, 86.
[24] *Rim* 7, 10.
[25] Barth (2002), 59.
[26] *Id.*, 95.
[27] Luther (2002), 18.
[28] *Id.*, 19.

stavo.[29] Vršiti dela postave pomeni zgolj zunanje pritrjevanje postavi, uklanjanje postavi kot prisili. A izvrševati postavo pomeni, da ta postane del samega izvrševanja, da posledično kot takšna, kot prisila, izgine, saj ni več potrebna, ker delujem v skladu s svojim srcem, brez prisile, z veseljem. Da postavo preprosto ponotranjimo, ponotranjimo njeno drugost.

V tej smeri lahko Badiou reče, da je greh subjektivna struktura, in ne slabo dejanje, da ne sodi pod obnebje moralnega. Greh je zastavek subjektivizacije, struktura, ki je potrebna za to, da se v končni fazi izniči Jaz in se vzpostavita subjekt in neko polje, če zakoličimo s to fantazmagorično pošastjo, subjektivne svobode.

Eva – kaprica

O Evi vemo pravzaprav zelo malo. Vedno si jo predstavljamo kot dolgolaso žensko, ki ponuja Adamu odtrgano jabolko, nekje v ozadju pa ji je vedno pridan nujen, torej bistven privesek, kača. Skratka, kliše: Grešnica, dovolj močna, da zapelje moškega, in dovolj šibka, da se pusti zapeljati kači, tj. hudiču. A v zvezi z Evo in njenim razmerjem do postave v Prvi Mojzesovi knjigi zasledimo neki izpust, zamolk. In prav tu se nahaja tisto, kar omogoči zelo zanimivo branje Eve, te prve Ženske.

Adamu je bila zapoved posredovana skozi glas, a ne skozi katerikoli glas, temveč božji glas. Zapoved ni bila vklesana v kamnito ploščo, torej ni bila zapisana. Ni bila na razpolago, ni se je dalo prebrati, ni visela kot opozorilo vsem. Tisti, ki so jo slišali, so jo slišali, njim je bila tudi namenjena. In slišal jo je le Adam. V trenutku namreč, ko je bil Adam z glasom interpeliran pod zapoved, zgodovinsko vzeto, Eve še ni bilo. Bog jo je v življenje priklical kasneje.[30] Kar pa pomeni, da Eva ni bila nagovorjena neposredno s strani Boga, ni se je dotaknil božji glas, ni predramil mesa v njej, ni je notranje vznemiril. Ni predramil poželenja. Je že res, da Eva v pogovoru s kačo tej pritrdi, da z Adamom ne smeta jesti »z drevesa sredi vrta«,[31] a to pomeni zgolj to, da je Eva za prepoved vedela, za

[29] *Ibid.*
[30] *Gen* 2, 18–22.
[31] *Gen* 3, 2–3.

njo ji je najbrž povedal Adam, a Adam ni Bog, njegov glas v tem primeru ne šteje. Zato je seveda vprašanje, ali jo je prepoved zavezovala na način, kot je zavezovala Adama. Se pravi, da mu je prebudila poželenje, da ga je vzdramila na način vzpostavitve strukture greha, strukture subjektivizacije. Če si zdaj ponovimo besede sv. Pavla: »Kjer ni postave, tudi ni prestopka.«,[32] kaj nam pravzaprav govorijo: Prestopek je nujno vezan na postavo, ni prestopka brez postave, zapovedi. To pa seveda ne pomeni, da ob vsakokratni pojavitvi postave prestopek tudi dejansko nastopi. Tu ni nikakršne nujnosti. A prav sem v to ne-nujnost, ta *no man's land* (bivanje v bližini prepovedi, a ne pod njenim vplivom), se umešča primer Eve.

Če Eva ni ujeta v urok prepovedi, potem ne more biti grešnica, čeprav velja prav za prototip grešnice. Ni subjekt nekakšne normativne strukture, ki jo proizvede zapad v grešnost in dvig iz grešnosti. Na kaj bi se torej pri njej sploh lahko naslonil proces izhoda iz nedolžnosti (če predpostavimo, da je ta imanentna tudi njej, saj ni porojena iz Adama, temveč ustvarjena iz njegovega rebra), iz nedolžnosti kot Praznine, Niča? Na čem temelji prehod iz narave, iz nesvobode v svobodo, torej, kot smo rekli že na začetku, proces emancipacije? Pot skozi prepoved, pot greha, pot ponotranjenja drugosti prepovedi ji je onemogočena. V kakšno strukturo emancipacije je ujeta Eva in z njo seveda njeni potomci, kaj jim (ali bi morali reči, kar nam) zapusti kot svojo dediščino, kot svoj kromosom?

Ena izmed boljših osvetlitev te pozicije je romaneskni lik Ane Karenine. Ne bi na dolgo in široko obnavljali Tolstojevega romana, podčrtali bi le nekatere poteze njegove junakinje. Ana je dobro, več kot dobro situirana petrograjska aristokratinja, kneginja. Dobro poročena s človekom, ki zaseda pomemben položaj v politični hierarhiji in ki se mu tudi v prihodnje obeta imenitna politična kariera. Je finančno preskrbljena. Je mati sina, ki ga nadvse ljubi. Je inteligentna, lepa. Nekateri so ji za vse to nevoščljivi, nekateri jo spoštujejo in jo imajo radi, jo ljubijo. Tako kot je v takšnih primerih

[32] *Rim* 4, 15.

to običajno. Skratka, njen položaj je, realno vzeto, idealen. A v določenem momentu, trenutku, Ana vse to zavrže, vsemu temu se odreče. In vse to zaradi ljubezni, zaljubljenosti, strasti do grofa Vronskega. Njen akt odpovedi idealnemu življenju je brezpogojen, brez slepomišenja in hipokrizije. Pri svoji drži vztraja do konca, dobesedno v konec, v smrt. Ana je utelešenje absolutne volje, volje, ki se ne podreja zakonom, družbenim normam, zapovedim, pričakovanjem. Ana kot volja jih preprosto preseže in izniči, biva mimo njih. Ne trdimo, da zaradi tega nima težav ali da ni v hudi stiski. Ne, Ana je skrajno tragična figura. A ne gre za to. Gre za popis konstitucije neke posebne entitete, sile. Ta absolutnost, neusmiljenost (tudi in predvsem do sebe) volje se najbolj kaže prav v izjavi: »Ni mi treba!«[33] Kaj Ana v tej izjavi pravzaprav izreka: Ni mi treba končati pisma možu z vljudnostno frazo, ko mu sporočam, da ga zapuščam! Ni mi treba napisati sporočila ljubimcu, da zapuščam moža! Ano že ob sami misli, da bi to vendarle storila, spreleti gnus. Če njeno bivanjsko pozicijo oklestimo do skeleta, do bistva njenega izjavljanja, dobimo sledečo devizo: Ni mi treba zaradi tega, ker tega preprosto nočem, nočem pa zaradi tega, ker hočem nekaj drugega! Na tem mestu seveda ne morem mimo znamenite izjave sv. Pavla v *Pismu Rimljanom*, v kateri je v enem stavku zajel vso zagato adamovske strukture subjektivizacije: »Ne delam namreč dobrega, ki ga hočem, marveč delam zlo, ki ga nočem.«[34] Ana vsekakor ne tiči v tovrstni zagati, ni ujeta med dobre misli duha in slaba, grešna poželenja mesa. Ana dela prav to, kar hoče. Lahko se seveda vprašamo, ali je to, kar dela, dobro ali slabo. A s tem vprašanjem bi zapadli zgolj v moraliziranje. Kaj torej hoče Ana? Ana vsega tega ne počne, da bi si pridobila kakršnekoli materialne koristi, torej tega ne počne iz koristoljubja, kot to na neki način počne njena romaneskna kolegica Ema Bovary, tega prav tako ne počne iz dolgočasja ali osamljenosti, kot to počne njena druga romaneskna kolegica Effi Briest. Anina pozicija je čistejša, bolj kristalna, je pozicija čistega hotenja, na neki način zgolj hotenja? To njeno stanje se izkristalizira v trenutku, vznikne iznenada.

[33] Tolstoj (1999), I. zvezek, 300.
[34] *Rim* 7, 19.

Seveda tu ne moremo mimo slavnega Millerjevega odgovora na še slavnejše Freudovo vprašanje: Kaj hoče ženska? Miller odgovarja: »Ženska hoče hoteti.«[35] In če smo z Ano tam, kjer mislimo, da smo, lahko rečemo, da je Anina struktura emancipacije struktura kaprice. In da je tisto, kar nam v svojem testamentu zapušča Ana (tj. literarna upodobitev Eve), prav kaprica.

Jacques-Alain Miller kaprico, voljo in Žensko poveže takole: »Na ženski strani izraža volja absolutni, neskončni, brezpogojni značaj, najbolje pa se manifestira v kaprici.«[36] In, kot smo videli, lahko Ani, če kaj, vsekakor pripišemo brezpogojnost značaja. Kaprica kot takšna pa se nadalje postavlja na neki ambivalenten način tudi v razmerje do zakona. Na eni strani je kaprica kot način volje zunaj zakona, z njim ni v razmerju, ga izbriše. Je prav tako iracionalna in nepreračunljiva, ne računa na dobiček, bi lahko rekli z Ano, je onkraj »dobrih razlogov za to in ono«.[37] Ja, kaprica se ne vpisuje v simbolno. Po drugi strani, vzeta vsak zase, pa imata kaprica in zakon nekaj skupnega. Zakon ne pozna izjem, je absoluten, je neizprosen, o njem, o njegovem ontološkem statusu se ne razpravlja, se ne dvomi, a vse to velja v enaki meri tudi za kaprico. Tako pri prvem kot pri drugi naletimo na tisti *Hočem!*[38] A tu je spet, a bistveno, neka razlika. Kot to skozi primerjavo s kategoričnim imperativom formulira Miller, moramo moralnemu zakonu vendarle pritrditi: »Ok, zgodi se tvoja volja!« Poudarek je na »ok«. Saj se kategorični imperativ formulira z obliko: »Deluj tako, da ...!«, poudarek je na imperativnem »deluj!«, formulira se z izhodiščem v volji Drugega.[39] Poudarek je seveda v volji Drugega, v drugosti volje. Lahko bi se reklo, da se mi zakon, ki si ga nalagam sam, vendarle nalaga od zunaj.[40] Kot predpogoj za ta *downloading* pa je, kot smo že rekli, potreben akt samozaslepitve – tisti Barthov »Da, jaz sem ta človek«, človek, ki sprejema to drugo voljo, milost, načrt; človek, ki se v aktu podreditve prepusti zapovedi na način ponotranjenja zapovedi,

[35] Miller (2003), 221.
[36] *Ibid.*
[37] *Id.*, 224.
[38] *Id.*, 229.
[39] *Id.*, 230.
[40] *Ibid.*

drugosti te zapovedi. Pri kaprici pa je stvar drugačna, mogoče enostavnejša: ob »manifestaciji te pritiskajoče volje«[41] brezglavo rečemo, reče v nas kaprica – kača: Jaz to hočem, da, prav to hočem. Brez tistega »ok«, brez sklanjanja glave. Nosilec kaprice sprejema voljo, »ki ga deluje, kot svojo voljo«.[42] Tu pa se ne srečujemo zgolj z občutenjem božanskega, temveč z bivanjem, ki je božansko, ki je Bog.[43] Kaprica je predikat božanskega.

Najbrž je odveč, da za konec še podčrtamo, da način kaprice ni način poželenja, način kaprice je nagon – brezglava volja, kot nas na to opozori Miller.[44] Zakaj to vendarle omenjamo? Poželenje in kaprico namreč povezuje podobnost načina vstopa v svet. Tako poželenje oziroma njegova manifestacija greh kot tudi kaprica uprizorita ta vstop kot skok. O kvalitativnem skoku greha in njegovi navezavi, reakciji na zapoved, smo že govorili, skok kaprice (eden izmed njenih etimoloških pomenov je prav *skok koze*) se podobno dogodi v nekem kvantitativnem zaporedju parov vzroka in posledice. Kot reče Miller, v tej verigi obstaja vrzel in tu brez razloga nastopi, se pojavi, se manifestira neki objekt (objekt mali *a*) – kaprica.[45] Poudarek je seveda na »brez razloga«. Kaprica ni, tako kot greh, reakcija, kaprica je akcija. Akcija, ki se iztrga iz Niča, Praznine, nedolžnosti, in z enim korakom zakorači v … ne vemo, ali temu lahko rečemo svoboda, vsekakor je to nekaj drugega kot svoboda adamovskega tipa subjekta. Mogoče temu dogodkovnemu polju brezglave volje, temu vznikanju kaprice, bolj ustreza, če smo že uporabili cel kup anahronizmov, lahko tudi končamo z enim od njih, ime resnica oziroma postajanje resnice.

Besedilo Greh in Ženska je esejistični prepis in predelava predavanja z dne 15. februarja 2007 iz 10. letnika Delavsko-pankerske univerze, ki je bil posvečen tematiki greha.

[41] *Ibid.*
[42] *Ibid.*
[43] *Ibid.*
[44] *Id.*, 229.
[45] *Ibid.*

Literatura

1. Augustinus (1993). Zakonski stan in poželenje, prev. Nataša Homar. Ljubljana, Knjižna zbirka Krt.
2. Badiou, A. (1998). Sveti Pavel – Utemeljitev univerzalnosti, prev. Alenka Zupančič. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
3. Barth, K. (2002). Kratka razlaga Pisma Rimljanom, prev. Marko Urbanija. Ljubljana, KUD Logos.
4. Flaubert, G. (1998). Gospa Bovary, značaji s podeželja, prev. Suzana Koncut. Ljubljana, Mladinska knjiga.
5. Fontane, T. (1988). Effi Briest, prev. Božena Legiša. Ljubljana, Cankarjeva založba.
6. Kerševan, M. (1993). Avguštin – Cerkveni oče Zahoda. V: Augustinus: Zakonski stan in poželenje. Ljubljana, ŠOU.
7. Kierkegaard, S. (1998). Pojem tesnobe, prev. Primož Repar. Ljubljana, Slovenska matica.
8. Luther, M. (2002). Predgovoru k Pavlovemu Pismu Rimljanom. V: Luther, M.: Tukaj stojim, Teološko politični spisi, prev. Božidar Debenjak. Ljubljana, Založba Krtina.
9. Miller, J. A. (2003). Teorija Kaprice, prev. Ana Žerjav. Problemi, 2/3. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.
10. Prechtl, P.; Burkard, F. P. (1999). Metzler Philosophie Lexikon. Stuttgard – Weimar, Verlag J. B. Metzler.
11. Sveto pismo Stare in Nove zaveze (2001). Ljubljana, Svetopisemska družba Slovenije.
12. Tolstoj, L. N. (1999). Ana Karenina, I. in II. zvezek, prev. Gitica Jakopin. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Problem sence v sodnem odločanju in literatura: Esej iz prava in psihoanalize

Marko Novak

Jungov koncept »sence«

Po Jungu pomeni *arhetip*[1] *sence,* enostavno rečeno, manjvredne, primitivne in necivilizirane lastnosti, ki jih je človeški ego potlačil v svojo podzavest. Te lastnosti se tako nahajajo v kompenzacijskem odnosu z »lučjo« ega (ego in senca si stojita nasproti kot nasprotna arhetipa, pri čemer je eden izmed njiju zavesten in kompenziran s strani drugega).[2] Senca je tisto, kar posameznikova zavest ne želi biti oz. želi skriti pred drugimi ljudmi.[3] Gre namreč za konflikt z ideali individualnega ali kolektivnega ega.[4] Senca je navadno istega spola kot posameznikov ego in se pojavlja v sanjah in fantazijah ali pa je lahko predmet *projekcije*.[5] Ko posameznik skuša videti svojo senco, se začne zavedati (in pogosto tudi sramovati) svojih pomanjkljivosti, ki jih sicer zanika v sebi, a zlahka prepozna v drugih kot npr. egoizem, lenobo, površnost, nerealne fantazije, prevare, malomarnost, strahopetnost, ljubosumnost, požrešnost itd. Če nas npr. prijatelj opomni na kakšno izmed naših pomanjkljivosti in se pri tem nemara razjezimo, se pri tem aktivira delovanje sence, ki se je sicer ne zavedamo.[6] Pri senci pravzaprav ne gre nujno za popolnoma

[1] Arhetipe bi lahko preprosto označili kot podedovane, notranje ter *a priori* vzorce zaznavanja, ki so povezani z instinkti, ki urejajo samo zaznavanje. Arhetipi so prastare ideje, ki so lastne celotnemu človeštvu in se izražajo s pomočjo arhetipskih znakov. Arhetipi so emocionalno nabiti in delujejo neodvisno od podzavesti. Hyde, McGuinness (2000), 172.

[2] V tej zvezi jungovci pravijo, da večji ko je ego, večja je senca. To bi pomenilo, da bolj ko smo nekaj, se identificiramo s tem, manj smo tisto drugo, kar je antipod prvega. Torej bolj ko rastemo v poveličevanju neke svoje lastnosti, skupine ljudi, naroda, daljša bo naša senca, v kateri bodo ostale naše nasprotne lastnosti, druge skupine ljudi, narodi. Pri tem se pojavi nevarnost, da postanemo netolerantni do te druge strani.

[3] Hyde, McGuinness (2000), 87.

[4] Peters (1998), 133.

[5] Hyde, McGuinness (2000), 174. O projekciji sence sicer več v nadaljevanju.

[6] Franz von (1964), 174.

negativno vsebino, temveč bolj za primitivno in neprilagojeno, ki pa lahko poživi življenje, če do nje zavzamemo pravilen odnos.[7] V tem primeru bi v bistvu šlo za naše potenciale.

V neki mili različici bi tako lahko dejali, da gre pri senci dejansko za diametralno drugačnost od naše ego zavesti. Zato je za naš ego nadvse priročno, če projicira lastno senco na drugačno, različno – pravzaprav na svoj inferiorni del. Najlaže se torej zdi odrezati svoj ranljivi del, ga ne priznati oz. pripisati drugim. Četudi tiči, nas vseskozi spremlja nekje v globini nas samih.

Ko se je Platon – nekoč sam pesnik (prevladujoča čustvovalna funkcija) – po pregovarjanju Sokrata spreobrnil iz pesnika v filozofa (prevladujoča mišljenjska funkcija), je zagotovo dojemal svojo prej prevladujočo vodilno funkcijo kot poslej manjvredno, ko se je povsem poistovetil s filozofijo. Lahko bi rekli, da je Platonov pesnik moral zapustiti njegov ego (zavest) in odkorakati v senco (biti potisnjen v individualno podzavest). Na (ego) sonce pa je iz teme vzšel njegov antipod – mislec-filozof. Johnson pravi, da je pač v življenju tako, da ne moremo biti vse; da lahko naša zavest predstavlja le delček v mozaiku celote, kar pomeni, da je že po naravi stvari antipod takšnega dela celote nujno v senci.[8] Ker je Platon tako štel pesnika v sebi kot poslej manjvredni del sebe, je posledično videl tiste pesnike, ki niso dovolj poudarjali nravne vrline, kot manjvredna bitja in jih tudi »izgnal« iz svoje (ego) države.[9] Takšen skrajni »ukrep« je zagotovo posledica dejstva, da je pesnik v določenem vidiku porajajočega se filozofa v nekem smislu še ogrožal, mu bil še preveč blizu, zato je bila potrebna takšna ostra ločitev. Kot bomo videli v nadaljevanju, je projekcija sence nemalokrat povezana z določenimi agresivnimi dejanji, a če jih razumemo, to še ne pomeni, da jih tudi toleriramo oz. da ne postavimo neke (pravne) meje. Razumeti (naravno-biološko) delovanje sence še ne pomeni, da jo lahko toleriramo v vsej njeni razsežnosti.

[7] Pri Goethejevem Faustu Mefisto, njegov *alter ego* oz. njegova temačna plat, povsem poživi življenje mladega profesorja Fausta v smislu življenjske energije in veselja nad življenjem, saj mu pomaga integrirati v zavest določene dionizične elemente (npr. radosti, veselja nad življenjem), ki so pri znanstveniku, apolinično-resnobnem tipu, navadno v senci.

[8] Johnson (1993).

[9] Platon (1995), 70–90.

Odnos med egom in senco bi lahko poosebili tudi z odnosom med dr. Jekyllom (ego) in g. Hydeom (senca). Ta priča o klasični delitvi med dobrim in zlim v nas samih. G. Hyde lahko postane resna nevarnost za psihično zdravje posameznika, ko ego stori napako. Četudi je ego center zavesti, ga ne smemo pomešati s *sebstvom,* ki pa je končni cilj *individuacijskega procesa* kot doseganja celovitosti potencialov neke osebnosti. Toda ego, ki se identificira s sebstvom, postane inflacijski, nevarno podoben bogu. Inflacijski ego projicira lastno iracionalno senco na druge in jih identificira kot zlo. Tako je npr. med drugo svetovno vojno prišlo do masovne psihoze Hitlerjeve Nemčije, ki je vodila v genocid, ker je tedanji nemški ego postal inflacijski s pomočjo identifikacije s čisto arijsko raso in je pri tem projiciral t. i. kolektivno senco (tj. svoje manjvredne lastnosti) na Jude.[10]

Ena od prvih stopenj v Jungovi analizi je srečevanje s senco oz. spoznavanje odnosa med egom in senco. Zdrav ego organizira in balansira zavestne ter nezavedne elemente psihe, šibek pa tega ne zmore in pušča posameznika v »senci« (v temi). To prinese neko krizo – bolj ko ego zaznava in umika projekcijo sence, bolj se zdi ogrožen (Manj ko rečem – oni to počno, oni so krivi, z njimi se je treba boriti, bolj postajam sam sebi problem). Jung bi rekel, da tako začnemo ugotavljati, da kar je narobe v svetu, je narobe v posamezniku, ter bi nadaljeval, da če želimo storiti kaj dobrega/pravega za ta svet, potem se moramo naučiti ukvarjati se z lastno senco.[11]

Toda psiha ni omejena le na posameznike, temveč ima tudi kolektivno naravo, ki je strukturirana podobno kot pri posamezniku. Kolektivna psiha tvori *Zeitgeist* ali duh časa. Primer sence kolektivne psihe je nacistična Nemčija. A najti jo je tudi v različnih sodobnih masovnih gibanjih, trendih ali združenjih. Množica na nogometni tekmi oblikuje kolektivni ego, ki ima za posledico tudi svojo senco – nekontrolirane huligane.[12]

[10] Hyde, McGuinness (2000), 88.
[11] *Id.,* 89.
[12] Če bi bil npr. nek človek sam, bi verjetno deloval umirjeno, trezno, toda ko »drugi« počnejo temne, primitivne reči, se morda zboji, da če se jim ne bo pridružil, ga bodo imeli za bedaka. Franz von (1964), 175.

Položaj (arhetipa) sence v človekovi duši si lahko najenostavneje predstavljamo, če ga v tej zvezi ponazorimo z naslednjim Jungovim diagramom:

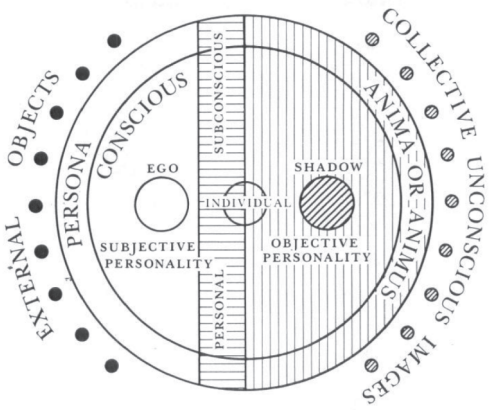

Položaj »sence« v človekovi duši

V tem diagramu je Jung[13] predstavil posameznika oz. njegovo dušo glede na svet *zunanjih predmetov* (*external objects*) (levo) na eni strani ter predstave *kolektivne podzavesti* (*collective unconscious images*) na drugi strani. Človeka povezuje s svetom zunanjih objektov njegova *persona,* ki jo oblikujejo notranje in zunanje sile, ne da bi medsebojno vplivale ene na druge. Persono si lahko predstavljamo kot skorjo ali lubje zavestne osebnosti. Center te zavestne osebnosti je ego, če pa gremo še globlje, pridemo do *osebne ali individualne podzavesti* (*individual subconsciousness*). Ta vsebuje z egom nezdružljive želje in fantazije, vplive v otroštvu, potlačeno seksualnost, skratka, vse tisto, česar ne želimo imeti v zavesti zaradi enega ali drugega razloga ali kar smo iz zavesti izgubili. Na sredini je navidezno jedro, ki predstavlja celovitost zavestnega in nezavednega *sebstva* (*individual – Self*). Nato pridemo do kolektivne podzavesti, kot je navzoča v nas, tj. del lastne izkušnje, ki jo nosimo v sebi. Na tem področju obstaja drugo navidezno jedro, ki se pogosto kaže v sanjah. Gre za manjšo figuro sebe, ki jo navadno projiciramo

[13] Jung (1989), 128–130.

na prijatelja. Jung je ta center imenoval *senca* (*shadow*). Primitivna ljudstva so razvila zapleten niz odnosov s takšnimi sencami, pri čemer ljudje niso nikoli smeli hoditi po senci nekoga drugega, kar je pomenilo, da niso smeli omenjati slabosti drugega, tj. tistih reči, ki bi se jih ta sramoval ter hotel skriti pred sabo. V tem smislu so menili, da je slabo iti ven opoldan, saj je tedaj nevarno, ker ne vidiš svoje sence, čemur bi mi rekli, da je nevarno, če ne poznaš svojih slabosti. V tem smislu bi lahko govorili o zavestnem egu kot o *subjektivni osebnosti* (*subjective personality*), o senčnem sebstvu pa kot o *objektivni osebnosti* (*objective personality*).[14]

Primer takšne kolektivne okužbe z negativno projekcijo sence na druge skupine ljudi (predvsem manjšine ali marginalne skupine) v zgodovini so npr. nasilni pohodi kuklukslana, tj. skrivne skupine nestrpnih belcev, nad črnci v ZDA.[15] Tu bi lahko naštevali pogrome nad čarovnicami v srednjem veku, ko so inkvizitorji v manični težnji po čistosti svoje »vere« bržkone v sebi (tj. v svojem egu) zažigali nagonsko, intuitivno, skratka, vse tisto iracionalno, kar je njihova senca projicirala na čarovnice. Namesto da bi se soočili s svojimi lastnimi pomanjkljivostmi, jih raje (kar je za ego sicer veliko lažje) projiciramo na druge – denimo, na svoje politične nasprotnike. V tem smislu bi lahko razumeli tudi nenehni konflikt med kapitalisti in komunisti.[16]

Če se ljudje torej ne zavedajo dovolj problema sence, potem je zelo verjetno, da jo bodo projicirali na drugo skupino ljudi ali določene posameznike (namesto da bi uvideli, da gre znotraj njih samih za nasprotujoče si elemente). Takšne projekcije zameglijo naš pogled na druge ljudi, pri čemer zameglijo objektivnost ter možnost človeških odnosov. Toda če identificiramo lastno senco z neko skupino ljudi, bo tako del naše lastne osebnosti ostal na drugi strani. Rezultat tega bo, da bomo vedno (četudi neprostovoljno) počeli stvari za »svojim hrbtom«, ki bo koristil tej drugi strani, in bomo tako pomagali svojemu sovražniku. Če pa spoznamo projekcijo, se lahko

[14] *Ibid.*
[15] *Id.*, 173.
[16] *Id.*, 181.

sporazumemo z drugo stranjo brez strahu in sovražnosti ali vsaj dosežemo premirje.[17]

Ob tem se zdi, da ima v bistvu tudi vsaka vojna še posebej izrazite projekcije sence ene vojskujoče se strani na drugo stran v spopadu. Zato se ne zdi čudno, da je po največji moriji v zgodovini človeštva, kjer je bilo vse preveč projekcij sence, sledil odgovor človeškega razuma: v obliki (pravno deklariranih) človekovih pravic. Menim, da so človekove pravice pravnoformalni odraz človekovih notranjih vsebinskih (tudi psiholoških) naporov, da spremenimo svoja kolektivna etična stališča glede presoje človeških dejanj na preudarnejši, razumnejši način.

Seveda pa je integracija sence v zavestno osebnost vse prej kot lahka. Četudi smo do sebe dovolj pošteni, je strastni del, ki spremlja senco neke osebnosti, lahko tako močan, da se razum težko spopade z njim. Takšno v bistvu herojsko dejanje je po Jungu možno, če nam pride na pomoč *arhetip starega modreca* (*Old Wise Man*)[18] kot arhetip smisla znotraj nas samih (sebstvo),[19] ki nam pomaga iz sence proti svetlobi. To ni le dejanje ega, temveč Razuma kot Dobrega. Gre za glas etičnega oz. moralnega v nas samih. Kot bomo videli v nadaljevanju, gre – v kontekstu prava – predvsem za glas človekovih pravic kot določenega vidika (naravne) pravičnosti.

Senca in institucionalni vidik integracije sence v konceptu ustavne demokracije

Kot sem že zgoraj nakazal, ima senca več pomenov, a kot pravnika me zanima predvsem njen t. i. zunanji pomen, ki se torej v smislu pravnega pomena kaže v odnosih med ljudmi v pravno urejeni državni skupnosti. Zakaj prav zunanji pomen sence?[20] Zato, ker iščemo

[17] *Id*., 182.

[18] Stari modrec se navadno pojavi (v sanjah) kot znak modrosti, ko je posameznik v brezupni situaciji, iz katere ga lahko reši le moč duha, saj predstavlja vir navdiha, zanosa, uvida, razumevanja ter odločnosti. Chetwyind (1984).

[19] *Ibid.*

[20] Seveda je za vsakega človeka še kako pomemben tudi notranji pomen sence, ki lahko ob njeni primerni integraciji v ego zavest zanj pomeni tudi določen osebnostni razvoj, a v tem prispevku se zaradi osredinjenja na temo prava ukvarjam v glavnem le z zunanjim pomenom sence.

povezavo tega arhetipa s pravom kot zunanjim urejevalcem odnosov med ljudmi. V okviru tega zunanjega pomena sence bi (i) pojem kolektivne sence zadeval odnos kolektiva do posameznika oz. do drugega kolektiva. Znotraj države oz. pravnega sistema bi se to nanašalo še posebej na pereč odnos večine do manjšinskih pripadnikov oz. posameznikov. Zunanji pomen (ii) individualne sence pa bi se lahko nanašal tudi na odnos posameznika do drugega posameznika.

Zdi se, da prav pravo kot kulturno-civilizacijski fenomen – seveda, če govorimo o demokratičnem pravu, ki upošteva tudi načelo pravne države in človekove pravice – omogoča uspešno soočenje kolektivne zavesti (ega) s senco. Seveda je takšno uspešno soočenje s senco možno, ker imamo institucionalno določena materialna ter procesna pravna pravila kot rezultat zgodovinskih naporov soočanja človeka z lastno senco in kot poskus njene integracije. Ta naj bi s svojo racionalnostjo in objektivnostjo preprečevala iracionalno delovanje sence. To naj bi še posebej omogočil etični dialog (modrega) sodnika v konkretnem postopku (kot poosebljenje arhetipa starega modreca), ki bo ločil dobro od zlega in ne bo nasedal pastem kolektivne ali svoje lastne sence. Od »povprečnih« državljanov težko pričakujemo »razsvetljenost«, kar zadeva poznavanje (iracionalnega) vpliva sence na človekovo zavest. Zato pa to pričakujemo od (naravne) razsodne moči sodnika kot tistega, ki naj bi razreševal spore na podlagi razuma. V tem smislu je ta še posebej zavezan institucionalnim vrednotam in načelom, kot so neodvisnost, nepristranskost, pravna država in spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Seveda pa je učinkovitost takšnih institucionalnih zahtev odvisna tudi od njihove uporabe v praksi.

Prav ta dialog z lastno senco in poskus njene integracije v ego osebnost, ki ga v določenem delu zapoveduje demokratično pravo, je lahko možnost za lasten osebnostni razvoj posameznika. Hkrati pa je na nivoju družbe takšna integracija pomembna za njeno sožitje, harmoničnost ter tako tudi razvoj.

Koncept sodobne ustavne demokracije z zagotavljanjem kataloga ustavnih človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki v enostavnem smislu pomenijo ustavno omejevanje parlamentarne (tj.

večinske) demokracije, pa je tisti, ki v določenem delu vsaj na institucionalnem nivoju preprečuje iracionalni obračun z lastno senco na način njene projekcije na druge skupine ljudi ali posameznike. Glede kolektivne sence pravica do enakosti pred zakonom tako prepoveduje diskriminacijo pripadnikov drugih (rasnih, spolnih) skupin na podlagi njihovih osebnih okoliščin (to, da so pripadniki takšne skupine ne glede na težo njihovega dejanja). Takšna ustavna prepoved tako preprečuje, da bi npr. večinski narod nasedel lastni senci in uzakonil zakonodajo, ki bi diskriminirala manjšinske pripadnike le zaradi njihovih osebnih lastnosti.

Enako je v takšnih primerih prepovedana tudi izdaja posamičnih aktov s strani državnih organov kot izrazov kolektivne volje večinskega interesa.

Po drugi strani je glede delovanja individualne sence pomembna pravica do sodnega varstva, ki zapoveduje nepristranskost sodnikov pri odločanju v konkretnih primerih. Če sodnik podvomi v svojo pristranskost, se mora izločiti. Problem sence je seveda tu v ozadju, a psihoanalitični jezik je tu izražen v drugih, pravniških kodih.

Institucionalna zahteva koncepta ustavne demokracije po integraciji sence nevtralizira predvsem t. i. eklatantne primere delovanja takšne sence, ko je ta očitna, ko je takšen iracionalni »senčni vpliv« tudi neposredno razviden iz splošnega akta ali iz obrazložitve neke odločbe. Toda priznajmo si, da danes takšni primeri v sodobni demokratični situaciji ne bi smeli biti najpogostejši! V predpreteklem obdobju žal ni bilo tako. Danes pa se takšno »senčno« dogajanje v kontekstu prava prej skriva za navidezno nediskriminatornimi formulacijami.

Problem danes so predvsem tisti konkretni primeri, kjer se takšno delovanje sence dogaja »med vrsticami«. Na eni strani sodniki navadno niso vsemogočni Dworkinovi sodniki Herkulesi, po drugi strani pa je veliko pravil tako abstraktnih, da je možnih več rešitev spora in prav senca bo lahko prispevala k temu, da bo sodnik med več možnostmi za stranko izbral tisto najslabšo. Seveda se bo to dogajalo med vrsticami in takšni razlogi ne bodo neposredno razvidni iz obrazložitve. Pri tehtanju tam, kjer je to potrebno (npr.

pri kazni), bo tako sodnik lahko odtehtal v »senčno stran«, pri čemer bo neki drugi okoliščini tacite dal večjo težo, kot bi ji sicer. Če bo npr. sodnik v nekem primeru ugotovil sorodstveno vez, se bo izločil. Toda izločil se ne bo, če bo npr. sodil alkoholiku, ki je storil kaznivo dejanje, sam pa ga npr. tudi »po malem pije«, a si tega noče priznati, in zato kani storilca kaznovati strožje, kot bi ga sicer. Seveda takšnih »senčnih« vzgibov ne bomo našli v obrazložitvi sodne odločbe, temveč bolj v nekih osebnih izpovedih, analizah sodne psihologije ali v literarnih delih. So pa ti primeri izredno težko dokazljivi zaradi svoje netransparentnosti.

Že v začetku tega stoletja je pripadnik gibanja Ameriških realistov, Jerome Frank, trdil, da se proces sojenja psihološko le redko začne pri premisi, iz katere potem sodnik izpelje sklep. Nasprotno, po Franku sodniki praviloma sodijo v nasprotnem vrstnem redu, torej iz ugibajočih, vnaprej oblikovanih sklepov. Sodbe tako temeljijo na notranjih slutnjah sodnikov. Te slutnje ali stimulusi, ki narekujejo sodnikom, naj sprejmejo takšno ali drugačno odločitev, sicer izhajajo iz pravil in načel. Toda obstajajo tudi druge slutnje in vzgibi, ki so odvisni od značilnosti posameznega sodnika, ki naj poda določene zaključke oziroma mnenja. Tako po Franku prav sodnikove osebnostne poteze, psihološke dispozicije, predsodki in navade odločajo o tem, kaj naj bo v danem primeru pravilna odločitev.[21] Če torej verjamemo Franku, potem nas delovanje arhetipa sence pri posameznem sodniku še kako zanima, pri tem pa gre lahko tako za individualno kot za kolektivno senco. Nekaj primerov tega si bomo ogledali v nadaljevanju na različnih literarnih primerih. Tu se še posebej osredinjam na sodne postopke, kjer naj bi bilo takšnega delovanja najmanj, če bi želeli namesto človekove samovolje imeti vladavino prava.

[21] Sinha (1993), 265.

Konkretni primeri »delovanja« kolektivne/individualne sence v sodnih postopkih

Splošno

Glavni problem sence je v tem, da zaradi projekcije lastne sence na drugo osebo ali skupino ljudi ne vidimo takšne osebe ali skupine ljudi v njeni oz. njihovi pravi luči. Gre pravzaprav za to, da npr. zaradi nekega predsodka prejudiciramo svojo sodbo glede takšnih oseb. Neka relativno objektivna slika, ki bi jo sicer lahko dosegli, je tako vsaj delno popačena.

Sicer pa je senca kot arhetip pravzaprav človeška biološka danost. Vsakdo jo ima, nihče se ji ne more izogniti. Pri tem se spomnim nekega angleškega odvetnika, ki se ukvarja s pravom človekovih pravic, na nekem seminarju s področja varstva človekovih pravic na grškem otoku Evbeja, ko je dejal, da je problem npr. diskriminacije tudi v tem, da tudi sicer navadni, povprečni, sicer drugače »dobri« ljudje diskriminirajo in ni treba za to biti kriminalec. Vsakdo od nas ima določene predsodke npr. do drugačnih posameznikov, drugih narodov, ras itd. in v tem smislu kolektivno senco. Normalno je tudi, da ima vsakdo izmed nas tudi individualno senco – tisti del sebe, ki ni moja ego zavest. Sicer pa je razvoj človekove osebnosti v tem, da sprejme (negativno) senco v svojo zavest, se je začne zavedati, tako da ima ta posledično manjši vpliv na njegove zavestne odločitve. Seveda pa od povprečnega človeka ne moremo pričakovati nekega idealnega razvoja njegove osebnosti – še posebej v notranjem smislu, v zunanjem smislu pa mu lahko postavimo mejo, ki ji pravimo pravo (ali konkretneje, pravo človekovih pravic).

Ker je senca pravzaprav tudi ena izmed tipičnih človeških lastnosti, je v vidu izogibanja sporom v družbi naloga prava, da potegne mejo med še dovoljenim delovanjem sence in tistim, ki je že nedovoljeno, ko gre že za kršitev prava (npr. človekovih pravic).[22]

[22] Prikličimo si tu v spomin prvi odstavek 14. člena naše Ustave, ki pravi: »V Sloveniji so vsakomur zagotovljene enake človekove pravice in temeljne svoboščine ne glede na narodnost, raso, spol, jezik, vero, politično ali drugo prepričanje, gmotno stanje, rojstvo, izobrazbo, družbeni položaj, invalidnost ali katerokoli drugo osebno okoliščino.«

Ena izmed pomembnih človekovih pravic, ki jo projekcija sence lahko še posebej krši, je npr. pravica do enakosti pred zakonom. Kot smo že zgoraj nakazali, so v smislu kolektivne sence senca severnjakov južnjaki, komunistov kapitalisti, heteroseksualcev homoseksualci itd. Vedno pa velja tudi nasprotno. To pa velja tudi za individualno senco: senca nekega marljivega človeka je brezbrižnež, delovnega človeka lenuh, senca kristjana lahkoživec, tistega, ki se ukvarja z duhovnostjo, športnik, emocionalneža racionalist itd. Prav zaradi delovanja sence lahko tu prihaja do predsodkov in do diskriminacije. Zato je naloga prava, da začrta meje in določi točko, do kod je delovanje sence še sprejemljivo, kje pa gre že za kršitev pravice drugega.

Če npr. še do neke mere toleriramo diskriminacijo na nivoju med posamezniki (dokler še ne gre za pravne kršitve), je ta še posebej prepovedana državi kot tistemu telesu v družbeni pogodbi med ljudmi, ki naj skrbi za reševanje sporov v družbi. Kot družbeni »pooblaščenec« naj bo sodnik kot podaljšana roka države in arbiter bolj ozaveščen v tem smislu od posameznega državljana. Kot družbeni razsodnik naj država sprejme takšna pravila in oblikuje ustrezne postopke, ki bodo preprečevali tudi družbeno nesprejemljivo delovanje sence, sodnik pa naj sodi po teh pravilih in v teh postopkih.

Sodnik bi tako moral biti še posebej moralna osebnost,[23] morala pa pomeni druge. Toda tu gre za (Bergsonovo) občečloveško oz. univerzalno moralnost, ki jo v tem smislu predstavljajo univerzalne človeške pravice, in ne za moralizem nekega lokalnega področja, ki je zakon množice, večine, odklone katerega skuša preprečiti koncept ustavne demokracije, kjer so na prvem mestu človekove pravice. Sodnik mora v tem smislu pravzaprav braniti minimum takšne (občečloveške) morale. Zato je sodnikova kršitev v nasprotnem primeru dvakratna kršitev: ne le realna, temveč tudi simbolna (arhetipska).

[23] Naš Zakon o sodniški službi ne govori zaman npr. v 2. členu, da »mora pri uresničevanju svojih pravic in svoboščin (sodnik) vselej ravnati tako, da varuje nepristranskost in neodvisnost sojenja ter ugled sodiške službe«, poleg tega pa tudi v 8. členu, da je za sodnika lahko izvoljen tisti, ki med drugim izpolnjuje tudi ta pogoj, da je osebnostno primeren za opravljanje sodniške funkcije.

Toda takšnega zahtevnega (moralnega) testa ne opravijo vsi. Tudi v delovanju takšnih posameznikov lahko pride do negativnega učinkovanja sence. To je mogoče tu in tam ugotoviti tudi npr. v sodnih postopkih, ko gre namesto nepristranskega in objektivnega sojenja za sojenje na podlagi predsodkov (sence), kar v bistvu krši številne človekove pravice s tega področja (npr. enako varstvo pravic, domneva nedolžnosti, druge človekove pravice procesne narave).

Primere takšnega nedopustnega delovanja sence v sodnih postopkih najdemo v številnih literarnih delih. Spodaj prikazujemo le nekaj od njih, da lažje ilustriramo delovanje arhetipa sence na tem področju.

Kolektivna senca

Že zgoraj smo zapisali, da je delovanje kolektivne sence lažje zaznati kot delovanje individualne sence (kjer se je treba že spustiti v individualni dinamizem psihe). Omenili smo že »senčne« predsodke arijske rase do Judov in drugih narodov med drugo svetovno vojno. Očitna je bila tudi politika apartheida oz. belsko zatiranje temnopoltih v Južni Afriki, še prej pa v ZDA. Kako je do tega prihajalo tudi v sodnih postopkih ene izmed najrazvitejših držav sveta, pa je razvidno iz naslednjega literarnega primera, ki mu je kot podlaga služil resnični dogodek.

Primer Emmetta Tilla

Leta 1955 je bil umorjen temnopolti najstnik, ki je bil pred tem hudo pretepen in ustreljen, ker je žvižgal za belko.[24] 14-letni Till je leta 1955 prišel na obisk k sorodnikom v mesto Money v državi Mississippi iz Chicaga, kjer rasne ločnice niso bile tako močno izražene kot na jugu ZDA. Till je pozabil, kje je, in je požvižgal za mlado belo trgovko, kar je bil takrat tam za belce nezaslišan zločin. Carolyn Bryant Donham je dejanje prijavila svojemu možu Royu Bryantu, ki je skupaj s svojim polbratom ugrabil Tilla iz hiše njegovega strica. Najprej sta najstnika hudo pretepla, nato pa ustrelila in vrgla v reko Tallahatchie. Njegovo iznakaženo truplo so našli nekaj dni kasneje.

[24] Dogodek obravnava več literarnih del. Glej npr. Crowe (2003), Nelson (2005), Burnham (1955).

Mati umorjenega, Mamie Till Mobley, je pokopala sina pri odprti krsti, in fotografije trupla so obkrožile ZDA ter pomagale dati zagon gibanju za državljanske pravice ameriških črncev. Morilca sta bila istega leta aretirana, vendar ju je bela porota, sestavljena iz samih moških, po izredno kratkem posvetovanju oprostila, pri čemer niso upoštevali številnih prepričljivih prič. Med postopkom pa so se zgodile tudi hude procesne nepravilnosti, kot na primer ta, da je lokalni šerif zaprl ključni priči, da nista mogli pričati na sojenju.

Prava morilca sta kasneje po oprostitvi priznala umor reviji Look, saj se zaradi zvezne ustavne prepovedi vnovičnega sojenja v isti stvari nista bala vnovičnega sojenja. FBI je čakal do leta 2004, preden se je začel znova ukvarjati s primerom, vendar pa se je leta 2006 odločil, da po zveznih zakonih kazenski pregon ni več mogoč. Zvezne oblasti so predale primer državnim z namigom, da bi bilo mogoče sodelovanja pri umoru obtožiti danes 73-letno Carolyn Bryant Donham, vendar pa se porota ni strinjala, saj je Velika porota v Jacksonu v ameriški zvezni državi Mississippi zavrnila prošnjo državnega tožilstva za vnovično odprtje primera.[25]

Primer torej izhaja še iz časov delnega brezpravja temnopoltih prebivalcev ZDA in je eklatanten primer delovanja kolektivne sence, s pomočjo katere so belci kot dominantna skupina prebivalcev projicirali svoje manjvredne značilnosti na temnopolte (še prej pa tudi na Indijance). Danes bi se podoben primer v tako očitni obliki najbrž težko zgodil, četudi rasizem v ZDA prav gotovo še ni izkoreninjen, so pa predvsem (zvezne) državne institucije do tega vprašanja še kako resne.

Camusov Tujec

Tudi Camusov slavni roman Tujec[26] se nanaša na sojenje za umor, kjer arhetip (kolektivne) sence v precejšnji meri vpliva na odločitev porote, da Meursaulta, evropskega prebivalca Alžirije kot tedanje francoske kolonije, obsodijo za prvostopenjski umor.

Zgodba se sicer začne s smrtjo Meursaultove matere, kar je Meursault sprejel dokaj brezčutno (ni namreč jokal na njenem

[25] Delo, 28. 2. 2007.
[26] Camus (1997).

pogrebu). Dan po pogrebu začne spati z novim dekletom in kasneje sprejme njen predlog o poroki, hkrati pa ji prizna, da je ne ljubi in da bi najbrž sprejel takšen predlog katerekoli druge ženske. Toda preden se z Marie poročita, se s svojimi tovariši zaplete v spopad s skupino Arabcev zaradi nekega nečastnega posla, v katerega se je zapletel eden njegovih prijateljev, ki mu Meursault pomaga. Kasneje istega dne se sprehaja po obali in še vedno nosi prijateljev revolver, ki ga je dobil med spopadom. Pred seboj na plaži vidi ležati enega izmed Arabcev, ki se mu približa. Arabec izvleče nož, vendar z njim ne zagrozi, tako da ne bi bilo treba, da bi se Meursault čutil ogroženega. A slednji kljub temu Arabca petkrat ustreli. Primejo ga in zasliši ga preiskovalni sodnik. Zaslišanje pokaže to, kar ima preiskovalni sodnik za Meursaultovo popolno brezčutnost, to je pomanjkanje čustvenega odziva na Arabčevo smrt. Poleg tega pa izkaže svojo brezčutnost tudi glede materine smrti, in sicer z začetkom razmerja z Marie dan po materinem pogrebu in z zavračanjem krščanstva. Tožilec pred sojenjem pred kolonialnim sodiščem spretno namiguje na te značilnosti Meursaultovega značaja, in porota sprejme sodbo o prvostopenjskem umoru, tako da ga obsodijo na giljotino.

Za nas je tako najzanimivejše to, da dovolijo na sojenju uporabiti dokaz o Meursaultovem pokvarjenem značaju in da ta postane odločilni dejavnik za njegovo obsodbo. Camus namreč pripoveduje zgodbo z vidika zločinca in naredi iz sojenja zloveščo farso, v kateri obtoženec ni obsojen zato, ker je zagrešil umor, temveč ker zavrača meščanske krščanske vrednote. Po takratnem francoskem zakoniku o kazenskem postopku so bile priče dolžne pričati o dejstvih, ki bremenijo obtoženca, a tudi o njegovem značaju ali morali.[27] Sprejemanje značajskih dokazov – glede drugačnosti – je v sodobnem pravu seveda nesprejemljivo, saj danes sodimo predvsem dejanjem, ne pa značaju. Predvsem Meursaultovo vedenje do matere in njegovo zavračanje krščanstva sta preveč oddaljena od zločina, da bi ju bilo dopustno uporabiti za kateregakoli od namenov. Prav ta drugačnost od kolektiva (v tem primeru porote) ustvarja pri

[27] Posner (2003), 58.

kolektivu senco, ki jo potem projicirajo na takšno drugačno osebo. Iskanje »grešnega kozla« prav tako močno zamegli njihovo racionalno presojo dogodka, zato je takšen nekritičen odnos do lastne kolektivne sence pravzaprav nedopusten.

Grishamov Nedolžni človek

Za nadaljnji primer »delovanja« kolektivne sence npr. v nekem sodnem postopku, opisanem v literarnem delu, sem izbral roman Johna Grishama Nedolžni človek,[28] ki je bil prav tako napisan po resničnih dogodkih.

Ron Williamson, glavni protagonist zgodbe, je bil uspešni igralec bejzbola iz ameriške države Oklahoma, ki so ga leta 1971 povabili v vrhunsko ligo. Po šestih letih uspehov se je vrnil v rodni kraj Ada s poškodovano roko in zasvojen z alkoholom, mamili ter ženskami. Čedalje bolj je kazal znake duševne bolezni in se ni bil zmožen oprijeti dela, zato se je preselil k materi, kjer je životaril in spal na zofi po dvajset ur na dan.

Leta 1982 je bila brutalno posiljena, mučena in umorjena enaindvajsetletna natakarica Debra Sue Carter, in policija kar pet let ni mogla rešiti primera, čeprav se je medtem zgodil še en podoben zločin. Zaradi neznanih razlogov, bržkone pod pritiskom oblastnikov in javnosti, je začela sumiti Rona in njegovega »pivskega« prijatelja Dennisa Fritza ter ju leta 1987 tudi aretirala in obtožila naklepnega umora. Očitno je šlo za iskanje grešnih kozlov, saj sta bili obtožnici brez otipljivih dokazov ter podprti s klavrnimi forenzičnimi postopki in pričevanji zaporniških ovaduhov. Pri tem je šlo za površno delo policistov ali celo za to, da policisti in tožilec niso hoteli najti pravega morilca, saj je bil Williamson problematičen za okolico, ker je bil večkrat predmet obravnave zaradi pijančevanja, goljufij itd. Za obsodbo ni bilo nikakršnih otipljivih dokazov, saj na mestu zločina niso našli obsojenčevih prstnih odtisov, niti ni bilo nobenega očividca zločina. Obsodba je namreč temeljila na dveh sicer neodločilnih poligrafskih testih, slabem glasu obdolžencev, bivališču nedaleč od mesta in – kot se kasneje izkaže – izmišljenem pričanju.

[28] Grisham (2006).

Dennisa so obsodili na dosmrtni zapor, Rona pa na eksekucijo s smrtonosno injekcijo. Malodane tik pred usodnim trenutkom, le pet dni pred usmrtitvijo, ko je Ron odsedel že 11 let v vrsti za eksekucijo, se je na podlagi testa DNA izkazala njegova nedolžnost. Pri tem so ugotovili, da je pravi morilec pravzaprav glavna priča, ki je na sojenju pričal v škodo obdolžencev.

Seveda je najlažje za porotnike in sodnika, ki niso kritični do delovanja sence v svoji psihi, da obsodijo nekoga z družbenega dna, ki je povrh še problematičen za družbo. Vpliv sence je še posebej močan pri kršenju ustavne pravice do domneve nedolžnosti.[29] Ta je že tako ali tako kršena v zvezi s številnimi medijskimi poročanji o nekem kriminalnem dejanju, ko si ljudje – tudi na podlagi delovanja arhetipa (predvsem kolektivne) sence – ustvarijo vnaprejšnjo sliko o nekem obdolžencu, bodisi da je sicer problematičen, tujec ali pripadnik kakšne manjšinske skupine v neki družbi. Gre namreč za vnaprejšnjo, iracionalno[30] obsodbo, ki nima nobene zveze z zapovedanim delovanjem racionalnosti v pravu.

Še posebej je tragično, če igra takšna kolektivna senca odločilno vlogo v sodnem postopku. Tu so seveda različne varovalke, ki jih moramo uporabiti, da preprečimo takšna »senčna« sojenja: npr. smiselna sestava porote glede na konkreten primer, obrazložitev sodbe, ki mora temeljiti na racionalnih argumentih. Seveda je tu tudi lahko problem iskrenosti, ko tisti, ki odločajo, preoblečejo svoje prave, v bistvu »senčne« vzgibe v racionalno-nevtralne argumente za obsodbo, četudi bi se morali kot sodniki izločiti, saj ne morejo odločati nepristransko. Tu bi lahko videli, da človek lahko institucionalni sistem, ki je, denimo, dobro zastavljen, tudi zlorabi.

Drašković in njegov roman Sodnik [31]

Glavni protagonist romana je sodnik Ratko Vidović, ki mora razsoditi v primeru obtožbe zdravnika Ozrena Stanivuka, direktorja

[29] Ta je npr. zagotovljena v 27. členu Ustave: »Kdor je obdolžen kaznivega ravnanja, velja za nedolžnega, dokler njegova krivda ni ugotovljena s pravnomočno sodbo.«

[30] Po Jungu namreč arhetip (kar je tudi senca) deluje na našo duševnost instinktivno, to pomeni, v bistvu iracionalno.

[31] Drašković (1983).

bolnišnice, češ da je ta žalil partijske funkcionarje, samo partijo in državno ureditev. Dogodek se je v bistvu nanašal na sumljivo pridobljeni magnetofonski posnetek neke zdravnice, ki je zdravnika obdolžila kršenja kazenskega zakonika. Ta zdravnica je bila njegova nekdanja ljubica, ki se je po daljšem času, prebitem v Libiji, vrnila v domovino in od direktorja Stanivuka zahtevala, da jo znova zaposli v bolnišnici. Ta je to odklonil, saj je vmes na njeno mesto zaposlil mladega, kvalitetnejšega in perspektivnega zdravnika, ker pa je zdravnica sama zapustila prejšnjo službo, ni bilo nobene obveznosti s strani bolnišnice, da jo vzamejo nazaj. Zdravnica Tamara Mihić je zato zvito zvabila Stanivuka v svoje stanovanje, ga opila ter ga s ponavljanjem svoje zahteve po zaposlitvi tudi sprovocirala, da je ta, močno opit, začel preklinjati tudi lokalne partijske funkcionarje, ki jih je Mihićeva omenjala sebi v bran za primer, če je Stanivuk ne bi znova zaposlil. Ta burni pogovor je Mihićeva posnela na magnetofonski trak in s pomočjo tega posnetka obdolžila Stanivuka kaznivega dejanja.

Večino romana se v sodniku Vidoviću odvija v bistvu etična bitka v zvezi s tem, kako naj razsodi primer. Ne le iz pravnih, temveč tudi iz etičnih razlogov (potem ko zasliši o tem tudi izvedenca – profesorja etike) se sodnik odloči, da na glavni obravnavi ne bo dovolil poslušati magnetofonskega posnetka ne prebrati njegovega magnetograma oz. ga sprejeti kot veljaven dokaz, saj naj bi bil pridobljen nezakonito. Tedaj pa se začnejo politični pritiski nanj, predvsem s strani Vehbije Vezirovića, lokalnega partijskega vodje oz. sekretarja mestnega komiteja.

Sicer vsebinsko pravno dilemo, ki je sodnika Vidovića vseskozi preganjala, nakaže Drašković že na prvi strani romana, ko se sprašuje naslednje:

> *Mar je treba Justicijin meč, ki ga drži v eni roki, medtem ko ima v drugi tehtnico, razumeti kot pradavno in najvišjo pravno zapoved, češ da je resnica vselej na strani močnejšega in da je dolžnost sodnika le tolmačiti voljo gospodarjev, ki jim nad glavami in nad sodbami vihtijo izdrte nože? Ali pa je pameti veliko bližja logika, da tako postave kot sodbe izvirajo edinole iz*

duha resnice in zgolj tako omejene sodniške svobode? Mar je v tem primeru, pa četudi zgolj v sodni dvorani in zgolj pred sodniki, mogoča in uresničljiva enakost neenakih glav: tistih, ki vladajo, in tistih, katerim vladajo, bogatih in revnih, oholih in ponižanih, žrtev in njihovih rabljev?[32]

Sodnik se v dilemi med sodelovanjem v politično-družbenem linču zdravnika Stanivuka in njegovo svobodo odloči za slednjo in ga oprosti, saj ugotovi, da ni bilo dokazov za njegovo krivdo. Izpovedi prič, ki so ga bremenile, naj bi bile zmontirane in podtaknjene, nepoštene, posnetek zdravnice Milićeve pa maščevalno in ovaduško dejanje brez upoštevanja načel človečnosti. »Če bi takšen posnetek priznali kot dokazilo proti Ozrenu Stanivuku,« je dejal sodnik Vidović, »bi to pomenilo, da njegovi sodniki s tem ponižujejo človeško bitje in dopuščajo vse metode za teptanje njegovega dostojanstva in svobode.«[33] Naj pri tem spomnim, da sta človekova osebnost in dostojanstvo zavarovana v 21. členu naše Ustave.[34]

V primeru oprostitve zdravnika Ozrena Stanivuka je tako jasno, da se je sodnik Vidović v smislu nekih etičnih idealov (pravičnosti), ki jih je v njem zagovarjal arhetip starega modreca, uprl kolektivni senci, ki je zahtevala obsodbo Stanivuka ne glede na njegovo pravno krivdo. Stanivuk je bil po eni strani za senco kolektiva »pijanec in človek dvomljivih moralnih lastnosti«, po drugi strani pa naj bi bil – na spornem magnetofonskem posnetku – tudi »popljuval in ozmerjal socializem, partijo, samoupravljanje, najvišje državne voditelje ter ugled socialistične države.«[35] Skratka, zdravnik Stanivuk je bil idealna črna ovca, na obsodbi katere bi partijska nomenklatura lahko doživela katarzo, sodnik Vidović pa jim je vse pokvaril.

[32] *Id*., 9.
[33] *Id.*, 100.
[34] »(1) Zagotovljeno je spoštovanje človekove osebnosti in njegovega dostojanstva v kazenskem in v vseh drugih pravnih postopkih, in prav tako med odvzemom prostosti in izvrševanjem kazni.
(2) Prepovedano je vsakršno nasilje nad osebami, ki jim je prostost kakorkoli omejena, ter vsakršno izsiljevanje priznanj in izjav.«
[35] Drašković (1983), 188.

Mestni tožilec je takoj po oprostitvi Stanivuka vložil pritožbo, o kateri je dve leti po tem odločilo Vrhovno sodišče. Vmes pa je sodnik Vidović obsodil dva partijska veljaka na šest let zapora zaradi grabeža družbenega premoženja, kar je – poleg poprejšnje oprostitve nekega ustaškim idejam naklonjenega duhovnika ter oprostitve zdravnika Stanivuka – razhudilo partijske veljake, ki so dosegli razrešitev Vidovića s sodniške funkcije in njegovo izključitev iz partije zavoljo njegove moralno-politične ter idejne neustreznosti. Bil naj bi »sovražnik, liberalec in anarhist, spletkar in dogmatik, oklicevalec tujih idej in lažni demokrat«.[36]

Kolektivna senca je bila – v tedanji nedemokratični državi – tako močnejša od pokončnega sodnika. Tudi Vrhovno sodišče je namreč razveljavilo magnetofonsko razsodbo v zadevi Stanivuk, na ponovljenem sojenju pa so priznali posnetek zdravnice Mihićeve kot veljavni dokaz, ovrgli pa so tudi sodbo velmožema, ki ju je Vidović obsodil.[37]

Sodnik Vidović je tudi sam menil, da ga je obsodila »kolektivna porota« (beri: kolektivna senca) ter »da bi si edinole sodnik, ki bi bil posameznik, nemara upal ravnati drugače«.[38] V ustavni demokraciji, kjer človekove pravice in temeljne svoboščine (posameznika) omejujejo nebrzdano voljo (in včasih tudi linč) večine, bi Vidović danes bržkone moral najti veliko več somišljenikov. Če je bila kolektivna senca celo v najrazvitejših državah še nedavno tudi pravno priznana (npr. suženjstvo in brezpravni status sužnjev v ZDA), pa se zdi danes splošna klima v teh državah za razliko od nekaterih manj razvitih precej boljša. V tej zvezi bi lahko koncept ustavne demokracije tudi opredelili kot poskus sistemske ali institucionalne nevtralizacije negativnega delovanja kolektivne sence oz. nevtralizacije njenih negativnih učinkov.

Seveda pa je sam sistem odvisen od delovanja posameznikov, ki ga uporabljajo. Senca kot arhetip[39] pa deluje prav na vsakega člo-

[36] *Id.,* 185.
[37] *Id.*, 207.
[38] *Id.*, 191.
[39] Lahko bi rekli, kot v bistvu naravno-biološki pojav, kar je tudi človekov celotni organizem.

veka, tako tudi na sodnike. Od njihove modrosti in profesionalnosti pa je odvisno, ali bodo znali takšne iracionalne vzgibe tudi ustrezno racionalno predelati, kar pa zavoljo splošne odprtosti pravnih besedil (zakonov), ki pogosto dovoljujejo več smeri interpretacije, ni le stvar pravne tehnike, temveč tudi in predvsem pravne etike oz. moralnosti, njihove načelnosti. To pa je visok test, ki ga vsakdo ne zmore opraviti. Tako je tudi v moderni demokratični družbi, ki je tolerantnejša od nekaterih pred njo, vendarle za pričakovati, da bodo tudi sodniki tu in tam nasedali kolektivni senci, ki bo tako praviloma delovala iz ozadja, za takšnimi ali drugačnimi pravnimi akrobacijami.[40] Seveda tega ne bomo našli v razlogih sodb, temveč bomo lahko prebrali med vrsticami.[41]

Individualna senca

Za razliko od kolektivne sence, ki jo je mogoče kolikor toliko dobro prepoznati v določeni družbi, deluje individualna senca (še) bolj pritajeno. Tu seveda ne gre za senco kolektiva, ki jo ta projicira na drugačne, temveč za senco individualnega posameznika, ki jo projicira na drugo osebo. Ne gre namreč za razlikovanje med kolektivom in posameznikom, temveč za razlikovanje med posameznikom in posameznikom.

Če ostajamo v kontekstu sojenja, bi tu šlo za številne iracionalne dejavnike, ki vplivajo pri sojenju sodnikov. V tem prispevku se ne bom podrobneje spuščal v dimenzijo individualne sence, vendarle pa se zavoljo ilustracije razlike glede na kolektivno senco spodobi, da navedem vsaj en hipotetičen primer.

Sodnik Vidović iz Draškovićevega romana bi prej ali slej nasedel lastni, torej individualni senci, če bi npr. Stanivuku zavidal njegovo ženskarstvo, sam pa se ne bi imel za ne vem kako prepričljivega ljubimca, in bi Stanivuka prav zaradi takšne zavisti strožje

[40] Primer bi tu bil še vedno aktualno etiketiranje pripadnikov islamske vere s teroristi in potencialna napaka sodišča, da ji ne uspe ločiti »zrnja od plev«. Tudi pri t. i. izbrisanih ali Strojanovih bi se za nekaterimi pravnimi razlogi za posamezne odločitve lahko skrivala senca. Toda takšne odločitve je mogoče razumeti tudi kot povsem nevtralne glede sence.

[41] Vemo, da še posebej v t. i. težkih primerih obstaja več možnosti za razrešitev spora, pri čemer je iracionalni moment pri takšnih sporih lahko večji.

obravnaval. Poleg tega bi v njem individualna senca lahko delovala tudi, če bi ga po malem pil in bi skušal s strožjo obravnavo (nemara obsodbo) Stanivuka, za katerega so vsi vedeli, da je alkoholik, zatreti »malega pijančka« v sebi.

Zagotovo pa bi tudi v domači ali svetovni literaturi našli nekaj primerov za takšno individualno senco pri delovanju sodnikov, pa tudi vsakodnevno se takšne »zgodbe« prav gotovo dogajajo v določenih primerih, saj so tudi sodniki in sodnice ljudje, senca pa je kot arhetip, kot že rečeno, naravni pojav, njena integracija in posledična nevtralizacija delovanja pa zahtevata moralno pokončno osebnost. To pa je tudi ideal, ki ga že od nekdaj iščemo pri sodnikih.

Literatura

1. Burnham, L. E. (1955). Behind the Lynching of Emmet Louis Till. New York, Freedom Associates.
2. Camus, A. (1997). Tujec, prev. Jože Javoršek. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
3. Chetwyind, T. (1984). Dictionary for Dreamers. Boulder, Paladin.
4. Crowe, C. (2003). Getting Away with Murder. New York, Dial.
5. Drašković, V. (1983). Sodnik, prev. Branko Gradišnik. Ljubljana, Cankarjeva založba.
6. Franz, M. L. von (1964). The Process of Individuation. V: Jung, C. G. *et al.*: Man and his Symbols. London, Picador.
7. Grisham, J. (2006). The Innocent Man. London, Century.
8. Hyde, M.; McGuinness, M. (2000). Introducing Jung. New York, Totem Books.
9. Johnson, R. A. (1993). Owning Your Own Shadow: Understanding the Dark Side of the Psyche. San Francisco, Harper.
10. Jung, C. G. (1989). Analytical Psychology. Princeton, Princeton University Press.
11. Nelson, M. (2005). Wreath for Emmett Till. Boston, Houghton Mifflin.
12. Peters, R. (1998). A Jungian's Approach to Dreams, Contemporary Jungian Analysis. London and New York, Routledge.
13. Platon (1995). Država, prev. Jože Košar. Ljubljana, Mihelač.
14. Posner, R. (2003). Pravo in literatura, prev. Jure Potokar. Ljubljana, Pravna fakulteta in Cankarjeva založba.
15. Sinha, S. P. (1993). Jurisprudence. St. Paul, West Publishing Company.

Serijsko in ekscesno morjenje v literaturi in filmu: Spopad med vednostmi

Aleš Završnik

Uvod

V literarnih delih in filmih, ki prikazujejo serijsko in ekscesno morjenje, se odražajo temeljne oblike vednosti, prevzete v kriminologijo in delovanje kazenskopravnega sistema. Kriminologija obsega številne teorije, paradigme in šole o fenomenu kriminalitete in družbene reakcije nanjo, pri čemer v določenih zgodovinskih obdobjih prevladujejo ene od njih in v drugih spet druge. Ta plejada pogosto kontradiktornih teorij, paradigem in šol tvori širok, prepletajoč se in izjemno dinamičen kriminološki diskurz. Serijskega morilca Normana Batesa v *Psihu* iz 60. let prejšnjega stoletja lahko, nam sporoča film, najbolje razumemo skozi pojmovni aparat Freudove psihoanalize. Psihiater nam na koncu filma pojasni*:*

> *Za razumevanje je potrebno oditi 10 let nazaj (…) ko sta [Bates in njegova mati] leta živela tako, kot da ne bi bilo nikogar drugega na svetu. Nato je spoznala moškega in Normanu se je zdelo, da ga zapostavlja zaradi tega moškega. To ga je porinilo preko meje in oba je ubil. Nato je začel namesto nje govoriti in razmišljati, dal ji je polovico svojega življenja, da je lahko govorila. Včasih je bil dvojna osebnost naenkrat, tako da se je lahko pogovarjal. Včasih pa je mamina polovica prevzela oblast nad njim. (...) Bil je bolezensko ljubosumen in domneval je, da je tudi ona ljubosumna. In ko je srečal kakšno privlačno dekle, je njegova 'mama' popolnoma ponorela. Želel si jo je. To je razburilo ljubosumno 'mater' in 'mati' jo je ubila.*[1]

[1] *Psiho*, režija Alfred Hitchcock (1960), 1:39'–1:42'.

Serijski morilec Patric Bateman, glavni junak *Ameriškega psiha* iz začetka 90. let, iz časa torej, ko se negativne posledice hiperpotrošniškega kapitalizma že jasno kažejo, nam na drugi strani ponazarja, kakšen tip subjekta »proizvede« finančni kapitalizem. Patric Bateman o sebi meni, da obstaja le pojem in abstrakcija Patrica Batemana: »Čeprav zakrijem svoj hladen pogled in mi sežeš v roko, ter si misliš, da sva si v navadah podobna, mene preprosto ni. (...) Imam vse lastnosti živega bitja (...), a nimam nobenih zares razpoznavnih čustev, razen pohlepa in gnusa.«[2] Torej v času, ko je s *chicago boyem* Miltonom Friedmanom še posebej veljalo »pohlep je dober«.

Roman nam tako sporoča, da je za delovanje takšnega družbenega sistema »izvotljen« pohlepen subjekt, ki je lahko hkrati borzni posrednik in serijski morilec, sistemu najadekvatnejša osebnostna struktura. Sporoča tudi, da sta škoda borznega posredništva in škoda serijskega morjenja, popolnoma primerljivi. Na tovrstne posledice postmodernega potrošniškega kapitalističnega sistema nas v okviru kriminologije opozarja tudi kritična teorija, ki svoj »pogled« obrača od posameznika k ekonomsko-političnemu sistemu, saj njegovo normalno delovanje po njenem neizogibno povzroča glavnino škodljivih posledic.

V prispevku bom na ta način z analizo nekaterih literarnih del, nastalih v zadnjih desetletjih in po njih posnetih filmih, ponazoril, kako se različni kriminološki »pogledi« odražajo v tej umetnosti. Nekatera od obravnavanih del so tudi pri bralcih doživela množičen uspeh – Ellisov *Ameriški psiho* je na primer kot del Zbirke XX. stoletje pri Cankarjevi založbi v slovenskem prostoru uvrščen v sam literarni vrh. Reprezentativni se kažejo zlasti naslednji štirje sklopi romanov o morilcu Normanu Batesu, Patricu Batemanu, Hannibalu Lecterju in Thomasu Ripleyu:

1. roman *Psiho* Roberta Blocha (1959),
2. roman *Ameriški psiho* Breta Eastona Ellisa (1991),

[2] *Ameriški psiho*, režija Mary Harron (2000), 23'.

3. romani o Hannibalu Lecterju Thomasa Harrisa: *Rdeči zmaj* (1981), *Ko jagenjčki obmolknejo* (1988), *Hannibal* (1999) in *Vstajenje Hannibala* (2006),
4. romani o Thomasu Ripleyu Patricie Highsmith: *Nadarjeni gospod Ripley* (1955), *Ripley pod zemljo* (1970), *Ripleyeva igra* (1974), *Fant, ki je sledil Ripleyu* (1980) in *Ripley pod vodo* (1991).

Ter filmi, posneti po njihovi predlogi:

1. *Psiho*, Alfred Hitchcock (1960),[3]
2. *Ameriški psiho*, Mary Harron (2000),
3. filmi o Hannnibalu Lecterju:
   - po romanu Rdeči zmaj: *Lovec na ljudi*, Michael Mann (1986), *Rdeči zmaj*, Brett Ratner (2002),
   - *Ko jagenjčki obmolknejo*, Jonathan Demme (1990),
   - *Hannibal*, Ridley Scott (2001),
   - *Vstajenje Hannibala*, Peter Webber (2007),
4. filmi o Thomasu Ripleyu:
   - po romanu Nadarjeni gospod Ripley: *Plein Soleil*, René Clément (1960), in *Nadarjeni gospod Ripley*, Anthony Minghella (1999),
   - po romanu Ripleyjeva igra: *Ameriški prijatelj*, Wim Wenders (1977), in *Ripleyjeva igra,* Liliana Cavani (2002).

Romani po eni strani prikazujejo osrednje družbene in socialno-psihološke koncepte in »probleme«, kot so identiteta in subjekt, ne/varnosti urbanizacije in potrošništva, hiperrealnost, duhovna izpraznjenost, vrednostna dezorientacija, nasilnost kapitalističnega sistema, masovna kultura itn. Poleg tega pa na drugi strani pričajo o naših prizadevanjih, kako se z navedenimi problemi »spopasti«, kam specifična občutja ne/varnosti in nelagodja, značilna za postmoderno družbo, umestiti. Navedena dela zato odražajo

[3] Tematsko povezanost kaže še zanimiv podatek, da je Patricia Highsmith napisala tudi roman *Strangers on a Train*, po katerem je Alfred Hitchcock posnel istoimenski film.

tudi *mainstreamovske* kriminološke teorije določenega časa, v načinu morjenja pa tudi družbeno-politične in ekonomske značilnosti sodobne postmoderne, poznomoderne, postfordistične, postindustrijske, rizične, hiperpotrošniške »in-še-kakšne« družbe – oznake, ki jim je skupno to, da označujejo neko posebno družbeno in temu odgovarjajoče psihično stanje nelagodja, tesnobe in ne/varnosti.

Umor je primerjalnopravno opredeljen bodisi glede na lastnosti umorjenega[4] bodisi glede na način izvršitve. Med umore, izvršene na poseben način, se uvršča tudi umor, izvršen na »grozovit način«, kamor sodi ekscesen, »ekspresiven«, ekstremno nasilen oziroma masakerski umor, ki se v literarnih delih 20. stoletja pogosto povezuje s serijskim morilcem. Omenjena literarna dela in filmi nam sporočajo, da so tovrstne oblike umorov nekaj, kar zrcali 2. polovico 20. in začetke 21. stoletja naše zahodne družbe. Zakaj ravno masakrske oblike morjenja odražajo postmoderno stanje duha? Katerim oblikam vednosti odgovarja pojem serijskega morilca in kakšna so napotila za ravnanje s takšnimi morilci, ki jih nosijo s seboj te oblike vednosti oziroma še prej, kdo in kako naj te storilce sploh odkriva?

Navedena vprašanja nas bodo vodila v drugem delu prispevka, kjer bom skušal prikazati, kako lahko v literaturi prepoznavamo boj različnih oblik vednosti in njihovih institucionalnih »partnerjev« pri obravnavi kriminalitete. Literatura aktivno sodeluje pri oblikovanju »kriminološke vednosti«, pri etiketiranju nekaterih dejanj kot »zločinov« (in ne drugih) ter pri prikazovanju nekaterih reakcij na kriminaliteto kot primernih (ali neprimernih). Kriminalni romani odražajo vrednostne in kriminalitetno-politične trende v za-

[4] Posebej varovan subjekt napada je bil primerjalnopravno zlasti oče. Paricid (lat. *parricidium*) je bil vedno deležen kvalificirane pravne oblike in je bil intenzivno obravnavan v vrhunskih literarnih in v psihoanalitičnih delih. Pri paricidu namreč nikoli ni šlo »zgolj« za prenehanje življenja določene osebe, temveč tudi uničenje simbolne moči/vloge, ki jo je ta poosebljala. V nekaterih pravnih ureditvah je bil paricid izenačen z regicidom in zanj so bili predpisani najkrutejši načini izvršitve smrtne kazni. Včasih pa je bil celo razumljen kot nemogoče dejanje (tako kot kanibalizem) in ga pravno sploh niso urejali. Na drugi strani pa je bil primerjalnopravno detomor, kot druga oblika umora, kjer sta morilec in njegova žrtev v družbeno-kulturno in biološko pomembni vezi, večinoma obravnavan kot blažja oblika umora. Glej še Green Cumston (1904), Barret-Kriegel (1975).

hodni družbi, menjavajoče se oblike vednosti, dojete kot »poglavitne« pri obravnavi kriminalitete: ali je psihiater tisti, ki nam lahko odkrije poslednje vzroke kriminalitete, ki se nahajajo v patološki »duši« posameznika, kot nas želi podučiti Hitchcock v *Psihu*? Ali pa je morda hiperpotrošniški kapitalističen sistem že sam tako nasilen, da glavnina družbene škode izvira prav iz normalnega delovanje tega sistema, kot nam sugerira Ellisov *Ameriški psiho*?

V tretjem delu bom prikazal ekscesno morjenje, način morjenja, ki je poleg serijskega morjenja tudi lastnost izvršitve umora, značilna za sodobni kriminalni roman. Prikazal bom, kako je tovrstno morjenje povezano z užitkom in subjektivizacijo. Analiza fenomenologije uživanja je nekaj, s čimer se je kriminološka teorija začela ukvarjati šele v revolucionarnih 60. letih, ko je bila pripravljenost za razumevanje storilca v okviru prevladujoče rehabilitativne ideologije na vrhu. Poleg tega pa bom prikazal osnovne teze kulturne kriminologije o serijskem in ekscesnem morjenju, zlasti njeno analizo urbanizacije in fenomena mesta za razumevanje tovrstnih zločinov.

Serijski morilec: od psihoanalize do nevrokriminologije in genokriminologije

Vznik serijskega morilca in psihoanalitična vednost

Pojem serijskega morilca odraža boj med različnimi oblikami vednosti za primat nad razumevanjem zločina. Po eni strani je očitno, da so avtorji romanov (in režiserji) neposredno navdahnjeni z določenimi oblikami vednosti, ki so imele v času njihovega ustvarjanja izredno družbeno moč in so jih zato uporabili pri oblikovanju likov serijskih morilcev. Po drugi strani pa vednost, ki nam omogoča razumevanje posameznega serijskega morilca, ne izvira toliko iz avtorjeve/režiserjeve neposredne zavestne »uporabe« določene znanstvene vednosti, temveč odraža pisateljev/režiserjev intuitivni genij, s katerim je ta uspel v umetniški obliki ustrezno odraziti ključne kriminalitetno-politične družbene premike, ki jih analizira tudi kriminološka teorija.

Pojem serijskega morilca je iznajdba 20. stoletja[5] in je izredno ozek pojem, kljub temu da aludira na povsem raznovrstne oblike morjenja, na primer morjenje vojakov v »normalnem« vojskovanju, morije fašističnega, nacističnega ali stalinističnega totalitarizma,[6] hkratnega pomora večjega števila ljudi (množičen umor), morjenja naključnih ali morilcu bližnjih oseb, instrumentalnega ali ekscesnega (»ekspresivnega«)[7] morjenja. Kljub tej široki paleti pomenov, se je sintagma »serijski morilec« uveljavila kot označevalec zgolj za morjenje psihično motenega posameznika, ki ubija bolj ali manj naključne žrtve.

Pojmovna zožitev pojma serijskega morilca nosi s seboj določeno vednost, »pogled«, kako je potrebno opazovati določen tip zločina. Iz prikazovanja serijskih morilcev, pri katerih posamičen umor odkriva samo nek skrit vzorec, kjer umor nastopa zgolj kot simptom, ki ga lahko »prebere« le posebej izurjeno in trenirano oko, je razviden glavni nauk, ki ga o serijskem morilcu daje kriminalni roman 20. stoletja. V svoji analizi Valverde[8] sugerira, da je pojem serijskega morilca potrebno opazovati v zgodovinskem kontekstu in v luči posameznih oblik vednosti, ki so bile v določenih obdobjih bolj (in v drugih spet manj) poklicane k definiranju oziroma etiketiranju dejanj kot zločinov. Pojem serijskega morilca, ki ga prevzema literarna fikcija 20. stoletja, nam odkriva te posamezne vednosti o zločinu in zločincu, ki so imele v določenem obdobju družbeno moč in bile tudi pritegnjene v glavni *mainstreamovski* kriminološki diskurz. Kot vemo iz zgodovine kriminologije, v arzenal kriminološke

[5] Avtorstvo pojma »serijski morilec« se pripisuje Robertu Resslerju (agentu FBI) in dr. Rebertu D. Keppelu.

[6] O povezavi tovrstnega industrijsko »serijskega« morjenja in moderne dobe glej Bauman (1999).

[7] Dihotomija instrumentalni zločin proti ekspresivnemu je danes sporna, saj ni mogoče logično dosledno ločevati med racionalnim (ki naj bi vodilo instrumentalen zločin) in čustvenim (ki naj bi vodilo ekspresiven zločin). Kaj je instrumentalno in kaj ne, je namreč predvsem zadeva posameznikove perspektive: morda se nam zdi nek zločin povsem neinstrumentalen, pa je bil še kako instrumentalen za storilca, in obratno: storilec morda ukrade kopico denarja, kar nas lahko napelje k temu, da bi zločin označili za instrumentalnega, pa je bil denar v resnici zgolj »tam« in je njegov odvzem pač kolateralna škoda posameznega zločina. Pri uporabi pojma instrumentalen zločin imajo pisci večinoma v mislih obogatitven motiv storilca.

[8] Valverde (2006).

vede uvrščamo kopico različnih (tudi nasprotujočih si) šol, teorij, perspektiv, paradigem itd. Pojem serijskega morilca je zato potrebno opazovati ravno v izmenjavi teh pogledov na zločin, ali drugače, vznik pojma o serijskem morilcu se umešča v prav določeno obliko kriminološke vednosti.

Kriminološka »klasična šola« je na politično prizorišče postavila razumen in svoboden subjekt in ga naredila za temelj kazenskopravnega sistema; ta je bil odslej temeljna entiteta političnega in kazenskopravnega sistema, ki so ji poleg naložene odgovornosti za lastna dejanja pripadle tudi nekatere minimalne pravice (na primer v kazenskem postopku s prepovedjo torture, izsiljevanja izjav). Tej kriminološki »šoli« je – v resnici seveda ni šlo povsem za tako oster prehod – sledila »pozitivistična šola«, ki je želela preseči takšen abstrakten in »metafizičen« pojem zločinca. Če je del družbene politike moderne države postala tudi kriminalitetna politika, ki je imela za cilj ugotoviti vzroke kriminalitete, da bi zmanjšala ali celo kar povsem odpravila kriminaliteto v družbi, je bilo potrebno locirati vir kriminalnosti. In tega je pozitivistična kriminologija sprva našla v prestopniku. Ravno iz iskanja kriminalnosti v zločincu, iz preusmeritve od »metafizičnega« subjekta k znanstveno koncipiranemu subjektu je vzniknil serijski morilec. Serijski morilec je odtlej nekdo, ki ga ne vodita svobodna volja in razum, temveč skrite duševne sile – duša zločinca je bila tista, ki jo je kazalo posebej minuciozno preučevati. Ta vednost je napolnila prazen pravnoformalni in abstraktni pojem klasičnega subjekta in »proizvedla« serijskega morilca, hkrati pa tudi ponudila ne le znanstveno razlago za njegov nastanek, temveč podala napotke, kako ga razumeti, odkriti in z njim ravnati.

Obdobje vznika »pozitivistične šole« sovpada s procesom nastajanja modernih družboslovnih znanosti ob koncu 19. stoletja na eni in moderne države z obsežnimi regulatornimi pretenzijami na drugi strani. Ta koncentracija oblasti je proizvedla nove oblike vednosti (in obratno), kot je prikazal že Foucault. V ta čas se umešča tudi obdobje psihiatričnega gibanja, krepitve ugleda psihiatrične stroke in obdobje vznika Freudove psihoanalize kot ene izmed izredno vplivne oblike vednosti, na katere se je zgodnja krimi-

nologija močno naslonila.[9] Serijski morilec je tako »vzniknil« ravno na prehodu v pozitivistično znanstveno razumevanje vzrokov kriminalitete in njenega zmanjševanja. Nanaša se na psihično motenega storilca, za razumevanje njegovega početja pa naj bi bila spoznanja, izhajajoča iz »metafizičnih« predpostavk o svobodni volji in kalkulirajočem razumu, kot so »klasično« doktrino poimenovali pozitivistični kriminologi, jalova. Za njegovo razumevanje naj bi bil odtlej potreben posebej izurjen znanstveni »pogled« psihiatra.

Romani o serijskem morilcu povzemajo opisane bitke posameznih vednosti za družbeno moč oziroma boj psihiatrične stroke za družben vpliv in njeno pronicanje v delovanje kazenskopravnega sistema.

Foucault[10] ta prehod analizira na primeru morilca Pierra Rivièreja, ki je leta 1835 v Normandiji v Franciji z nožem za obrezovanje drevja ubil mater, sestro in brata, potem pa v čakanju na sojenje napisal lucidne in elokventne *Memoire*. Foucault predstavi vrhunec razprav o vključevanju psihiatrične stroke v sojenje, srečanje diskurzov, različnih v izvoru, obliki, organizaciji, funkciji, in naslika načrt, zemljevid teh diskurzivnih bitk in konfrontacij, način, kako je posamezna vednost (medicina, psihiatrija, psihologija) delovala v odnosu do institucij in vlog, predpisanih v teh institucijah. Ključno za razsodbo primera je bilo takrat dejstvo, da je Rivière, ki so ga domačini imeli za norega, napisal spomine – to besedilo je bilo za večino dokaz njegove racionalnosti in so zato zahtevali njegovo smrt. Drugi pa so v njem videli predvsem dokaz norosti. Kar je bilo strašljivo, je bil odnos med morjenjem in pripovedjo o njem, o tem da se je Rivière pojavil kot dvojni avtor, avtor umora in pripovedi o njem, storilec umora in oblikovalec spomina; da se je pojavil kot dvojni subjekt.[11] Kljub očitnim znakom njegove norosti je sodišče govorilo drug »jezik« normalnosti in ga obsodilo na smrt.

Vznik ideje o serijskem morilcu je tako povezan z novim znanstvenim pogledom na subjekt, psihološko-pozitivističnim pogledom na zločinca, ki ga institucije kazenskega pravosodja brez pomoči

[9] Tako Garland (1985), 113.
[10] Foucault (1975).
[11] *Id.*, 209.

psihiatra naj ne bi bile zmožne razumeti. Tako je v filmu *Psiho* psihiater psihoanalitik tisti, ki nam na koncu zločin osmisli. Poduči nas o psihološkem ustroju (psihodinamiki, motivih itd.) serijskega morilca Normana Batesa. »Če bo kdo dobil kakšne odgovore, bo to lahko le psihiater«, izrazi svoje zadnje upanje lokalni šerif. In priča smo predavanju psihiatra z očitnim znanjem Freudove psihoanalize, ki nas poduči o Batesovem nerazrešenem Ojdipovem kompleksu, njegovi nevrotični materi, njuni incestuozni psihični kletki in materinskem nadjazu.[12]

Psihoanalitično zastavljena je tudi filmska scena, kot opozori Žižek,[13] saj se dogajanje v Batesovi hiši odvija na treh nivojih, ki ponazarjajo tri nivoje subjektivnosti: v pritličju hiše je Batesov *ego*, nivo, na katerem se vede kot normalen sin; v prvem nadstropju domuje njegova mrtva mati, ki govori skozi njega, kar ponazarja Batesov krut in ukazujoč materinski *superego* – kljub temu, da je mati mrtva še vedno (oziroma prav zato ker je mrtva, kot razloži Freud v mitu o umoru očeta prvobitne horde) deluje kot moralna instanca; v kleti, kamor Bates fizično (v diegetski resničnosti) odnese mater, pa ponazarja Batesov *id*, poskus Batesove potlačitve. Psihoanalitično usmerjena psihiatrična vednost, ki je bila v 60. in 70. letih izredno vplivna v družbi in se je uspešno prebila tudi v delovanje kazenskopravnega aparata, je s tem predstavljena kot edina relevantna za razumevanje zločina.

Vpliv usihanja družbenega ugleda psihoanalitične vednosti na serijskega morilca

Po romanu *Psiho*, ki odraža družbeno moč psihoanalitične vednosti, ki se je prebijala v delovanje kazenskopravnega sistema, so kasnejši kriminalni romani o serijskem morilcu odrazili nove premike v moči različnih oblik vednosti pri razumevanju kriminalitete. Pokazali so na zmanjševanje družbenega ugleda psihoanalize in vpliva psihoanalitično usmerjene psihiatrije na delovanje kazenskopravnega sistema v državah zahodnega kulturnega kroga.

[12] Glej citat iz filma *Psiho* v uvodnem poglavju.
[13] Žižek (2006).

V 70. letih 20. stoletja je bil v kaznovalni politiki, kot je znano iz zgodovine penologije, poudarek na tretmanski rehabilitativni ideologiji. Ta je v pretežni meri slonela na psihoanalitično-psihiatrični in psihološki obliki vednosti (ter v manjši meri tudi na medicinski vednosti, ki je na primer z lobotomijo proizvedla nekatere od najtežjih zlorab rehabilitativne usmeritve). Brez vpogleda v »dušo« zapornikov s pomočjo psihološkega in psihoanalitičnega pojmovnega aparata si je tudi težko predstavljati rehabilitativno prakso. Po Martensovi tezi, da v zaporih »nič ne deluje«, je nastopilo obdobje poudarjanja moralne odgovornosti posameznikov, opuščanja rehabilitativne paradigme v kazenskopravnem delovanju, krepitvi »odločnega« reagiranja na kriminaliteto in posledičnega zviševanja zaporske populacije. Jenkins zato upravičeno meni,[14] da je zgodovina pojma serijskega morilca močno prepletena ravno z zgodovino psihološke vednosti, uporabljene v delovanju kazenskopravnega sistema. Jenkins »vznik« serijskega morilca umešča v kriminalitetno-politično situacijo v ZDA v času 80. let prejšnjega stoletja.[15] V nasprotju z Eggerjem,[16] ki je ugotavljal, da se je število množičnih umorov takrat nenehno povečevalo, po Jenkinsovem mnenju ni prihajalo do nove družbene grožnje, ki bi jo predstavljali množični morilci in ki bi zahtevala predrugačeno kazenskopravno intervencijo. Tovrstna oblika deviantnosti je bila iznajdba spremenjenega delovanja kazenskopravnih akterjev. Specifičen pojem serijskega morilca, kot ga pred nas nizajo romani 80. let, je zato prostorsko in časovno determiniran pojem. Vladna služba FBI je bila ob usihanju komunističnih režimov in »rdečih« sovražnikov v organizacijski krizi, in ker ni več imela legitimnega »predmeta preiskovanja« ji je »grozilo« občutno zmanjšanje finančnih sredstev. Specializirane policijske enote FBI, ki imajo pristojnost na zvezni ravni, so s konstrukcijo serijskega morilca, tj. nevarnega lika, ki se po zunanjosti v ničemer ne razlikuje od nas, »dobrih« državljanov, dosegle razširitev pristojnosti tudi na raven zveznih držav. Tak morilec je bil dojet kot nacionalni sovražnik, zvezna FBI je dobila

[14] Jenkins (1988).
[15] Jenkins (1994).
[16] Egger (1984).

nov »predmet« preiskovanja in dodatna sredstva za svoje delovanje. In ta premik ponazarjajo zgodbe o Hannibalu Lecterju, v katerih delujejo posebne policijske enote FBI, t. i. *Behavioural Science Units*, v katerih službuje tudi psihofizično izurjena protagonistka agentka Clarice Starling (v njeni vlogi večkrat Jodie Foster).

Pretirana zastopanost množičnega morjenja v senzacionalističnih in dobička željnih časopisih od 60. let dalje je vplivala na splošno dojemanje, da množični umori v družbi naraščajo.[17] Posledica tega je bil nastanek treh neprimernih družbenih politik: politike, da je problem množičnega umora problem nasilja na delovnem mestu; politike, ki ga je razumela kot problem nasilja v šoli in politike reguliranja dostopa do orožja. Glavni učinek tovrstnega razumevanja kriminalitete, ugotavlja Duwe, je vodil do podpovprečnega »pokrivanja« kriminalitete belih ovratnikov. Navedena podreprezentiranost je sicer stalnica v razumevanju kriminalitete. Primer »moralne panike«, povezane z množičnim morjenjem, pa kaže kako odvrniti družbeno pozornost in pozornost kazensko-pravnega sistema od kriminalitete belih ovratnikov, ki viktimizira večino prebivalstva (in ne le nekaterih posameznikov v statistično izjemno redkih primerih).

Jenkinsova in Duwejeva družbenopolitična in medijska analiza pojasnjujeta zgolj eno smer Foucaulteve enačbe, po kateri je vednost enaka oblasti. Oblast (tj. posebne policijske enote FBI, ki jim je grozilo krčenje finančnih sredstev) je sama proizvedla novo obliko vednosti, pojem serijskega morilca, ki se razlikuje od »navadnih« morilcev. Ta odnos oblasti do vednosti je bil vzajemen. Spremenjena reprezentacija morjenja in simbolizacija umorov kot serijskih, je vplivala povratno na dejanskost, na izvrševanje oblasti. Po vzpostavljenem diskurzu o serijskih morilcih so se zares pričeli pojavljati posnemovalci serijskih morilcev. In kriminalni romani so odrazili tudi ta trend. V zgodbah o Hannibalu Lecterju tako nastopata serijska morilca Buffalo Bill (*Ko jagenčki obmolknejo*) in The Tooth Fairy (*Rdeči zmaj*), ki sta oponašalca in navdušenca nad notorično znanim morilcem Hannibalom. Pojem serijskega morilca tako pri-

[17] Po Duwe (2005).

meroma kaže, kako diskurzi in vednosti, kot je kriminologija, obenem ustvarjajo specifično realnost.

Nove policijske enote FBI, imenovane *Behavioral Science Unit*, očitno tudi slonijo na določeni psihološki vednosti. Kljub navidezni podobnosti s psihoanalitično vednostjo, pa gre za dve pomembni razliki: (1) nosilci te vednosti po novem postanejo policisti. To pomeni, da je institucionalna moč policistov okrepljena in da postane policijsko delovanje znotraj kazenskopravnega sistema primarnega pomena. Ta poudarek odraža zasuk v delovanju kazenskopravnih sistemov držav zahodnega kulturnega kroga, ki ga ponazarja krilatica »red in mir« (*law and order*). (2) Narava psihološke vednosti je tudi drugačna. Če je bila v *Psihu* psihoanalitično usmerjena psihiatrija tista, ki nam je nudila »pravilen pogled« na serijskega morilca, je vednost, ki »informira« posebne policijske Enote behavioristične znanosti, »trda« (*hard core*) psihologija, ki temelji na statističnih analizah in psihološkem profiliranju. Da gre za pomembno ločitev v sami psihiatrični vednosti, izvemo tudi v romanu *Hannibal*. Hannibalov paznik Barney tam pojasni, da je bil Lecter psihoanalitično usmerjen in psihologije utemeljene na »pozunanjeni« statistiki niti ni imel za pravo znanost.

Z usihanjem družbenega ugleda psihoanalitične vednosti na prizorišče vstopi privlačna agentka Clarice Starling iz posebne policijske enote. Na začetku filma *Ko jagenjčki obmolknejo* jo opazujemo, kako teče po gozdu, preskakuje ovire na vojaškem poligonu in telovadi. Agentje te posebne enote so vsi po vrsti mladi, postavni, v dobri fizični kondiciji, vitalni. Še več, izvemo, da je agentka Starling iz psihologije diplomirala »z odliko«. Specialni agenti FBI so torej telesni in intelektualni virtuozi; njen policijski šef Crawford predava na fakulteti in je poleg dela »na terenu« tudi v akademski špici. Na drugi strani je »kriminalna norišnica« Baltimor, kjer je zaprt *Hannibal the Cannibal*, prikazana kot stara in neugledna stavba, njen direktor, doktor Chilton, pa osladen slabič, ki se patetično muza okrog agentke Starling in ji ponuja soavtorstvo o znanstvenih ugotovitvah o zaprtem Hannibalu, ji prisluškuje pri razgovorih in se izživlja nad zaprtimi z odvzemom raznovrstnih ugodnosti. Intelektualni boj med doktorjem Chiltonom in zaprtim Hannibalom po-

nazarja položaj družbenega statusa uradne (psihoanalitične) psihiatrije, poosebljene v direktorju Chiltonu: direktor je skorumpiran slabič, ki se prilizuje oblastnikom, željan akademske slave in novinarske pozornosti, maščevalen strahopetec, ki Lecterju grozi in mu jemlje njegove risbe mogočne katedrale Santa Maria del Fiore v Firencah, ki je pač edini »razgled« iz njegove celice. Lecter je, nasprotno, pri tem ves čas miren in uglajen, ima okus za lepo in dobro. Agentko Starling nagovarja v izvrstni angleščini. Na ta način film prikaže, kako ni nič več psihiater-psihoanalitik v državni »kriminalni bolnišnici« tisti, ki bi imel moč – bodisi materialna sredstva (v propadajoči Baltimorjevi zgradbi) bodisi intelektualno pronicljivost – izslediti serijskega morilca.

V zgodbah o Hannibalu Lecterju so le posebne policijske enote tiste, ki lahko podajo koherentno sliko o morilskem pohodu serijskega morilca. Kljub poudarku na ideologiji »red in mir« in posebnih policijskih enotah, »informiranih« s *hard core* psihološko znanostjo, pa te še niso povsem samozadostne v »boju« zoper kriminaliteto. Kljub kapitulaciji formalne psihiatrije, ki jo pooseblja direktor »forenzične bolnišnice«, je Hannibal – psihiater psihoanalitik in serijski morilec hkrati, tisti, ki lahko pomaga uloviti serijskega morilca, ki mori na prostosti. FBI se tako preko agentke Starling obrne na psihiatra, a psihiatra, ki ne predstavlja del etablirane in v penološko prakso vključene znanosti. Psihoanalitično-psihiatrična vednost ima še vedno določen vpliv na delovanje kazenskopravnega sistema, vendar ni več sistemsko vključena vanj. Odvisna je zgolj od dobre volje agentov »reda in miru« in, poosebljena v psihiatru Lecterju, ujeta v zaporniški celici. (Od koder pa lahko zaradi domnevno intelektualne premoči uide, nam sporoča roman.) Navedeno tako ponazarja plejado kriminoloških vednosti, ki so inkorporirane v mehanizme kazenskopravnega sistema, in ki zdaj ena, zdaj druga prevladujejo pri osmišljanju zločina in kazenskem odkrivanju in pregonu zločincev.

Roman *Psiho* iz 60. let in zgodbe o Hannibalu Lecterju iz 80. let prejšnjega stoletja zato odražajo naše razumevanje kriminalitete in načine »spopadanja« z njo: v 60. letih z rehabilitativno ideologijo na svojem vrhu, katere nosilci so bili psihiatri psihoanalitiki, v 80.

letih pa z ideologijo »reda in miru«, katere nosilci so raznovrstne (in vedno številčnejše) policijske enote: policijske enote FBI, ki izdelujejo »psihobehavioristične profile« (v romanu *Ko jagenjčki obmolknejo*), nosilci vojne zoper droge – agentje DEA (*Drug Enforcement Administration*), agentje DCPD (*Data Communication Products Division*) in agentje BATFE (*Bureau of Alcohol, Tobacco, Firearms and Explosives*) v romanu *Hannibal*. Nastane armada specializiranih policijskih uslužbencev.

Sodobne znanosti o življenju in serijski morilec

Katere so prevladujoče oblike vednosti o kriminaliteti in reagiranju nanjo danes? Novejša filmska produkcija nam ponuja precej nedvoumne odgovore: na sledi zločinu/zločincu so forenziki z znanjem kemije, fizike in biologije, kot na primer v nanizankah *Forenziki*, *Na kraju zločina*, kjer so glavni akterji kazenskopravnega sistema posebni agentje CS (*Crime Scene*) iz kriminoloških laboratorijev (*Crime Lab*). Analiza vlaken in raznovrstnih bioloških sledi z vrhunsko računalniško opremo, nano- in mikrotehnologijo so sredstva, ki so edina zmožna zagotoviti našo varnost. To odraža zasuk v nadzorstvenih sistemih in imperializem naravoslovnih znanosti, ki prebijajo tradicionalno zamejen okvir predmeta preučevanja. Znanosti o življenju (*life sciences*), tj. biokemija, biotehnologija, genetika, molekularna biologija, mikrobiologija in različne nevroznanosti (nevrobiologija, nevrokemija, nevrofiziologija, nevrofarmakologija) prodirajo v mehanizme kazenskopravnega sistema, kjer se stikajo s prevladujočimi kriminalitetnimi diskurzi o rizičnosti posameznikov.

Prodori omenjenih novih oblik vednosti se kažejo na različnih ravneh in v različnih fazah kazenskopravne intervencije. V kazenskem materialnem pravu se skuša s prikazi genetskega zemljevida in genske determiniranosti na eni, in nevrološkega zemljevida možganov in determinizmov, povezanih s funkcioniranjem možganov, na drugi strani, relativizirati kazensko odgovornost. Znanosti o življenju skušajo s sofisticiranimi tehnikami preslikovanja možganov, podobno kot je poskušala frenologija v 19. stoletju z meritvami proporcev lobanj, na telesu »prebrati« kriminalnost; na ravni dejstev

»prebirati« normativnost. Zločin naj ne bi bil del simbolno-kulturne matrice človeškega sveta, temveč naj bi se skrival kar v telesu samem. V tem smislu je danes nastopila nova frenologija, genokriminologija in nevrokriminologija. Tudi na področju kazenskega pregona postajajo vedno bolj pomembni dokazi DNK – za identifikacijo posameznika je po novem usposobljen zgolj vrhunski strokovnjak s področja molekularne biologije. Na področju določanja kazenskih sankcij in njihovega izvrševanja prihaja do novih kazenskih sankcij in novih načinov njihovega izvrševanja, kot na primer obvezne postpenalne tomografije za obsojence v nekaterih državah ZDA, obvezna genska testiranja pogojno odpuščenih s prestajanja kazni zapora, s katerimi naj se ugotovi »gensko rizičnost« posameznika, tj. ali obstaja določena verjetnost, da bi pogojno odpuščeni recidiviral. Te oblike vednosti prodirajo tudi na področje kriminalitetne prevencije z genskimi testiranji otrok, da bi odkrili »gensko predisponirane« nasilneže.

Kljub temu, da temelj kazenskega prava danes še vedno ostaja pretekli dogodek, prihaja do pomembnih premikov v kriminalitetni politiki. Ta se ne obrača zgolj v preteklost, temveč tudi v prihodnost in pri napovedi te prihodnosti uporablja metode znanosti o življenju, katerih simbolni pomen v družbi narašča. Diskurzi o tveganjih se tako na področju kriminalitetne politike povezujejo z znanostmi o življenju, ki podajajo neke ocene telesne »rizičnosti« posameznikov, njihove predisponiranosti za izvrševanje kaznivih dejanj. Genokriminologija in nevrokriminologija sta postali novi področji razprav o kriminaliteti in zločincu, ki sta postavljeni nasproti pravnemu in drugim pozitivističnim diskurzom in ki jih sodobni kriminalni romani in filmi že vključujejo v pripovedi o zločinu in zločincih.[18]

Ekscesni morilec: od psihoanalize do kritične družbene teorije

Umor, izvršen na posebej grozovit način, ni nekaj, česar v preteklosti ne bi poznali, a grafično nazorne predstavitve posebno krutih, ekscesnih izvršitev, ki se bolj kot sredstva za dosego umora kažejo

[18] Več o znanostih o življenju in kriminologiji glej Završnik (2007).

kot cilji na sebi, so izrazita lastnost obravnavanih romanov, kot na primer *Peklenska pomaranča* in *Ameriški psiho*. Te prakse nimajo za cilj usmrtiti človeka, temveč je smrt zgolj »kolateralna škoda« uživanja v ekscesnem nasilju. Umor, ki ga želim predstaviti, je torej ekscesiven ali »ekspresiven« umor, umor ki ponazarja prazno, naključno in banalno zlo, eshatološko izpraznjenost, bivanjsko praznino ter fragmentirane in razpršene identitete morilcev. Gre za banalnost in ekscesnost morjenja, ki nima nikakršne opore v četudi zgolj nesmiselnih idejah morilca, morjenje, ki zadovoljuje samo po sebi, morjenje, ki je predstavljeno kot uživanje, in morjenje, ki nenazadnje postane normalizirano in sestavni del družbenega sobivanja. Kaj lahko rečemo o tem uživaškem ekscesnem umoru sodobnih romanov, umoru, ki bi ga po slovenskem KZ subsumirali pod »umor, izvršen na grozovit način«, subsumciji, ki je *stricto sensu* sicer primerna, a se zdi, da nekaj izpusti? Kaj lahko rečemo o njegovem storilcu in nenazadnje o tovrstni distopični viziji družbe, v kateri sta uživanje in morjenje neizogibno speta?

Junak *Ameriškega psiha* Bateman o sebi meni, da obstaja le pojem in abstrakcija Patrica Batemana in da prave osebnosti nima. On je le nekaj slepilnega: »Čeprav zakrijem svoj hladen pogled in mi sežeš v roko ter si misliš, da sva si v navadah podobna, mene preprosto ni.« Bateman samega sebe prepoznava kot fikcijo, pod masko normalnosti, lepo zagorele in negovane kože, ki »kaže vse lastnosti živega bitja«, kot pravi, ni nobenih zares razpoznavnih čustev razen pohlepa in gnusa.

Podobno zasnovo subjekta najdemo v zgodbah o Tomu Ripleyju Patrice Highsmith, junaku, ki ponazarja sodobne dileme, povezane z iskanjem trdne osebne identitete. V romanu *Ripleyeva igra* Ripley o sebi pravi, da je stvaritev, nadarjen improvizator brez vesti. Ripley zlahka menjava identitete in družbene vloge. V bistvu niti sam ne ve točno, kdo je; je bolj opazovalec drugih, katerih družbenega položaja si želi. Njegove osebnostne transformacije so radikalne, v enem trenutku kruto davi svoje nasprotnike s hlačnim pasom, že v drugem je ljubeč, rahločuten mož in senzibilen poznavalec umetnin. Njegova seksualna želja je prosto lebdeča in razpršena, seksualna identiteta fragmentirana. Enkrat ga vidimo, kako ga privlačijo moš-

ki, drugič ženske, povsem brez težav živi s tem, da sam ali njegova žena menjavata partnerje.

Kam vodi ta navidezna svoboda in menjava identitet? Psihoanalitična vednost, ki po svoje razlaga psihični ustroj teh junakov, njihovo psihotično izvrženost iz sveta, dojemanje družbenega sveta, kot da bi bil na razpolago individualni kaprici in v katerem subjekti postanejo predmeti, s katerimi lahko manipuliramo kot s stvarmi, ne ponuja osrednjega sporočila in razlage tovrstnih ekscesnih ali »ekspresivnih« morilcev. Posamezniki so si v tej na videz razpuščeni svobodni družbi, v kateri je vse dovoljeno in ki dopušča povsem različne življenjske in identitetne zgodbe, povsem podobni. Opazujemo lahko uniformirane prazne osebnosti. Patrica Batemana v romanu ves čas zamenjujejo z nekim Marcusom Halberstramom, saj ima enako frizuro, nosi enaka očala Oliver Peoples in Valentinove obleke. V *Ameriškem psihu* gledamo japijsko družbeno sceno, ki se ukvarja z banalnostmi, kot so izvirno oblikovane vizitke, ki pa so si vse (za bralsko ali gledalsko nepoučeno oko) na moč podobne: za nas so zgolj bele, a »poznavalci« vedo, da so razlike v odtenkih bele barve ogromne: od koščenega odtenka bele do odtenka v barvi jajčne lupine. Vsa resnica njihovih življenj se nam izroča neposredno in v celoti na površini. O junakih ne izvemo nič drugega kot o njihovih oblačilih, hrani, kosih pohištva ipd. Če se nauk navedenega ne skriva v psihoanalitičnem razumevanju junakov romanov, kje naj bi ga potem iskali?

Kategorija kriminalca, ki jo odražajo romani »ekspresivnih«, ekscesnih in banalnih morilcev, se popolnoma spremeni. Od globinske ontologije psihoanalize, ki ugotavlja, kaj se skriva »tam zdaj« in ki nam pomaga pravilno »prebrati« in razumeti umor, ki je zgolj simptom nekega družbeno neprimernega iskanja duševnega ravnovesja subjekta, in ki ugotavlja, kaj se dogaja v »kleti« subjektivnosti, kot vidimo v Hitchcockovemu *Psihu*, preidemo k morilcema Batemanu v *Ameriškem psihu* in Ripleyu v romanih Highsmithove, ki sta plitka, izpraznjena oportunista in povzpetnika, pripravljena narediti vse, da bi bila bogata, lepa, tj. »uspešna«. Tovrstni romani se ne osredotočajo več na zločinca posameznika, ki nam ga pomaga

razumeti psihoanaliza – temveč na družben sistem in njegovo strukturno ali sistemsko nasilje, torej na to, na kar v kriminološkem diskurzu opozarja kritična teorija. Hiperpotrošniški kapitalističen sistem je tisti, ki iz subjektov napravi monstrume in jim onemogoča sploh postati subjekt. Garland[19] v tem smislu meni, da se je danes (v desno navdahnjeni kriminologiji) kategorija kriminalca spremenila. Namesto »globokega« subjekta v skladu s tovrstnim teoretiziranjem sodobni kazenskopravni sistem govori o »plitvem« oportunistu, namesto o psihološko determiniranem človeku o situacijskem akterju. Tudi Lianos in Douglas[20] zaključujeta podobno, ko v analizi sodobnih tehnoloških okolij opazujeta naravo prestopništva. V tovrstnih okoljih, ki jih imenujeta avtomatizirana družbeno-tehnična okolja (*Automated Socio-Technical Environments*), kot so na primer kibernetični prostor, avtomatizirane železniške postaje ipd., ugotavljata, da poslušnega državljana (*law-abiding citizen*) vse bolj zamenjuje učinkovit uporabnik (*efficient user*).[21] Zločinci v takih okoljih niso več razumljeni kot moralni zakrknjenci ali psihološki monstrumi, za razumevanje katerih je potreben poseben globinski psihoanalitičen uvid. Vedno bolj so v kriminalitetnem diskurzu dojeti kot zgolj »nevarni« in »rizični«. Fokus je torej drugje – kriminalno dejanje, ki ga stori posameznik, je postalo drugotnega pomena za delovanje kazenskopravnega sistema in tisti del družbe, ki definira deviantnost. Kar je vedno bolj pomembno za sodobne kazenskopravne sisteme, je posameznikova zaznavna verjetnost, da je nevaren in rizičen, nič več ni pomembno samo to, kaj je storil, temveč tudi kaj šele utegne storiti.

Moderna je odkrivala skrite resnice, proizvedla »globinske ontologije», ki so preučevale, kaj se skriva »tam zdaj«, v »kodi«.[22] Če sta tipični moderni paradigmi psihoanaliza, ki pozna latentno in manifestno psihično raven, in je psihoanalitik »prevodnik« med obema, in na primer marksizem, ki v analizi socioekonomskih struktur

[19] Garland, 524.
[20] Lianos, Douglas (2000).
[21] *Id.*, 265.
[22] Glej še Bloch (1988).

prepoznava organizacijo produkcijskih sil kot bazo in na njej zgrajeno kulturno nadgradnjo, ki jo povsem determinira to »kar je spodaj«, nam vednost, integrirana v delovanje današnjega kazenskopravnega sistema, govori nekaj drugega: bistvo se skriva v povezavah, zvezah, filialah, mrežah, ki delujejo na površini. Vse bolj zato postaja pomembna t. i. administrativna kriminologija, ki odkriva rizične točke (*hot spots*), rizične predele mest, rizične segmente prebivalstva ipd. V primerjavi s *Psihom*, pri katerem so nas zanimale skrite duševne sile, je *Ameriški psiho* litanija ekscesivne trivialnosti – roman je v pretežni meri zgolj nizanje blagovnih znamk predmetov za osebno rabo, oblačil, pohištva, nakita. Koherentne zgodbe ni več, golih dejstev, ki bi nam pomagala izgraditi »psihološki profil« glavnih junakov, je zelo malo ali nič. Osiromašena resničnost je na ta način prenesena na raven pisateljskega stila,[23] in vsa »resnica« o junakih se nam izroča v trivialni ekscesivnosti, v »trošenju« blaga in ljudi.

Ekscesno nasilje, užitek in čustva

Kako lahko interpretiramo umore serijskega morilca Batesa v *Psihu* in *Ameriškega psiha* Batemana v odnosu do užitka? Psihoanalitično je Norman Bates tipičen sadist.[24] Gre za situacijo nerazrešenega Ojdipovega kompleksa, perverzne matere in odsotnega očeta, kjer nihče ne predstavlja Imena očeta, ki bi otroka podredil simbolnemu Zakonu. Zaradi tega je Bates zavezan oblasti predojdipovega materinskega nadjaza, ki ni podvržen Zakonu. Ker Bates ni podvržen prepovedi incesta, zanj ni razlike med materjo in žensko. Batesu je užitek zato še preveč dosegljiv in tega neznosnega užitka, strahu, da bi ga ženski užitek »požrl«, se intimno reši le tako, da ženske ubija. »Umor je zanj zahteva po Zakonu, po prepovedi incesta.«[25]

Z užitkom je povezan tudi način morjenja. Batesovo morjenje privlačnih žensk, s katerimi prihaja v stik, je grozljivo iz dveh vidi-

[23] To je tudi glavna razlika med romanom in filmom, saj je film za razliko od romana vnesel neko pripovednost, ki ga dela zanimivega tudi za bolj tradicionalno publiko.

[24] Psihoanalitično razlago serijskega in množičnega morilca glej v Salecl (1990).

[25] Po Salecl (1990), 298.

kov. (1) Umori po definiciji proizvajajo trupla, in ta so, kot pravi Kristeva,[26] najbolj zavržni predmeti od vseh možnih; so »smrt, ki kuži življenje«, briše meje med živečim sebstvom in truplom, ki bo to enkrat postalo, nas sili v priznaje naše končnosti in minljivosti. Z morjenjem se morilec dotakne ultimativnega konca tega zavržnega in postane sam zavržen. Umor je izredno travmatičen ne samo zato, ker nas opozarja, da je ne-bivanje naš ultimativen in neizogiben cilj, temveč, kot opozarja Morrissey,[27] tudi zato, ker nam jasno predoča mučno dejstvo, da ima vsak posameznik moč, da podvrže sočloveka terorju ne-biti. (2) Batesovi umori pa so grozljivi tudi zato, ker so izvršeni z neposrednim »golorokim« napadom na telo žrtve. Le tak način morjenja, ki mu omogoča neposredno »penetracijo« v telo, ima zanj katarzičen značaj. Le soočenje in »potopitev« v realno subjekta, v njegovo meso in kri, rešuje njegovo osebno stisko. Umor je zato zanj dejanje preživetja ali ne preživetja in Bates na koncu tudi ugasne kot enovita in samostojna osebnost. V njegovi razdvojeni osebnosti prevlada materinski nadjaz – mati ga »požre«, skozenj govori le še njen glas.

Morjenje v *Ameriškem psihu* je prav tako povezano z užitkom, kar ponazarjajo sočasne sekvence seksualnosti in nasilja. Nasilje je nadaljevanje nezadostne seksualnosti, sublimacija ali umetniško dejanje, ki omogoča vsaj delno potešitev želje glavnega junaka. Zločin, zvezan s seksualnostjo, tako postane čista zabava. Za razliko od Batesa, Bateman ne ubija več, da bi se ubranil pred preveč dostopnim in ogrožajočim užitkom, temveč mu gre predvsem za iskanje užitka v enoličnem, uniformiranem svetu, v katerem vsi živijo enako življenje, enak življenjski stil. Vendar kakšna sploh je ta spolnost, ki se preveša v nasilnost? Seksualni prizori v *Ameriškem psihu* nam prikažejo vse, nič ne ostane skrito in neizrekljivo. Spolnost nima nobene zveze z ljubeznijo, je zgolj šport in performans. Batemanova spolnost tudi ne pozna nobenih meja. Heteroseksualni spolni odnosi, skupinski in istospolni odnosi so popolnoma enakovredni. Podobno je pri Tomu Ripleyju in njegovi

[26] Kristeva (1982), 4.
[27] Morrissey (2003), 2.

seksualni identitetni razpršenosti. Nekaj časa je namreč Ripely homoerotičen, drugič avtoerotičen in tudi heteroerotičen. Ima homoseksualne ljubimce, a ga hkrati privlačijo tudi ženske. Dekadenca morilcev, ta na videz svobodna spolnost pa ni nekaj, kar bi junaka romana zares osvobodilo. Ekscesna spolnost vodi do ukinitve spolnosti. Bateman je zasužnjen imperativu nadjazovskega uživanja, njegova želja ni zavezana Zakonu in zato v seksualnem odnosu niti ne dosega zadovoljitve. Nasilje mu postane nadaljevanje nezadovoljujočega seksualnega odnosa in Bateman lahko spolne vrhunce doživlja le še ob (in v) razmesarjenih ženskih truplih. Kasneje pa to nasilje kot podaljšek seksualnosti sploh preneha učinkovati. Roman na opisan način metaforično prikaže naraščajočo frigidnost naše dobe, dolgčas in nezanimivost v intimnih medosebnih razmerjih in hkratno vsenavzočo seksualizacijo, na primer v popularni glasbi ali reklamah.

Podobno estetizacijo nasilja, povezanega s popredmetenjem žrtev in seksualnostjo, prikazujeta roman *Peklenska pomaranča* Anthonya Burgessa (1962) in istoimenski film Stanleya Kubricka (1971).[28] Ekstremno nasilje je zlasti v filmu po »kubrickovsko« združeno s seksualnostjo. V scenografiji lokala, kjer se zadržujejo najstniki in se zadevajo z drogo, je notranjost oblikovana po modelu spolnih organov, ženskih aktov, seksualnih položajev. *Peklenska pomaranča* »ultra nasilje» prikaže kot sredstvo individualizacije, zabave in uživanja. »Ultra morjenje« se preveša v »vznemirljivo ubijanje» (*thrill killing*), morjenje, ki ga izvaja povsem razumski in kazenskopravno odgovoren morilec, in ga vodi zgolj vzhičenost in vznemirjenje ob ubijanju.[29] Junak romana Alex medicinski sestri v eksperimentalnem medikamentoznem tretmanu pove, da se je ob gledanju nasilja v preteklosti vedno izvrstno počutil. Vznemirjenje v nasilnosti je zanj identično seksualnemu užitku. In navedeno je v filmu ponazorjeno v načinu umora, za katerega Alex drago plača,

[28] Kubricku in njegovi družini so ob izdaji filma grozili s smrtjo, zato je bilo predvajanje filma ob izidu v Veliki Britaniji ustavljeno.

[29] S tem povezan je tudi pojem morjenja v stilu eksekucije (*execution-style murder*), medijske etikete za umore, pri katerih morilec ubija iz kratke razdalje.

umora s skulpturo v obliki moškega spolnega organa, ki ga razbije na glavi žrtve.

Fenomenologija uživanja in čustveni vidiki v izvrševanju kaznivih dejanj so v kriminološki znanosti dobili ustrezen odziv razmeroma pozno, šele v 60. letih prejšnjega stoletja v delih Katza, *Seductions of Crime*, ter Matze in Syksa v *Becoming Deviant*. Dotlej so veljali za manjvredne dejavnike. Katzova[30] teza je, da izvrševanje kaznivih dejanj ponuja možnost za občutenje cele vrste občutij, vključno z vznemirjenjem. Posameznik z izvrševanjem kaznivih dejanj ponovno pridobi kontrolo nad svojo usodo in moč. Kar nam priča *Ameriški psiho,* je, da zločin ne omogoča zgolj marginaliziranim in izključenim posameznikom pridobitve vsaj začasne kontrole nad svojim življenjem z uporom proti vrednotam bogatega belega razreda, temveč da je kriminalnost tudi del uživanja in ekspresivnosti premožnih posameznikov. Ne nazadnje Bateman le v nasilju sploh še uživa, zgolj masaker nad spolnimi partnerkami mu zagotavlja seksualne vrhunce.

Razumevanje čustev in uživanja v izvrševanju kaznivih dejanj se odraža tudi v tradicionalni kriminološki delitvi kriminalitete na instrumentalno in »ekspresivno«: prvo naj bi vodil razum zločinca, drugo pa naj bi vodila čustva. Tovrstna kriminološka teorija je izhodišče Hitchcockovega *Psiha*.[31] Dva zločinca, serijski morilec Bates na eni in njegova bodoča žrtev – tajnica Marion Crane, ki v službi zataji 40.000 $ – na drugi strani, izvršita kriminalna dejanja, ki spadajo v register navedene kriminološke dihotomije. Batesa v celoti določa Freudovsko zasnovana osebnostna struktura, patologija materinskega nadjaza in kletke Ojdipovega kompleksa, ki ga dela popolnoma indiferentnega do denarja. Za razliko od Batesa, pa je tajnica Marion povsem »normalna« in razmišlja zelo razumno: s svojim ljubimcem Samom se je prisiljena skrivati po hotelih, zasluži malo, življenje, kot bi ga želela živeti, se ji vse bolj odmika. Tako nekega dne izkoristi ponujeno priložnost: v službi zataji 40.000 $ in se odpravi na pot (brez povratka, kot ugotovimo kasneje). Ta Marionina »normalnost« se pokaže tudi v tem, da delodajalec njenega

[30] Katz (1988).
[31] Valverde (2006), 120.

dejanja niti ne prijavi policiji. Vse kar želi, je dobiti nazaj odvzeti denar, zato ni nobenega govora o tem, da bo Marion morebiti kazensko preganjana. Saj je vendarle ravnala, tako kot bi ravnala velika večina racionalnih posameznikov. Bates pa je tisti, ki je »nenormalen«, saj ga očitno ne skrbi slabo poslovanje družinskega motela, ki ga vodi (gledalci tam nikoli ne opazimo drugih gostov), poleg vsega pa o Batesu ves čas vemo, kar nam v predzgodbi »govori« Hitchcockova glasba – da ni »normalen« morilec. Ali kot reče psihiater na koncu filma: »To so bili zločini iz strasti, ne iz dobička«. Koncept obeh zločincev tako ponazarja ločnico med instrumentalnim in ekspresivnim kriminalom. Slednjega lahko razume zgolj nekdo, ki zna pravilno »gledati« – tako da ne sledi ukradenemu denarju, temveč da gleda na zločin s psihoanalitične plati, nas poduči psihiater v *Psihu*.

Ekscesno nasilje in subjektivizacija skozi psihoanalitičen pogled

Bates v *Psihu* in Bateman v *Ameriškem psihu* z morjenjem »kličeta« po Zakonu. Oba se skozi zločin skušata osebnostno vzpostaviti, samokonstituirati. Psihoanalitično zasnovani Hitchcockov serijski morilec ubija, da bi vpeljal simbolno prepoved; kliče po Zakonu, s katerim bi se ubranil pred preveč »požrešnim« ženskim užitkom. Tudi junak *Ameriškega psiha* kliče po prepovedi, želi kazen in intervencijo simbolnega reda. Potem ko si že misli, da ga bo policija vsak hip ujela in je vsega konec, intimno pristane na kazen in svojemu odvetniku Haroldu na avtomatski tajnici pusti dolgo sporočilo, v katerem prizna vse zločine: takrat izvemo, da je ubil okrog 20 ali 40 ljudi, da je snemal umore na video kamero in posnetke prikazoval kasnejšim žrtvam, in tudi, da se je preizkušal v kanibalizmu. Kljub izčrpnemu priznanju, ga odvetnik ob snidenju niti ne prepozna. Zaradi medsebojne podobnosti glavnih junakov, njihovih enakih življenjskih stilov in zunanjega izgleda, odvetnik Batemana zamenjuje za Davisa in mu zaupa, da niti ne verjame, da bi bil Bateman, »kreten in dolgočasen mehkužec«, sposoben izvršiti umor. Odvetnik se mu zgolj smeji v obraz, rekoč: dobra šala na telefonskem odzivniku! Bateman tako nikakor ne uspe izzvati simbolnega reda,

čeprav ga ves čas naravnost izziva. Tudi ko se vrne na kraj zločina, v stanovanje umorjenega Paula Allena, ga tam preseneti nepremičninska agentka, ki očitno ve, da so bila v garderobnih omarah skrita trupla umorjenih in da je Bateman storilec. A ne pokliče policije, kot bi pričakovali ob normalnem odvijanju zgodbe, temveč od Batemana zgolj zahteva, naj čim prej odide in se ne vrača. Njegovo povezavo z zločini odkrije tudi njegova tajnica, ko v pisarni najde grozljive skice umorov, skice delov telesa in tudi zasebni detektiv Kimball, ki zazna očitne vrzeli v Batemanovem alibiju. Preprosto meni, da »ni mogoče, da bi kdo pogrešanega kar tako ubil«.

Priča smo popolni odpovedi formalnega (pravnega) in neformalnega nadzorstvenega sistema. Bateman ni uspešen v morijah, ker bi bil tako premeten, da ga ne bi bilo mogoče ujeti, temveč zato, ker sploh ni nikogar več, ki bi ga umori prav zares zanimali. Sistem je impotenten, Veliki drugi ne reagira več. Če se v Hitchcockovem *Psihu* zločin »normalno« vpiše v simbolni red kot zločin, je v novejših romanih Veliki drugi tisti, ki popolnoma kolapsira. Tudi Toma Ripleya v romanu *Ripleyeva igra* ne skrbi, da bi ga ujeli, saj ne verjame več, da »kdo sploh še gleda«. Nikogar ni več, ki bi ga umori še zanimali. Kakšne so osebnostne posledice te impotentnosti Velikega drugega? Ali to pomeni, da so junaki končno osvobojeni tesnega primeža sistema in je pred njimi le še obzorje svobode?

Psihoanaliza uči, da je psihotik zavezan krutemu nadjazu, ki ga vzpodbuja k neizmernemu uživanju in čigar zahtev ne more nikoli izpolniti. Na koncu *Ameriškega psiha* za Batemana ni več preprek, ki bi jih bilo sploh še mogoče prekoračiti*:* »Rane, ki sem jih povzročil, in lastno brezbrižnost sem presegel.« A to ne pomeni, da se je znašel v razširjeni presegajoči zavesti, popolnoma srečen ali svoboden. Ne, na koncu filma pravi, da je njegova bolečina trajna in ostra:

> *In ne želim si boljšega za drugega (...) V bistvu, moje bolečine želim še ostalim. Nihče ne sme uiti. Ampak tudi po priznanju tega ni očiščenja. Kazen se mi izmika in o sebi ne izvem ničesar globljega. Nič novega ne morem spoznati. To priznanje ni pomenilo ... nič.*[32]

[32] *Ameriški psiho*, režija Mary Harron (2000), 1:37'.

Tudi z ekstremnim nasiljem, ki se Batemanu kaže kot edini možen poskus preboja iz hiperpotrošniškega kapitalističnega vrtinca, mu ne uspe dokončati subjektivizacije, samokonstituiranja, ki ga predstavlja vpeljava simbolnega Zakona, ki željo podredi zakonu in mu tako omogoči dostop do užitka. Ker kot pravi, človekova »notranjost sploh nima več pomena«. Tudi ekstremno nasilje, ki naj bi ga streznilo in mu omogočilo preboj iz prisilnega jopiča družbene matrice, se pokaže kot brezplodno. Roman se konča s pogledom Batemana na napis nad vrati lokala »TO NI IZHOD«.[33]

Dekontekstualizirano in seksualizirano nasilje, od skupinskega posiljevanja do pretepanja brezdomcev, norenja po cesti in nasilja med vrstniki, je v *Peklenski pomaranči* in v *Ameriškem psihu* prikazano hkrati tudi kot edino sredstvo za pobeg iz nesmiselne in prazne družbe. Tudi nasilni Ripley je po mnenju Symonsa[34] lik, ki je še najbolj občudovanja vreden, ker »pooseblja nekatere splošno priznane vrednote«. Nasilje je prikazano tudi kot edino sredstvo individualizacije, ki jo poskuša država na vsak način preprečiti z »reševanjem ljudi pred samim sabo«, kot Alexu iz *Peklenske pomaranče* pojasni socialni delavec. Država z ideologijo pomoči odvzema svobodo izbire. V *Peklenski pomaranči* gre pomoč »do konca«: posamezniki, ki so prestali rehabilitativni program, ne recidivirajo več, a ne zato, ker to ne bi hoteli, temveč zato, ker jih njihovo lastno telo zaradi »pavlovskega« tretmaja ne uboga več. Na ta način niso sposobni svobodno sprejemati moralnih odločitev. A kot pojasni notranji minister v *Peklenski pomaranči*, njih ne zanimajo več motivi in višja etika: »Glavno, da deluje.« Lepi Alex je tako dvojna žrtev družbenega sistema, kot pojasni pisatelj, h kateremu se zateče Alex po pomoč in ki pooseblja poglede borcev za državljanske pravice in ga politična elita na koncu hospitalizira v njegovo »dobro«: prvič s tem, ko Alexu v pobebljeni družbi kot preživetvena strategija preostaja zgolj pot nasilja, in drugič z neprimerno reakcijo kazensko-pravnega sistema s pohabljanjem v rehabilitativnem zaporskem programu.

[33] Ellis (1994), 474.
[34] Symons (1972), 183–184.

Kar je ključno na tem mestu, je dejstvo, da se v uniformiranih družbenih razmerah posameznikom kaže ekscesno nasilje kot edina možna razlika med svobodo in nesvobodo, edini možen poskus individualizacije. Serijski morilec Bateman iz *Ameriškega psiha* in ekscesen morilec Alex iz *Peklenske pomaranče* sta tako v radikalnem smislu hkrati tudi še najbolj moralna subjekta romana, saj se zgolj onadva (še) upirata konformistični družbi in normalizacijskemu nasilju. Ravno zato, ker so dejanja v *Ameriškem psihu* tako gnusno ekscesna, bi pričakovali, da pred njimi sistem ne more zamižati, da jih ne more spregledati in ne vpisati v družbeno-simbolno mrežo. Kljub temu, da upor proti družbi z ekscesnim in serijskim morjenjem ni nekakšno oznanjevanje svobode, pa ostaja dejstvo, da je to sploh edino dejanje, ki kaže na možnost upora – nesmiseln, paradoksalen in patetičen upor, a vendarle edino znamenje, da je z družbenim sistemom nekaj močno narobe. V *Ameriškem psihu* gre samo serijski morilec Bateman tako daleč, da želi presekati in izstopiti iz letala, v katerem pilota ni več. Zgolj on ne želi več sodelovati v »podganji dirki« hiperpotrošniškega kapitalizma, prizna zločine, da bi razkrojen svet brez prepovedi odreagiral na masakre, ki jih je (so)zakrivil. A tudi z ekstremno nasilnimi dejanji ne uspe spremeniti smeri tega »letala«. Krutih dejanj junakov ni več mogoče kar enoznačno opredeliti kot nesmiselnih – niti morija ni več enostavno prevedljiva v tradicionalni besednjak motivov in interesov morilca. Ker je umor mogoč, je mogoča tudi drugačna vizija družbe, bi lahko bil nauk ekscesnega umora; če parafraziram Baudrillarda, ki meni, da »iluzija ni več mogoča, ker samo realno ni več mogoče«.[35] Serijski umor tako paradoksalno postane edini možen poskus samokonstitucije v distopični hipernadzorovani in eshatološko izpraznjeni družbi.

Morjenje, sistemsko nasilje in kritična kriminologija

Kakšna pa je razlika v morjenju *Psiha* Batesa in *Ameriškega psiha* Batemana? Če želimo pobliže spoznati vednost, ki stoji za obema, in njuno sporočilo, se zdi, da poleg trupel, ki jih puščata za sabo,

[35] Baudrillard (1999), 38.

morilca nimata ničesar skupnega. Batesovi umori ponazarjajo prestižno *mainstreamovsko* kriminološko vednost tistega časa – vednost o zločinčevi duši, ki jo je kazenskopravnemu sistemu nudila psihoanalitična teorija. Batemanovi umori v *Ameriškem psihu* pa ponazarjajo osebnostno strukturo, ujeto v nasilen kapitalističen sistem. Serijska morilca odražata različne oblike vednosti. Hitchcockovega serijskega morilca določa freudovski referenčni okvir, Ellis pa s konceptom serijskega morilca ponazori *in extremis* kar ves potrošniški kapitalistični sistem in prikaže interakcijo ekonomsko-političnega sistema in osebnostnih struktur.[36]

Osebnostna struktura Batemana odraža skrajne sistemske pogoje življenja v potrošniški, eshatološko izpraznjeni, urbani džungli, ki jo predstavlja ameriška družba in otok Manhattan v New Yorku. Če v Hitchcockovemu *Psihu* iz 60. let prejšnjega stoletja lahko prepoznavamo *mainstreamovsko* kriminološko usmeritev tistega časa, iskanje kriminalnosti v obsojenčevi duši, rehabilitativne ideje, povezane s psihoanalitičnim-psihiatričnim »pogledom« in psihoanalitično monopolizacijo obsojenčeve duše, lahko v *Ameriškem psihu* iz poznih 80. let prejšnjega stoletja prepoznamo kritično kriminologijo in teorijo o strukturnem nasilju kapitalističnega sistema. Če je Normana Batesa pahnila v zločin patološka družinska konstelacija (odsotni nosilec Zakona in perverzna mati), je Patrica Batemana pahnil v zločin vrtinec v finančnem kapitalizmu.

Serijski morilec Bateman je uspešen borzni posrednik, ki dela v podjetju Price&Price na Manhattnu. Biti borzni posrednik v finančnem središču sveta in biti serijski morilec, ki za zabavo ubija naključne žrtve, je za roman v bistvu ena in ista zadeva – kar smo slabi dve desetletji kasneje v globalni finančni krizi, ki se je

[36] Po Eliasovi teoriji civiliziranja je današnja zdravorazumska samoizkušnja človeka ta, da družbo doživlja kot eno, subjekt pa drugo, od nje ločeno entiteto. Tovrstno dojemanje med »zunaj« in »znotraj« zanj ni prepričljivo. Po eni strani človek v svojem kratkem življenju ne zaznava neposredno daljših zgodovinskih tokov in si zaradi vrojenosti v določene medosebne odnose, ki so izoblikovali njegovo osebnostno strukturo, težko zamišlja drugačno samopercepcijo. Po drugi strani pa odrasli človek zdravorazumsko težko razume svojo lastno odraščajoče obdobje, svoja prva ugodja in neugodja in z njim povezane prve oblike učenja, tj. razvojno zgodnejše obdobje, ki je pozabljeno in potlačeno. Elias (2000–2001).

začela v letu 2008 s stečajem investicijske banke Lehman Brothers, občutili vsi zemljani. Ko Batemana manekenka, bodoča žrtev, vpraša, s čim se ukvarja, Bateman hladnokrvno odgovori, da z »umori in usmrtitvami« (v angl. *murders and executions*), kar ona razume kot »združitve in pripojitve« (v angl. *mergers and acquisitions*). Sporočilo je očitno. Bistvene razlike med normalnim delovanjem kapitalističnega sistema in serijskim morjenjem ni. Ekscesen, ekstremno nasilen tip umora *Ameriškega psiha*, odraža družbenopolitične pogoje sodobne kapitalistične družbe. Morjenje je zrcalo naše dobe: nudi mite o izkušnji moderne, o tem, kako je živeti v svetu hkratne integracije in dezintegracije, napredka in uničevanja, možnosti in nemožnosti. Ekscesen umor, prikazan na grafično nazoren način, v tem smislu odraža poplavo in hiperrealnost podob (Baudrillard), duhovno izpraznjenost, poudarek na kopičenju materialnih dobrin in fetišizaciji blaga, posledice urbanizacije, detradicionalizacijo in družbeno prizorišče polno v »prah razpršenih« posameznikov.

Kulturna kriminologija, postmoderna teorija in druge sociološke razlage umorov

Na kakšne potrebe, želje ali interese se na koncu navezuje tako velika produkcija grozljivo nasilnega morjenja? Kaj nam sporoča mešanica seksa, krvi, drog in pop ikonografije? Na navedena vprašanja odgovarjajo številne družbenokritične teorije, ki opisujejo »senčne strani« sodobne kapitalistične družbe, v okviru kriminologije pa se s tovrstnimi vprašanji ukvarja tudi vse bolj popularna kulturna kriminologija.[37] Ta si zastavlja vprašanja, kot so: zakaj je ekscesno morjenje nekaj, kar je z množično kulturo v 2. polovici prejšnjega stoletja postalo tako zanimivo? V kakšni družbi in kulturnem okolju se dogaja ekscesna morija obravnavanih romanov? Ali je zločin postal v sodobnih medijih in množičnih občilih komoditeta in del potrošniške zabave, kar lahko prepoznavamo v rumenem tisku, rekordnih nakladah časopisov, katerih vsebina tako ali drugače temelji na telesnih tekočinah (kri, sperma, slina). Ali ne bi kriminologija morala končno upoštevati tudi dejstva, da (tudi) uživamo v

[37] Glej Thompson (1993), Ferrell, Sanders (1995), Presdee (2001), Ferrell, Hayward, Morrison, Presdee (uredniki) (2004).

branju/gledanju nasilja, trpljenja, poniževanja, in predvsem skušati razumeti, zakaj je temu tako?[38]

Zgodbe o Thomasu Ripleyu, Hannibalu Lecterju, Patricu Batemanu, »Lepem« Alexu in filmi, kot sta *Sedem* (oziroma *Se7en*, David Fincher, 1995) in *Klub golih pesti* (po romanu C. Palahniuka), tematizirajo hiperpotrošniško družbo in na romanesken način predstavljajo to, kar v znanosti predstavljajo kritična, postmoderna in številne druge teorije. Vse zgodbe se navezujejo na pojmovanja o sodobnem metafizično izčrpanem svetu, kulturi imeti vse in imeti vse naenkrat, razkrojenem svetu brez prepovedi, sočasnem razpadu simbolnih vezi in družbenega tkiva, v katerem ni alternativnega moralnega programa. V družbi, ki jo »slikajo« romani, ni več nobene evolucije (in s tem odpora do) družbenih norm, družbena razmerja zabrisujejo ločnico med dobrim in zlom in edini zakon v teh družbah je zakon finančnega kapitala. Vsi obravnavani romani se tako v bistvu iztekajo v temo neizogibne združenosti zločina in potrošniške kulture ter kapitalistične prekomerno nadzorovane družbe. *Ameriški psiho* nam, na primer, jasno prikaže, da se intervencija kazenskopravnega sistema nikoli ne nanaša na bogate bele moške, da pa tudi bogati v uniformirani družbi nimajo več nadzora nad lastnim življenjem. Pretirana identifikacija posameznika s potrošniškimi dobrinami vodi do psihotične izvrženosti. V taki družbi imajo enako vlogo kot lepi predmeti tudi ljudje – so zgolj osebni priveski, namenjeni izkoriščanju in izžemanju. Užitek, ki ga psihotiku dajejo lepa obleka, dobra hrana in soljudje, se meri zgolj po količini brizga endorfinov, po katerih hlepi in od katerih je odvisen. Zapoved užitkov v potrošniški družbi vodi k maničnemu iskanju vznemirjenj, za katere je edinole vredno živeti. Življenje brez ekscesa je dolgočasno in nevredno, vse, kar ni eksces, je duhomorno in deprimirajoče. Uživaj ali umri!

Obravnavani romani v ospredje postavljajo tudi pomen predmetov za našo identiteto v hiperpotrošniški družbi. Oznamčene

[38] Anthony Burgess, avtor romana Peklenska pomaranča, je v svoji avtobiografiji *You've Had Your Time* zapisal, da se je zgrozil in samemu sebi gabil zaradi čustev, ki so se mu prebujala ob pisanju romana; njegova čustva so transgresirala vsa pravila racionalnosti. Po Presdee (2000), 5.

predmete ne kupujemo več zaradi njihove uporabne vrednosti, temveč zaradi njihovega identitetnega pomena. Kupujemo identiteto, »zavito« v predmete, tako kot nam »oznamčeno kulturo« predstavlja Naomi Klein.[39] Smisel predmetov ni več v njihovi uporabni vrednosti, temveč v simboliki in identitenih vzorcih, ki so zvezani z njimi.

Baudrillard je takšen svet poimenoval hiperrealni svet, v katerem je znak prevladal nad družbenimi in ekonomskimi dejavnostmi. Videz in podoba sta se odtrgala od resničnosti. Postmoderna družba po Baudrillardu spominja na fašistično realnost, ker organizacijo družbenega življenja določa monopolni kapitalizem. Gre za odražanje fašističnih teženj v kapitalizmu, ki so bile ves čas prisotne, vendar so danes postale manifestne in odkrite. V takem sistemu ni več možna nobena revolucija – eksplozija, temveč je možna le implozija, sesutje sistema. Subjekt je po Baudrillardu postal simulaker in ni zgolj objekt simulakra. Individualnost kot taka ni več mogoča in zato tudi odpor in pogajanje nista več mogoča.[40] V potrošniški družbi vse postane oblika zabave, od informativnih oddaj (*infotainment*) do kriminala, ki je estetiziran in stiliziran, kot je glavni junak *Ameriškega psiha*.

Obravnavanim romanom je v prikazovanju ekscesne in serijske morije skupno tudi sodobno urbano okolje. *Ameriški psiho* se odvija v finančnem epicentru – v New Yorku na Manhattnu. *Peklenska pomaranča* v urbani džungli betona in jekla in Alex je otrok urbanega okolja: občinske zgradbe 18-A v Severnem bloku. Družba ekscesnega morjenja je zato urbana družba, v kateri večina prebivalstva živi v mestu. Tudi v tem smislu je potrebno razumeti Haywardovo[41] tezo, da so predvsem urbani prostori postali »cone performansa«. Ekscesni zločini so povezani z modernimi mesti in urbano kulturo ter odražajo strahove, povezane s takšnim heterogenim prostorom z brezizraznim, nerazdrugačenim, vrtinčastim, fluidnim in amorfnim mestom, kjer so strahovi pred neznanim in identitetne grožnje še posebej poudarjene.

[39] Klein (2005).
[40] Thompson (1993), 160.
[41] Hayward (2004).

Vsa mesta pa niso bila takšna. Berman[42] loči podobo evropskega mesta v 19. stoletju, kjer je imel poseben urbanističen pomen bulvar, od podobe mesta 20. stoletja, kot sta mesti New York in Los Angeles. Ta mesta križajo avtoceste, a ga ne povezujejo, temveč trgajo narazen. Osebnostni lik, ki je sposoben v tovrstnem vrtincu preživeti, je, kot prikaže Willett[43] v študiji moderne urbane izkušnje, *flâneur*, japi, dandy, metroseksualec. Ta je čuječ razvrščevalec mestne populacije in hkrati poznavalec metropolitanskih užitkov in radosti, zlasti ponudbe potrošniške kulture. Je nekakšen »filozofski postopač«, ki se giblje skozi mesto, a ima hkrati distanco do modernih urbanih radosti, ki estetizira mesto in ga opazuje kot čisti spektakel. Ta vandrajoči umetnik je sicer, kot vidimo v *Ameriškem psihu,* tudi obupan nad mestom, kjer ni uspel najti užitkov. Njegova drža pa je cinična ter (razen Batemana in še to samo ob psihičnem zlomu) ne nudi potenciala za upor. In takšna uživajoča, dandyjevska morilca sta tudi Hannibal in Ripley, morilca, ki združujeta visoko rafiniranost in najtemnejše plati človeka.

V kriminalitetno-političnem diskurzu je mesto osovraženo s strani ideološke desnice in levice. Prva v mestu vidi grožnjo tradiciji in se boji masovne kulture, njenega revolucionarnega potenciala, druga pa kritizira kapitalistične neenakosti, ki jih proizvajajo bedne delavnice s slabo plačanimi delavci, in obubožane predele (*slam*, *favelle*). Mesto postane grešni kozel za nesposobnosti države. Predstavljeni romani poudarijo lastnosti mesta kot urbane džungle, nevarnega kraja, kjer nisi nikoli varen pred sadističnimi morilci. Zgolj brezkompromisni morilci, kakršen je Ripley, lahko mesto izkoristijo kot kraj priložnosti, uspeha in aspiracije. Le anonimnost mesta, kjer se nihče ne briga za drugega, lahko Batemanu sredi New Yorka omogoča ekscesne pokole. In ti se uvrščajo v »metonimijo našega celotnega sistema želja«, ki ga po Willettu[44] predstavlja moderno mesto 20. stoletja.

[42] Berman, (1983), 165.
[43] Willett, (1996), 3, 133.
[44] *Id.*, 134.

Namesto sklepa: Pomen kriminalne fikcije za kriminologijo

Že Lombroso je v slavnem *L'Uomo Delinquente* odprl pomen literature za kazensko pravo. Kriminalno antropologijo je videl kot orodje za interpretacijo vrhunskih umetniških del in kot možnost, da bi kriminalna antropologija navdihnila pisatelje.[45] Romani o serijskem in ekscesnem umoru s konca 20. in začetka 21. stoletja ponujajo možnost vpogleda v razvoj kriminološke teorije in v dinamiko med različnimi oblikami vednosti o kriminaliteti, ki je vedno odvisna od širših družbeno-političnih sprememb v družbi. Sodobna kriminalna fikcija se tako na primer razlikuje od detektivske fikcije in ločnica med njima po Ernestu Blochu poteka ravno na točki zgodovinskega obrata v kazenskem procesu na sredini 18. stoletja: prehodu iracionalnega kazenskega postopka, ki je temeljil na priznanju in torturi obdolženega, v moderen kazenski postopek, ki temelji na sodobnih racionalnih dokazih. Šele tovrsten kazenski postopek, ki je nastal kot rezultat zahtev po humanosti in racionalnosti razsvetljenstva, je proizvedel moderen detektivski lik.[46] Sociojuridična evolucija pa je nadalje razvijala tudi kriminalno fikcijo do oblike, kot jo poznamo danes. Vpliv psihiatrične vednosti na delovanje kazenskopravnega sistema se je odrazil v zgolj psihiatru razumljivem konceptu serijskega morilca. Boj policije za družbeno moč je proizvedel drugačen profil serijskega morilca, ki so mu bili kos le psiho-fizično izurjeni specialni agenti policije s specialističnim znanjem *hard core* psihologije. Danes pa znanosti o življenju (*life sciences*) ob splošno napredujoči imperializaciji naravoslovja, združene s kriminalitetnimi diskurzi o rizičnosti, »odkrivajo« genetsko in nevrološko »rizične« storilce.

Zanimanje obravnavanih del kriminalne fikcije je zanimanje za družbo – tudi za pravo in njegove kršitve. To zanimanje seže do temeljev izkušanja moderne družbe. Fikcija odstira (pisana in nepisana) pravila, ki pomagajo definirati, regulirati in vzdrževati oblast, zato njeno branje ni nekakšen eskapizem, temveč podpira naša občutja do tukaj in zdaj, naša prepričanja in pričakovanja. Fikcija v

[45] Lombroso, (1897), op. 17.
[46] Bloch (1988).

ničemer ne izkrivlja kontradiktornih izkušenj naše dobe. Odkriva zgolj to, kar je Frederic Jameson[47] imenoval »politično nezavedno«.

Danes je gotovo, da nam literarna in filmska fikcija, vključno z znanstveno-fantastično fikcijo, ponuja vpogled v možno prihodnost na povsem konkretni ravni. Kubrickov film *Odiseja 2001* iz leta 1968 je uporabil takrat fiktivno tehnologijo prepoznave glasu – »glasovni odtis« (*voice print*), ki danes ni več ZF metoda osebne identifikacije, temveč tehnologija, ki se že umešča v arzenal sodobnih biometričnih nadzorstvenih tehnologij. Vendar nam kriminalna fikcija odraža predvsem tudi družbene dileme, ki so pred nami že tukaj in zdaj. Znanstveno-fantastičen film *Minority Report*, na primer, odraža dileme, ki jih odpirajo sodobne znanosti o življenju, združene z diskurzi o rizičnosti in integrirane v delovanje kazenskopravnega sistema. Film nam bolj kot o neki nedoločeni prihodnosti govori o sedanjosti. Kaj če lahko že danes »preberemo« jutrišnji zločin, kot se to zgodi v navedenem filmu in kot nas skuša prepričati sodobna genetika z iskanjem »genske predisponiranosti« za izvrševanje kaznivih dejanj ali nevroznanost z vpogledi v delovanje naših možganov? Morda bi ob razmišljanju o kriminologiji in literarni in filmski fikciji morali upoštevati Ballardovo misel, da »(ž)ivimo v velikem romanu. Fikcija je že tu. Pisateljeva naloga je, da izumlja realnost«.

Prisevek je bil objavljen v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo, let. 58, št. 2, 2007.

Za prebiranje osnutkov tega prispevka in nasvete pri pisanju se iskreno zahvaljujem izr. prof. dr. Matjažu Jagru in prof. dr. Renati Salecl ter raziskovalni skupini ciljnega raziskovalnega programa za debato. Nerodnosti, ki so kljub temu ostale v prispevku, gredo v celoti na moj rovaš in vam bralcem v opravičilo.

Literatura

1. Ballard, J. G. (1990). Introduction to the French Edition of Crash 1974, reprinted in Crash. London etc., Triad Paladin.
2. Barret-Kriegel, B. (1975, orig. 1973). Regicide and Parricide. V: Foucault, M., (ur.), I, Pierre Rivière, having slaughtered my mother,

[47] Jameson (1979), 130–147.

my sister and my borther... A Case of Parricide in the 19th Century. New York, Penguin Books, s. 219–229.
3. Baudrillard, J. (1981, orig. 1970). La Societe de Consommation: ses mythes, ses structures. Paris, Gallimard.
4. Baudrillard, J. (1999). Simulaker in simulacija. Popoln zločin, prev. Anja Kosjek in Stojan Pelko. Ljubljana, ŠOU, Študentska založba.
5. Bauman, Z. (1999). Modernity and the Holocaust. Cambridge, Polity Press.
6. Berman, M. (1983). All That Is Solid Melts Into Air: The Experience Of Modernity. London, Verso.
7. Bloch, E. (1988). A Philosophical View of the Detective Novel. V: The Utopian Function of Art and Literature: Selected Essays, prev. Jack Zipes in Frank Mecklenburg. Cambridge, Massachusets, MIT Press.
8. Campbell, J. (1968). The Hero with a Thousand Faces. Princeton, N. J.,Princeton University Press.
9. Duwe, G. (2005). A Circle of Distortion: The Social Construction of Mass Murder in the United States. Western Criminology Review, 6/1, s. 59–78.
10. Egger, S. A. (1984). A Working Definition of Serial Murder and the Reduction of Linkage Blindness. Journal of Police Science and Administration, 1/3, s. 348–357.
11. Elias, N. (2000–2001). O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave, prev. Edo Fičor in Alenka Mercina. Ljubljana, Založba /*cf. (Rdeča zbirka).
12. Ellis, B. E. (1994, orig. 1991). Ameriški psiho, prev. Jure Potokar. Ljubljana, Cankarjeva založba (Zbirka XX. stoletje).
13. Ferrell, J.; Sanders, C. R., (urednika) (1995). Cultural Criminology. Boston, Masssachusetts, Northeastern University Press.
14. Ferrell, J.; Hayward, K.; Morrison, W.; Presdee, M. (uredniki) (2004). Cultural Criminology Unleashed. London, Glasshouse Press.
15. Fink, B. (1995). The Lacanian Subject. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
16. Foucault, M., ed. (1975). I, Pierre Rivière, having slaughtered my mother, my sister and my borther... A Case of Parricide in the 19th Century, prev. Frank Jellinek. New York, Penguin Books.
17. Gaakeer, J. (2004–2005). The Art to Find the Mind's Construction in the Face, Lombroso's Criminal Anthoropology and Literature: the Example of Zola, Dostoevsky, and Tolstoy. Cardozo Law Review, 26/6, s. 2345–2378.
18. Garland, D. (1985). The Criminal and His Science. The British Journal of Criminology, 25/2, s. 109–137.
19. Garland, D. (1999). Penal modernism and postmodernism. V: Mathews: Imprisonment. Dartmouth, Ashgate.
20. Goll, A. (1909). Criminal Types in Shakespeare. New York, Haskel House.
21. Green Cumston, C. (1904). The Parricide and Justice: An Historical Sketch. The Green Bag, 16: s. 578–581.

22. Harris, T. (2005). The Hannibal Lecter Trilogy. London, William Heinemann.
23. Harris, T. (2006). Hannibal Rising. London, William Heinemann.
24. Hayward, K. (2004). City Limits: Crime, Consumer Culture and the Urban Experience. London, Glasshouse Press.
25. Jameson, F. (1979). Reification and Utopia in Mass Culture. Social Text, št. 1 (Winter 1979), s. 130–148.
26. Jenkins, P. (1988). Myth and Murder: The Serial Killer Panic of 1983–5. Criminal Justice Research Bulletin, 3/11: s. 1–7.
27. Jenkins, P. (1994). Using Murder: The Social Construction of Serial Homicide. New York, Aldine de Gruyter.
28. Jerome, F. (1930). Law and the Modern Mind. New York, Brentano's.
29. Katz, J. (1988). Seduction of crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil. New York, Basic Books.
30. Klein, N. (2005). No Logo, prev. Aleksandra Rekar. Ljubljana, Maska (Zbirka Mediakcije).
31. Kristeva, J. (1982). Powers of Horror: An Essay on Abjection. New York, Columbia University Press.
32. Leventhal, H. (1979). Law and Literature: A Preface. Rutgers Law Review, 32: s. 603–607.
33. Lianos, M.; Douglas, M. (2000). Dangerisation and the end of deviance. The British Journal of Criminology, 40/2: s. 261–278.
34. Lambroso, C. (1897). L'uomo delinquente (vol. 3). Milan, Harpli.
35. Morrissey, B. (2003). When Women Kill. Questions of Agency and Subjectivity. London and New York, Routledge.
36. Presdee, M. (2000). Cultural Criminology and the Carnival of Crime. London and New York, Routledge.
37. Sagarin, E. (1980). In Search of Crminology through Fiction. Deviant Behaviour, 2/1.
38. Salecl, R. (1990). Množični in serijski morilci v luči psihoanalize. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 41/4: s. 295–302.
39. Symons, J. (1972). Mortal Consequences. New York, Harper and Row.
40. Thompson, J. (1993). Fiction, Crime, and Empire: Clues to Modernity and Postmodernism. Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
41. Trevor, A. (1967). Crooks Are So 'Romantic'. Contemporary Review, 210: s. 213–215.
42. Valverde, M. (2006). Law and Order: Images, Meanings, Myths. Abingdon, Routledge-Cavendish.
43. Willett, R. (1996). The Naked City: Urban Crime Fiction in the USA. Manchester and New York, Manchester University Press.
44. Završnik, A. (2007). Biotehnološka revolucija in neobiokriminologija: vznik »somatičnega« subjekta. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 58/1.
45. Žižek, S. (2006). ThePervert's Guide to Cinema.

Peklensko nasilje: Emocionalnost nasilnosti v Peklenski pomaranči

Mitja Muršič

»... Kako daleč smo še od tega, da se znanstvenemu mišljenju pridružijo tudi umetnostne moči ...«

F. Nietzsche
(Vesela znanost, prev. Janko Moder)

Uvod (h kriminologiji emocij)

Kriminologija je bila donedavna premalo pozorna na čustvenost nasilnih ravnanj in prispevek vsakokratne družbe k nasilnim emocionalnim odzivom. Poudarjanje pomembnosti raziskovanja čustvenosti nasilja je šele pred kratkim dobilo svojo »stanovsko legitimnost« in prodrlo v reprezentančne revije teoretične kriminologije.[1] Spoznanje, da si čustva v kriminološkem raziskovanju in teoretiziranju zaslužijo osrednjo vlogo, pa se vendarle uveljavlja.[2] Emocionalno osveščeni kriminologi menijo, da preučevanje čustvenosti pomeni obogatitev kriminološke refleksije in pravzaprav nujni pogoj za celovito razumevanje nasilja (v fenomenološkem in etiološkem smislu). Emocije pa so v kriminologiji še zmeraj premalo vidne, saj jih eksplicitno raziskuje le peščica avtorjev, ki kategorijo emocij s pridom uporabljajo kot obetaven konceptualni vir razumevanja svojega predmeta raziskovanja in tešenja znanstvene radovednosti.

V literaturi ni zaslediti poimenovanja »kriminologija emocij«. Zavzeti se kaže za uveljavitev tega imena, ki naj označuje kriminologijo upoštevanja emocionalnih razsežnosti kriminološko zanimi-

[1] Npr. Katz (2002); De Haan in Loader (2002); Barbalet (2002a); Young (2003).
[2] Med domačimi kriminologi je na pomembnost kriminološkega raziskovanja emocionalnosti opozoril predvsem Kanduč (1999).

vih pojavov. De Haan in Loader[3] kriminologe upravičeno napotita k večjemu angažiranju »sociologije emocij« (gre za ustaljeno poimenovanje!), ki ponuja nešteta raziskovalna izhodišča.[4] Glede na interdisciplinarni značaj kriminologije, ki svoj »predmet« preučuje tudi s sociološke perspektive, je tisti del sociologije emocij, ki obravnava kriminološko tematiko, dejansko kriminologija emocij. Pozorno branje besedil, ki se uvrščajo v reprezentativne zbornike sociologije emocij,[5] sicer pokaže, da avtorji večinoma ne naslavljajo kriminoloških tem, vendar pa so njihove ugotovitve in implikacije uporabne za kriminologijo emocij *in statu nascendi*.

Young, eden znanih utemeljiteljev kritične kriminologije, želi v zadnjih letih uveljaviti »kulturno kriminologijo« oz. »kriminologijo transgresije« (ki temelji na ideji, da skuša posameznik s transgresivnim vedenjem – npr. z nasilnim kršenjem norm – preseči neprijetna čustva, ki jih doživlja oz. doseči prijetno čustveno vzburjenje). Younga zanima predvsem negativni vpliv ekonomske in kulturne globalizacije na čustveno odzivanje in nasilno vedenje ljudi vseh družbenih slojev (po svoje so vsi družbeni razredi ranljivi, ogroženi in prizadeti).[6] Nasilje je, po njegovi oceni, v sodobni družbi vse bolj ekspresivno in čustveno prežeto. Dodati kaže, da so nedvomno emocionalna tudi tista navidez hladno-preračunljiva instrumentalna vedenja (ki predpostavljajo vsaj željo[7] kot emocijo *par excellence)*. V vsakem primeru pa je treba konkretno nasilno ravnanje preučevati ob upoštevanju (tudi najširšega družbenega) konteksta oz. posameznikove vpetosti v okoliščine, ki spodbujajo njegove nasilne čustvene odzive.[8]

[3] De Haan, Loader (2002), 243–245.

[4] Določene perspektive znotraj sociologije emocij je pri nas predstavila Zdenka Šadl (1999).

[5] Sociologija emocij je reprezentativno razgrnjena npr. v Kemper (1990), Barbalet (2002b), Turner in Stets (2005).

[6] Tudi položaj tistih, ki so družbeno razmeroma bolje pozicionirani je vse bolj negotov in nestabilen (ekonomsko in ontološko), njihove identitete oz. socialne vloge so ogrožene, vsakdanje življenje pa od njih prav tako zahteva nenehno žrtvovanje in (samo)omejevanje, ugotavlja Young (2003), 389, 390, 405.

[7] Glej Milivojević (1999), 242–261.

[8] Glej Young (2003), 389–408.

Katz[9] je med prvimi opozoril na čutnost, čustvenost, mikavnost, atraktivnost nasilja. Izpostavil je dotlej zanemarjeno eksistencialno-fenomenološko ospredje nasilja, zadržan pa je do raziskovanja strukturnega ozadja (konteksta) nasilja, saj nasprotuje strukturno-deterministočnim pojmovanjem. Young[10] pa vztraja pri strukturnem uokvirjanju nasilja in poudarja, da se družbene okoliščine, emocije in (nasilno) vedenje vzajemno oblikujejo. Zanj je bistvena pojasnjevalna spremenljivka posameznikova *kulturna* vključenost ob hkratni *strukturni* izključenosti (oziroma ob – v najboljšem primeru – takšni strukturni vključenosti, ki je negotova, ki ogroža stabilnost posameznikove identitete in ki ga sili k vsakdanjemu odrekanju in samoomejevanju). To Youngovo poanto lahko na kratko pojasnimo na naslednji način. Danes smo – kot uporabniki globalizirane kulture – vsi izpostavljeni istim oglasom, vabilom, simbolom in namigom, kako naj kaj razumemo, kaj naj nam bo pomembno in kako naj se odzivamo. Že v tem smislu smo vsi *kulturno vključeni*. Redki pa so hkrati tudi stabilno in zadovoljno *strukturno vključeni*, kar pomeni, da so jim dolgoročno zagotovljeni viri, ki jim omogočajo polnovredno uresničevanje svojih kulturnih preferenc. Za razliko od teh pa so ostali ljudje bodisi povsem *strukturno izključeni* (zaradi absolutnega pomanjkanja virov) bodisi *nestabilno in frustrirajoče vključeni*, ker je njihov strukturni položaj prekaren oz. ker so – glede na vire, moč in vpliv, s katerimi razpolagajo – relativno prikrajšani v primerjavi s privilegiranimi, saj ne morejo uresničevati svojih kulturno navdahnjenih sanj. Ta kombinacija sočasne kulturne integriranosti in strukturne marginaliziranosti (oz. frustrirajoče strukturne integriranosti) naj bi ustvarjala dinamiko, ki poraja intenzivna čustva, iz katerih se napaja nasilno vedenje. Young torej zagovarja kombiniranje Mertonove (1968) teorije družbene anomije (ki odpira strukturno in kulturno perspektivo) in Katzove (1988) zavezanosti razkrivanju energetsko nabite emocionalnosti nasilnega vedenja. Pri Mertonu namreč

[9] Katz (1988).
[10] Young (2003).

pogreša ravno to energijo,[11] pri Katzu pa strukturo, tj. upoštevanje vpliva družbenega konteksta na čustva in nasilje.[12]

Taki zastavki se zdijo prava usmeritev za razvoj »kriminologije emocij«, ki naj raziskuje, kako značilnosti sodobne globalizirane družbe prispevajo h kriminološko nezaželenemu vedenju ljudi, pa tudi k nezaželenemu čustvenemu odzivanju (formalnemu in neformalnemu) na nasilna in druga emocionalno navdahnjena ravnanja, ki so družbeno nedopustna. Posameznikovo vedenje kaže razlagati predvsem z njegovo (bolj ali manj ozaveščeno) težnjo po doživljanju prijetnih čustev (preko uresničevanja svojih vrednot) oz. s težnjo po izogibanju (preprečevanju, odstranitvi, preseganju, nevtraliziranju) neprijetnih čustev.

Upoštevanje leposlovja in oris »Peklenske pomaranče«

V službo nastajajoče kriminologije emocij je treba vzeti (»za nedoločen čas«) tudi preučevanje leposlovnih stvaritev in tako (do)končno preseči dosedanje kriminološko zapostavljanje književne umetnosti. Milenković[13] ugotavlja, da se kriminologi redko lotevajo preučevanja leposlovja in so zato prikrajšani za pomemben dopolnilni vir kriminološkega znanja in spoznanja.

Beletristika je vselej zrcalila družbeno življenje, kulturo oz. miselnost časa in medsebojna razmerja v skupnosti, zato so literarna dela bogat (kriminološki) vir podatkov o družbi, človeku, njegovih čustvih in vedenju. Raziskovalci literarnih besedil se v večini strinjajo, da književna umetnost oživlja in ustvarja kos življenja, ki je neločljivo prepleten z realnim svetom, iz katerega literati črpajo. V

[11] Da Merton vendarle predpostavlja emocionalno energijo in njen vpliv na vedenje, je razvidno iz njegovega prepričanja, da so čustva – ki so kristalizirana v vrednotah – vir in gibalo človekovega delovanja. Merton (1970), 75, 91.

[12] Katz pa v svoji fenomenološki drži vendarle ni tako ignorantski do strukturnega konteksta, kot mu to pripisuje Young, kar dokazuje npr. sledeči citat: »S tem, ko [fenomenološko, M. M.] razumevanje kriminalnega doživetja postavljamo kot prioriteto, ne zapuščamo [etiološkega, M. M.] preučevanja povezanosti nasilja z demografskimi in socio-ekonomskimi faktorji.« Katz (1988), 43.

[13] Milenković (2005), 38, 39.

leposlovju je čutiti tudi vplive dognanj različnih znanosti (npr. kriminologije), ki jih umetniki poustvarjajo oz. se nanje odzivajo. Vpliv pa je dvosmeren: »kriminološko« preučevanje odklonskosti (in učinkovanja družbene stvarnosti na posameznika in njegovo vedenje) se je začelo prav v leposlovni literaturi. Romanopisci naj bi imeli pri obravnavi te tematike pred kriminologi celo določeno prednost, saj jim literarni pristop omogoča iti pod površje in subtilno osvetliti oz. razkriti poteze družbe in značilnosti mišljenja, čustvovanja ter (npr. nasilnega) vedenja njenih pripadnikov.[14]

Literarno prikazano nasilje redko presega stopnje in oblike nasilja v realnem življenju.[15] Zdi se malo verjetno, da bi umetnikova imaginacija v zvezi s tematiko nasilja sploh lahko presegla takšno brutalnost dejanskosti, kot jo mnogi v resnici izkušajo. Zato je ustrezneje škandalizirati se nad stvarnostjo, ki jo Burgess naturalistično slika (pod krinko futuristične forme), kot pa nad izbranim literarnim delom, ki ni nastalo v vakuumu, temveč v specifičnem družbenem kontekstu, katerega značilnosti na svojstven način upodablja, zrcali ali vsaj (realistično) anticipira. Peklensko pomarančo sem izbral iz »oportunističnega« razloga. Glede na slikovito, eksplicitno čustveno in družbeno kritično vsebino tega umetniško karikiranega (a kot rečeno, ne nerealističnega) dela sem ocenil, da lahko z analizo delov besedila, ki se nanašajo na doživljanje osrednjega nasilnega akterja, nazorno opozorim na zgovorno čustveno prežetost vsakršnega nasilnega vedenja, na vpetost takšnih nasilnih emocionalnih odzivov v specifični družbeni kontekst in na koristnost kriminološkega preučevanja leposlovja.

To kontroverzno satirično delo (po njem je bil leta 1971 posnet film Stanleya Kubricka) opisuje skupino mladih, ki se z izvajanjem posilstev, s sadističnim nasiljem in vandalizmom soočajo z vsakdanjim življenjem v britanski družbi (prizanesljivo predstavljeni kot »negativna utopija«). Avtor je skušal knjigo napisati kot svojevrstno prispodobo in zagovor svobodne volje, katera naj bi posamezniku omogočala, da *izbere* dobro ali slabo. Knjiga sporoča, da je vendarle bolj sprejemljivo razmeroma svobodno izbrati nasilno

[14] *Id.*, 16–33.
[15] Glej Dekleva (1997).

vedenje, kot pa biti tako programiran, avtomatiziran oz. robotiziran, da si se zmožen vesti le na družbeno sprejemljiv način, ker ti je s totalitarističnim »pranjem možganov« vzeta svobodna volja, kršene človekove pravice in dostojanstvo.

Na tem mestu lahko kot referenco uporabimo Nietzscheja, ki ga bom v besedilu še večkrat povzel in citiral, ker se mi zdi vsebinsko umestno in ker smatram, da je ključno prispeval k prelomu tradicionalno negativnega vrednotenja in neupoštevanja čustev kot bistvenih razsežnosti človekovega življenja. Za Nietzscheja je najbolj zoprni tip človeka nesvobodni človek. Strinja se z Wagnerjem, da je svobodnjak lahko dober ali slab, nesvobodnjak pa je sramota narave.[16] Nietzschejeva stališča: človek se mora spoštovati in biti s sabo zadovoljen, mora biti zmožen tudi (ne pa zgolj) zlobe; kdor je s seboj nezadovoljen, je nenehno siljen v maščevanje zaradi tega nezadovoljstva in v sproščanje nejevolje nad drugimi; dobri smo za ceno, da znamo biti tudi zli; zli smo, ker bi sicer ne znali biti dobri. Popolno odrekanje zlu Nietzsche razume kot zanikanje življenja, ki je v svojem bistvu nasilno, ker je življenje »volja do moči«. Obžaluje, da je na poti k »angelstvu« človeku postalo neokusno življenje samo.[17]

Strinjam se s tezo, da je zmožnost za nasilje pogoj avtonomne zmožnosti za nenasilno vedenje, distanciram pa se od ideje, da se ne smemo v celoti odreči nasilju. Nasilno vedenje (če ga opredelimo kot *nespoštljivo in škodljivo rabo moči*) je zame vrednostno nesprejemljivo (zato zagovarjam prizadevanje za dosledno nasprotovanje in odrekanje nasilju), ne gojim pa nevarnih iluzij, da ga je mogoče povsem izkoreniniti. Takšna *dokončna rešitev* problemov nasilja bi bila mogoča le na račun izničenja posameznikovega dostojanstva in svobodne volje, torej njegove človeškosti.[18] Slednje se je zgodilo v primeru »ultra-nasilnega« mladoletnega protagonista Aleksandra, ki se je spremenil v nenasilno »mehanično pomarančo«, ker so ga *s strani vlade avtorizirani* eksperti »prevzgojili« s skrajno proble-

[16] Nietzsche (2005b), 114.
[17] Nietzsche (1988), 253; (2004b), 173, 204–205; (2005b), 182.
[18] Avtentično človeško bitje ne more biti popolnoma in vselej nenasilno (enako velja za celotno družbo). To pa ne pomeni, da naj ne stremi k temu idealu.

matično in ostudno nasilno »Ludovikovo metodo« odvračalne terapije (po načelu negativnega pogojevanja). Ključni moralni poduk obeh umetniških del (knjige in filma) je opozorilo, da so določeni načini ravnanja z ljudmi absolutno nedopustni ne glede na cilj, ki se ga želi doseči. Človeka se enostavno ne sme dehumanizirati (in mu odvzeti relativne *svobode izbire* med nasilnim in nenasilnim vedenjem), pa čeprav je v ozadju zgolj »čista« želja narediti ga boljšega.[19]

Tako knjiga kot film sta – ne toliko zaradi svoje nazornosti kot zaradi aktualnih ideoloških in političnih implikacij – pritegnila veliko pozornosti in spodbudila tako ogorčene odzive, ki so terjali cenzuro, kot tudi navdušene reakcije (*s slednjimi se avtor tega prispevka lažje poistoveti*), ki so ju slavile kot vrhunsko umetnost in pomemben družbeni dokument tistega časa. Nekateri so jima očitali, da poveličujeta in spodbujata nasilno vedenje, spet drugi pa so ju dojemali kot družbeno subverzivni poklon veličastni mladosti. Ogorčenost različnih varuhov morale kaže razumeti v kontekstu splošnega družbenega »moralnega paničarstva«, ki je bilo (kontrarevolucionarni) odziv na progresivne družbene spremembe 60-ih let in liberalizacijo umetnosti, pa tudi odziv na krizo avtoritet, na politično uporništvo mladih in na statistično povečevanje zaznanega nasilja v družbi tistega časa. Določene konkretne primere surovega mladoletniškega nasilja se je (tudi na kazenskih sodiščih) povezovalo prav z vplivom knjige in filma. Mediji so sintagmo »peklenska pomaranča« začeli uporabljati za označevanje in pojasnjevanje vsakršnega mladostniškega nasilnega vedenja (nekateri pa celo za karakterizacijo celotne britanske družbe). Po prikazu filma se je zadeva prek medijskega senzacionalizma sprevrgla v pravo *Clockwork Orange* histerijo. Anthony Burgess se je postavil v bran filmu z argumentom, da dokazov o tem, da lahko umetniško delo

[19] Kvišku je mogoče spraviti samo take ljudi, s katerimi ne ravnamo z zaničevanjem, opozarja Nietzsche (2004b), 415, ki v moralnem zaničevanju hudodelca vidi večje onečaščenje in poškodbo kot v kateremkoli hudodelstvu. S tem se kaže strinjati in si prizadevati zgolj za moralno zaničevanje posameznikovega nedopustnega dejanja, nikoli pa za generalizirano negativno označevanje in sramotenje posameznika kot osebe. Vsakogar je namreč treba – ne glede na zavrženost njegovega ravnanja – obravnavati spoštljivo in mu priznavati, da je subjekt človekovih pravic in dostojanstva. (Glej Braithwaite, 1989.)

spodbudi antisocialno vedenje, preprosto ni (pred smrtjo v zgodnjih 90-ih je sicer stališče v zvezi z možnostjo kvarnega vpliva umetnosti na vedenje ljudi, presenetljivo, popolnoma spremenil).[20] Kljub podpori izvornega avtorja je Kubrick po nekaj mesecih prikazovanja – zasičen s pogostostjo in intenzivnostjo sporov, pa tudi osebnih groženj – film umaknil (le) iz britanskih kinematografov in pri prepovedi prikazovanja vztrajal do konca svojega življenja.[21] Ostal pa je prepričan v pravilnost svojega umetniškega videnja, ki je terjalo slikovito upodobitev brutalnosti protagonistov filma iz njihove subjektivne perspektive.[22]

Bugge v svojem eseju opozarja, da mladi knjige in filma niso dojemali tako, kot jim je to pripisovala zaskrbljena moralna večina. Zanje sta pomenila realističen prikaz sveta, v katerem so že živeli, oz. razkritje, stilizirano povečavo in filmsko upodobitev njihovih lastnih življenj (to je veljalo posebej za mlade iz urbanega delavskega okolja, ki je bilo zaznamovano z bedo, raznovrstnim nasiljem in svojevrstnim etosom mladostniških tolp). Film mladih pravzaprav niti ne bi mogel (tudi če bi v principu imel to moč) zvabiti v svet nasilja, ker je nasilje že bilo del njihovega vsakdana, npr. v obliki ritualiziranega nasilnega vedenja med častilci različnih nogometnih klubov. »Peklensko pomarančo« lahko torej razumemo kot refleksijo (resda umetniško posredovano, a verodostojno, avtentično in še zmeraj aktualno) časa, v katerem je nastala.

Zanimivo je, da so takrat – kot posledica rahljanja konzervativnih umetniških normativov – nastajali in se predvajali še mnogi filmi, ki so še bolj nazorno prikazovali nasilje, in to niti ne na umetniško osmišljen način kot Kubrickov, temveč »larpurlartistično«, kot dekontekstualizirano »nasilje zaradi nasilja«. Okrog nobenega od teh filmov pa se ni razvila niti približno takšna histerija kot

[20] Teza, da nasilje v filmih prispeva k nasilnemu vedenju gledalcev, se v znanstvenih krogih sicer že dolgo smatra za preveč poenostavljeno. Le v izjemno redkih primerih – in ob specifičnih dodatnih pogojih – naj bi prišlo do gledalčevega posnemanja na podlagi poistovetenja z nasilnimi protagonisti. Glej Lukesch (2003), 520–521.

[21] Film se je v Veliki Britaniji spet začel prikazovati šele leta 2000, torej leto po avtorjevi smrti.

[22] Glej Bugge (2007).

ob »Peklenski pomaranči«. Očitno je »pomaranča« najbolj dregnila v nevralgične točke tedanje družbe in nastavila ogledalo, ob katerem nihče – ne glede na njegov položaj v družbeni strukturi – ni ostal ravnodušen. Še najmanj pa nosilci politične moči in vpliva.

Emocionalnost nasilja v »pomaranči«

V nadaljevanju bom – za ponazoritev izredne emocionalne pestrosti oziroma dinamične živosti, ki spremlja nasilno vedenje – iz literarnega dela *Peklenska pomaranča*[23] shematsko prikazal ves tekst, ki se nanaša na čustvenost glavnega akterja nasilja (Aleksandra) in posameznim enotam besedila pripisal abstraktnejše pojme.[24] Zaradi prostorske omejenosti (in želje po preglednosti) izjav protagonista ne bom posebej opremljal z opisi interakcijskih kontekstov, v katerih so nastale (v prepričanju, da to ni potrebno in da bo bralec kljub temu dobil sporočilo, ki ga hočem posredovati).

IZVIRNO BESEDILO	**ABSTRAHIRANO BESEDILO**
Emocionaliziran odnos do drugih, doživljanje soljudi:	
»… da bi premlatili kakšnega starega hropca.«	ŽELJA PO TELESNEM NASILJU NAD NEMOČNO STAREJŠO OSEBO
»… trapastega in grdega Dima.«	OZNAČEVANJE DRUGEGA ZA NEUMNEGA IN NEESTETSKEGA
»… crka od človeka.«	POPOLNO EKSISTENCIALNO RAZVREDNOTENJE DRUGEGA
»Navadna stara umazana prasica si.«, »Ti siva stara gnida!«.	DEHUMANIZIRANJE STAREJŠE OSEBE

[23] Burgess (1974).
[24] V bistvu gre za prvo fazo obdelovanja besedil po principih kvalitativne metodologije. Glej Mesec (1998).

»… prasec, ki bereš tako umazanijo in pokvarjenost!«	POSTAVLJANJE SEBE V VLOGO OBSOJAJOČEGA MORALNEGA APOSTOLA
»… potem smo ga še slekli do gat … imel je dolge gate in Dim se je skoraj do smrti nakrohotal.«	NASILEN VDOR V INTIMO DRUGEGA IN POSMEHOVANJE
»… gromozansko velika in debela baba … kuzla babja«.	RAZVREDNOTENJE OSEBE Z MOČNEJŠO POSTAVO
»Opiral se je na steno tiste bajte in njegove cape so bile en sam gnus od umazanije in prašičerije, vse podrekane in poscane in povaljane v kozlariji in svinjariji.«	DEHUMANIZIRANJE ALKOHOLIZIRANE OSEBE
»… je bil gnida, ki me je zmeraj spravil na kozlanje.«	IZRAŽANJE PREZIRA, GNUSA DO DRUGEGA
»Pridi bliže po šus v imetje, če ga sploh imaš, evnuh prašičji …!«	IZZIVANJE, RAZVREDNOTENJE MOŽATOSTI DRUGEGA
»… preklet umazan, primitiven pesjan!«, »'Drek!'… je rekel posmehljivo in pljunil na tla. 'En drek od človeka si!'«	IZRAŽANJE SKRAJNEGA PREZIRA, GNUSA DO DRUGEGA, POSMEHA
»… izvržek nemarni!«, »Iztrebiti bi te bilo treba! Tebe in vse tebi podobne!« »Ubiti ga je treba! Umorite ga, prasca!«	IZRAŽANJE TEŽNJE IN POZIV K FIZIČNI ELIMINACIJI DRUGEGA IN NJEMU PODOBNIH
»Vsi, ki mi hočejo slabo, so moji sovražniki!«	MAŠČEVALNE, SOVRAŽNE TEŽNJE

»… sem se že lahko videl, kako drvim na svojih misteriozno hitrih in veličastnih nogah in mečkam, peštam, drujskam in druzgam ksiht celemu stokajočemu in jamrajočemu svetu in ga štiham in šibam s svojo famozno morilsko britvijo!«	FANTAZIRANJE O LASTNI SUPERIORNOSTI, OMNIPOTENTNOSTI, GRANDIOZNOSTI, POPOLNO RAZVREDNOTENJE VSEH DRUGIH (TER SVETA) IN DOMIŠLJIJSKA TOTALNA DESTRUKTIVNOST

Emocionalizirano dojemanje žensk:

»na joških so imele … izvezena imena kakšnih frajerčkov, s katerimi so spančkale pred svojim štirinajstim letom …«, »strgal sem ji cape … jo filal[25] …«	REDUCIRANJE ŽENSK NA NEMORALNI SPOLNI OBJEKT
»bi … šli z njimi na malo porivancije …«	OPISOVANJE SPOLNEGA AKTA, KI IMPLICIRA ŽENSKO KOT OBJEKT MOŠKEGA IZŽIVLJANJA

Emocionalne posledice zlorabe drog:

»Čutil sem nože, ki sem jih bil popil v mleku, kako se dvigajo in brusijo v meni in bil sem pripravljen na malo krvavega heca.«	OPISOVANJE TELESNIH OBČUTKOV IN NARAŠČAJOČE TEŽNJE PO NASILNEM VEDENJU KOT POSLEDIC ZAUŽITE DROGE

Doživljanje nasilja:

»… bi z naslado gledali, kako plava v svoji krvi«	FANTAZIRANJE O UŽIVANJU OB OPAZOVANJU NASILNO POVZROČENIH TELESNIH POŠKODB DRUGEGA

[25] V sozvočju s Katzom (1988) bi lahko rekli, da ima posilstvo – na katerega se nanaša ta citat – nekakšen vznemirljiv skrunitveni podton, saj gre za poseg v »sveto« intimo druge osebe.

»našli smo natanko to, kar smo iskali – malo heca, s katerim bi začeli prijeten večer.«, »Kazalo je na taprav hec.«, »… še več takšnih veselih vragolij.«, »… priljubljena in bogata zabava, kot nalašč za malo pretepanja, maltretiranja, posiljevanja in sploh žive ultraviolence.«, »Da bi nekako pretolkli tiste tri minute vožnje, smo počeli malo huliganščine.«	DOJEMANJE NASILJA KOT PRIMERNEGA ZA ZABAVO, KRATKOČASENJE IN IZŽIVLJANJE NAD PRIPADNIKI DRUGEGA SLOJA
»… nas, razposajenih otrok.«	DOJEMANJE LASTNE NASILNOSTI KOT OTROŠKO RAZPOSAJENOST, IGRIVOST
»O, treba te je naučiti tudi manir … malo manire in ponižnosti, stričko!«	IZRAŽANJE TEŽNJE PO »PREVZGOJI«, PONIŽANJU DRUGEGA
»… potem pa je pritekla še kri … kako krasno je bilo!«, »… je spet pritekla kri, lepa, rdeča kri …«	FASCINACIJA IN »ESTETSKI« UŽITKI OB KRVI DRUGEGA
»Priskočili smo in ga fino zadeli z nekoliko ženialnimi brcami …«, »Potem smo ga še krasno butali in mlatili in se fino krohotali zraven …«, »Včasih so se bande zbrale, da so se lahko bolj uspešno in krvavo zmasakrirale z drugimi in to so bile res krasne vojne.«, »Gloriazno pošastno sem ga še nabasal v betico …«	OBČUDOVANJE LASTNE »STILIZIRANE« NASILNOSTI, ZABAVA

»Dim je spet potegnil najkrajšo. Bil je ves krvav in njegov gvant je bil ena sama svinjska godlja, ostali trije pa smo bili še vsi celi, čisti in hladnokrvni.«	IZRAŽANJE LASTNE NEDOTAKLJIVOSTI, EMOCIONALNE STABILNOSTI IN RAVNODUŠNOSTI MED NASILNIM VEDENJEM
»takrat sem si zaželel malo obdelati Bilija …«	TEŽNJA PO NASILJU NAD DRUGIM
»… res mi je bilo v pravi užitek … zarezati v njegovo lice … da se je kri … ulila … in se prijazno in tiho zaiskrila v svetlobi ledenih zvezd.«	IZRAŽANJE SADISTIČNEGA UŽITKA, ESTETIZIRANEGA ODNOSA DO NASILJA NAD DRUGIM IN DO NJEGOVIH POSLEDIC
»Prav gotovo je zgoraj (v nebesih, op. a.) tako kot tle dol: eni z noži štihajo, drugi so štihnjeni, pa je.«	PREDSTAVA O UNIVERZALNOSTI IN NUJNOSTI NASILNIH ODNOSOV
»… so mi na ušesa prijetno bili njeni kriki groze, agonije in bolečine …«	PRIJETNI OBČUTKI OB BOLEČINI DRUGEGA
»v nas je težko kljuval nekakšen besen srd in grenko sovraštvo nas je grizlo, da smo razbili in uničili vse, kar se je dalo …«	IZPOSTAVLJANJE AFEKTA JEZE, SOVRAŠTVA, NJUNEGA TELESNEGA KORELATA IN POSLEDIČNE TEŽNJE PO TOTALNI DESTRUKCIJI
»Čutil sem, kako v meni raste bes, delal pa sem se čisto mirnega …«	OPISOVANJE STRATEŠKEGA PRIKRIVANJA SVOJE NARAŠČAJOČE EMOCIONALNE VZDRAŽENOSTI
»Če so kakšni človeki dobri, so dobri zato, ker jim je všeč, a ne! ...«	PREDPOSTAVKA O MOŽNOSTI SVOBODNE ODLOČITVE ZA DOBROTO

»… In jaz bi jih v njihovih dobrih dejanjih in njihovih čustvih prav nič ne motil. Ravno tako pa je z drugo stranko, ki jaz spadam vanjo …«	IZRAŽANJE ŽELJE PO NEVMEŠAVANJU LJUDI V NJEGOV IZBOR DOŽIVLJANJA IN VEDENJA
»… Eni imajo svoje jaze, ki so blazno lepi, drugi pa jih imamo, ki so drugačni in na te je Vsevišnji na svojih višavah ravno tako ponosen kot na druge in nad njimi ravno tako šizi od veselja kot nad drugimi …«	APEL K SPOŠTOVANJU NJEGOVE DRUGAČNOSTI, IZRAŽANJE PREPRIČANJA, DA IMA BLAGOSLOV, ODOBRAVANJE OZ. »MANDAT« ZA NASILJE OD »ABSOLUTNEGA«
»… Ampak sodnijske zmrde in kakšne ustanove, vlade in preklete šole pa človeški jaz zatirajo in uničujejo. In samo zato ne dopuščajo nobenega zla, ker ne dopuščajo svobodnega jaza! ...«	OBSOJANJE DRŽAVNIH USTANOV, KI ONEMOGOČAJO INDIVIDUALNOST, SVOBODO
»… In, o bratje moji, mar ni naša moderna zgodovina en sam boj korajžnih malih jazov, ki se bijejo proti tem ogromnim mašinam? ...«	IZPOSTAVLJANJE NESKONČNEGA BOJA POSAMEZNIKOV PROTI NASILNIM SODOBNIM DRUŽBENIM STRUKTURAM
»… In verjemite, da vam govorim popolnoma resno in iz prepričanja, ob tem pa rad priznam, da počnem to, kar počnem, samo zato, ker mi je všeč!«	PRIZNANJE AVTONOMNEGA IZBORA NASILNEGA VEDENJA ZARADI NJEGOVE PRIVLAČNOSTI
»… je napisal en star far … da je hudič tisti, ki je obsedel mlade … Edino ta far je še vedel o čem govori! Torej mi, mladi, nedolžni otroci nismo nič krivi! Fino, fino, fino!«	ODOBRAVANJE KRŠČANSKEGA POJASNJEVANJA NASILJA MLADIH Z ZLOBNIMI ZUNANJIMI SILAMI

»Ko zaslišim kaj močnega (glasbo, op. a.) … sem pripravljen uporabiti svoje grome in bliske …«	OMENJANJE GLASBE KOT STIMULANSA ZA AKTIVACIJO NASILNIH POTENCIALOV
»… in gledati človeke … kako brez moči kričijo in se zvirajo in zvijajo v moji haha ogromni moči!«	UŽIVANJE V PREMOČI NAD ŠIBKIMI
»… jih mora pač učiti kruto življenje … dobili sta dober pouk …«	PREMEŠČANJE LASTNE ODGOVORNOSTI NA ABSTRAKTNO »ŽIVLJENJE« KOT KRUTEGA UČITELJA
»… zaloputnil sem za njima … sem utonil v trden spanec, še vedno vzdihujoč in drgetajoč od nebeško pošastnega veselja in omamnega ugodja.«	PROLONGIRANO UŽIVANJE V PRIJETNIH EMOCIJAH IN OBČUTKIH KOT REAKCIJAH NA NASILNO SITUACIJO
»Pokazati sem jim hotel, kdo je glavni in kdo ima največ najboljših idej in predlogov.«	TEŽNJA POKAZATI SVOJO DOMINANTNOST, SUPERIORNOST
»… bo treba staruhi … dati malo ultraviolencije …«	IZRAŽANJE NORMATIVNE NUJNOSTI EKSTREMNEGA TRPINČENJA STAREJŠE OSEBE
»Stari morilec se je izmazal s ‘Silobran’, kar je bilo čisto pravilno in pošteno.«	OPRAVIČEVANJE NASILJA V PRIMERU OBRAMBE PRED NASILJEM
»Ko sem zagledal rdečo rdečo kri, kako lije lije v tisti rdeči luči in šprica naokrog ter kaplja na tla, se je v meni zganila stara strast in tisti ženialni občutki so mi zašibali skozi čreva.«	OPISOVANJE KRVI KOT SPODBUDE ZA SPROŽITEV NASILJU NAKLONJENIH EMOCIJ IN SPREMLJAJOČIH PRIJETNIH TELESNIH OBČUTKOV

»Zdi se mi, da bi bilo treba … malo poplačati stare račune …«	IZRAŽANJE NORMATIVNE NUJNOSTI MAŠČEVANJA
»Sem se takoj bolje počutil, kot da bi se z nečim močnim in dobrim osvežil in pokrepčal in kot da bi čisto nova in frišna kri pljuskala skozi moje boge, zmatrane žile.«	OPISOVANJE AKTIVACIJSKE, POŽIVITVENE FUNKCIJE NASILJA
»Populil bi vse perje z njega (pisanega pava), da bi ga slišal, kako tuli ko nor. Ker je tako važen!«	IZRAŽANJE TEŽNJE PO NASILNEM PONIŽANJU DRUGEGA, PERCEPIRANEGA KOT NADUTEGA
Sprožilec:	
»Uh, to je spet bila reč, ki je ne prenesem …«	PREDPOSTAVKA O MEJAH NJEGOVE TOLERANCE
»… Vedno me zvije, če vidim koga vsega povaljanega in svinjskega, pokozlanega in nažganega, še posebej če je kakšen star krehavt, kot je bil ta.«	IZRAŽANJE GNUSA DO »OBNEMOGLIH« ALKOHOLIZIRANIH STAREJŠIH LJUDI
»… to me vedno jezi.«	PREPRIČANJE, DA MU LAHKO NEKAJ/NEKDO OD ZUNAJ POVZROČI EMOCIJO (JEZE)
»… ko sem zaslišal in zagledal njegovo prostaštvo, zašumelo in zabrnelo je v meni in zdelo se mi je, da tonem v vrelo kri.«, »Čisto pošizim, če kdo prekinja ali pa takole komentira[26] kakšno pevko.«	OPISOVANJE TELESNIH OBČUTENJ IN IZGUBE ČUSTVENE KONTROLE KOT REAKCIJ NA »NEPRIMERNO« VEDENJE DRUGEGA

[26] Raziskovalci medosebnega nasilja prepogosto podcenjejo pomembnost besed, ki so čestokrat dojete kot provokacija za nasilno vedenje. Besedne »napake« ali »žalitve« lahko vodijo v umor. Glej Katz (1988).

»Muzika me vedno vzpodbode, o bratje moji …«	IZPOSTAVLJANJE GLASBE KOT ZANESLJIVEGA SPROŽILCA NASILJA TER SPECIFIČNIH EMOCIJ IN OBČUTKOV
»… je tulila kot za stavo in solze so ji drle po skremženem ksihtu … Nehaj že … zobe ti bom zbil v rit, če ne nehaš!«	IZRAŽANJE ČUSTVENE NEOBČUTLJIVOSTI ZA ŽALOST IN BOLEČINO DRUGEGA, IZSILJEVANJE PRENEHANJA JOKA Z GROŽNJO NASILJA
Opravičevanje:	
»Jaz nisem nič kriv brat … gospod!«	ZANIKANJE LASTNE KRIVDE
»Drugi so me zapeljali in prisilili so me!«	SKLICEVANJE NA MANIPULACIJO, PRISILO S STRANI DRUGIH
»Kdo pa je začel, madona! Jaz sem prišel šele na konc, benti!«	PREPRIČANJE O IZKLJUČNI ODGOVORNOSTI TISTIH, KI SO NASILJE V SITUACIJI ZAČELI
»To je tvoj puter! Ti si se spomnil, da ga dejmo!«	PRIPISOVANJE ODGOVORNOSTI TISTEMU, KI JE DAL IDEJO ZA NASILJE
»Jaz nisem navaden kriminalec, gospod in tudi ne neprijetna drhal! Ostali so lahko navadni kriminalci in neprijetna drhal, saj tudi so! Jaz pa nisem.«	RAZVREDNOTENJE PAJDAŠEV IN POVZDIGOVANJE SEBE

Razprava

Nasilno vedenje v najširšem smislu lahko opredelimo kot vsakršno škodoželjno ali brezbrižno viktimizacijo sočloveka kot subjekta pravic in temeljnih svoboščin. Takšno vedenje kaže razumeti kot sestavni (a ne nujni) del posameznikovega emocionalnega odzivanja v specifičnem strukturnem[27] in (sub)kulturnem[28] družbenem kontekstu. Neposredno (*face to face*) nasilno vedenje človeka do človeka je v principu spodbujeno in prežeto s čustvi. Vselej ima vsaj svojevrstno emocionalno ozadje, ko že nima očitnega čustvenega ospredja. Neemocionalnega nasilnega vedenja torej načeloma ni, vendar pa čustvene razsežnosti nasilja (in njihova strukturno-kulturna pogojenost) niso vselej razvidne na prvi pogled.[29] Specifične emocije so v razmerju do nasilja bodisi njegova energetska – motivacijska oz. dispozicijska – spodbuda[30] in usmerjevalec (gre za emocije, kot so npr. dolgčas, frustracija, ljubosumje, zavist, jeza, sovraštvo, prezir, strah, sram, nezaupanje, kljubovanje, čustvo ponižanosti, nesprejetosti, zavrženosti, ponosa, samoprezira, sovraštva do sebe)[31] bodisi nekaj, kar v nasilnem ravnanju značilno manjka in ga zato tudi omogoča (npr. čustvo sočutja, spoštovanja, ljubezni).

Navedbe iz knjige (in njihovi abstraktnejši prikazi) jasno pokažejo »nasilnikov« emocionaliziran in izredno naklonjen odnos do nasilnega vedenja oz. zadajanja bolečine.[32] Njegovo dojemanje in

[27] Družbeno »strukturo« razumem v smislu *objektivne* razporeditve ljudi v (makro in mikro) sistemih porazdelitve najrazličnejših družbenih virov (prim. Turner in Stets (2005), 215, 304). Izhajam iz predpostavke, da lahko neugoden strukturni položaj posameznika spodbuja k nasilnim čustvenim odzivom. (Seveda v sočinkovanju z drugimi spremenljivkami posameznikove kompleksne življenjske situacije, konkretne medosebne interakcije in posameznikove osebnostne strukture.)

[28] S »kulturo« mislim na simbolne sisteme za interpretiranje in vrednotenje (tj. *subjektivno* konstruiranje) realnosti, ki posamezniku sugerirajo (lahko v smeri spodbujanja k nasilju), kako naj kaj razume, kaj naj mu bo pomembno in kako naj se čustveno odziva.

[29] Ta teza je podrobneje utemeljena v Muršič (2004).

[30] To ne pomeni, da neko čustvo avtomatsko sproži nasilno vedenje. Gre za to, da določene emocije – v povezavi z drugimi dejavniki – povečujejo verjetnost nasilnega vedenja (več o tem v Baumeister, Bushman (2003), 479).

[31] Referenca sodobne konceptualizacije naštetih (in drugih) emocij je npr. Milivojević (1999).

[32] Nietzsche bi Aleksandrovo vedenje označil kot »zlo šibkosti«, ki hoče zadajati bolečino in videti znamenja bolečine, medtem ko »zlo moči« drugemu zadaja bolečino, ne da bi na to mislilo. Nietzsche (2004a), 208.

doživljanje nasilja v veliki meri sovpada z nasilju naklonjenimi stališči, ki jih lahko izpeljemo iz uveljavljene lestvice za merjenje odnosa do nasilja (Wetzels)[33]: *»Če se hočeš dobro imeti, spada zraven tudi malce nasilja«* (nasilje kot nujni del zabave); *»Človek mora biti nasilen, da bi ga drugi sploh opazili.«* (nasilje kot nepogrešljivo sredstvo pritegovanja pozornosti); *»Če me nekdo napade, ga udarim nazaj*.« (legitimnost nasilja v obrambne namene); *»Brez uveljavljanja močnejšega tudi napredka ne more biti.«* (zagovarjanje zakona močnejšega kot pogoja napredka); *»Kadar moram pokazati, koliko veljam, uporabljam tudi nasilje«* (raba nasilja kot sredstva dokazovanja lastne vrednosti); *»Brez nasilja bi bilo vse skupaj veliko bolj dolgočasno«* (nasilje kot nepogrešljivo sredstvo kratkočasenja); *»Kadar me kdo provocira, hitro postanem nasilen«* (nizka toleranca do zaznanih provokacij*); »S pomočjo nasilja lahko razjasnimo svoje odnose«* (nasilje kot sredstvo razčiščevanja medsebojnih odnosov); *»Popolnoma normalno je, da se hočejo moški potrjevati v telesnih spopadih z drugimi«* (nasilje kot normalno, sprejemljivo sredstvo samopotrjevanja znotraj moške spolne vloge); *»Oko za oko, zob za zob, tako gre to v življenju«* (identificiranje z univerzalnim zakonom ekvivalentnega maščevanja*); »Če bi se zares dobro pretepal/a, bi hotel/a biti zraven takrat, ko bi naklestili druge«* (lastna telesna nekonkurenčnost kot edini razlog za neudeležbo v nasilju nad drugimi).

Pregled teorij[34] o medosebnem nasilju pokaže, da Aleksandrovi opisi kažejo značilno »nasilnikovo« dojemanje (oz. doživlja-

[33] Wetzels (2001).

[34] Nekatere teorije nasilno vedenje pojasnjujejo predvsem s težnjo po preseganju dolgčasa oz. po iskanju vznemirljivosti in doseganju optimalne stopnje napetosti. Taka razlaga je znana prav pod imenom »teorija peklenske pomaranče« Palmer, (1972). Aleksandrovo doživljanje sovpada tudi s »teorijo moralnega samopreseganja«, ki jo je razvil Katz (1988), po kateri je nasilno vedenje lahko zapeljivo, vznemirljivo ter v užitek, zadovoljstvo, olajšanje in (moralno) zadoščenje. Sadistični užitek, ki si ga lahko posameznik obeta od angažiranja v nasilnih aktivnostih so izpostavili tudi npr. Apter (1992) in Wood s sodelavci (1997). Baumeister in Bushman (2003, 490) pa opozarjata, da empirični podatki kažejo, da izrazita večina ljudi poroča – v nasprotju s popularnimi reprezentacijami – o doživljanju precejšnje stiske ob povzročanju trpljenja drugim. Ni pa izključeno, da ljudje prijetnih emocij ob lastnem nasilnem vedenju ne upajo priznati (niti sebi)!

nje)[35] sebe, drugih in situacije. Bistveni poudarki nekaterih teorij so postali sestavni deli laičnih razumevanj, interpretacij oz. subjektivnih teorij ljudi (tudi samih »nasilnežev«) o nasilju. Prevladujoče znanstvene interpretacije živijo med nestrokovno javnostjo (tudi v literarnih delih), še posebej pa so pri življenju med najbolj zainteresiranimi (tj. pri tistih, ki se vedejo nasilno), saj lahko te razlage uporabijo in po potrebi prikrojijo v funkciji osmišljanja, opravičevanja oz. reproduciranja lastne nasilnosti.[36]

Tudi nestrokovni javnosti je zato poznano, da (lahko) ljudje lastno nasilje opravičujejo:[37] npr. na način, da ga naturalizirajo, normalizirajo: *»To sploh ni nasilje.«*, *»To vsi delajo.«*, *»To bi tudi drugi radi počeli, pa si ne upajo«;* da nasilno vedenje simbolizirajo kot opravljanje pravičnega poslanstva: *»Jaz sem dober človek, na tak način se borim za pravico na svetu«;* da zmanjšujejo resnost nasilnega vedenja: *»Saj sem ga samo malo popraskal«;* da svoje ravnanje olepšujejo: *»Ni res, da sem se zahrbtno spravil na šibkejšega, pošteno sem premagal močnejšega nasprotnika«;* da se predstavljajo kot žrtve nekakšne zarote, stigmatizacije: *»Samo v meni vedno vsi vidijo*

[35] Emocionalno doživljanje je funkcija posameznikovega pojmovnega (idejnega) in vrednostnega sistema. Odvisno je od posameznikovega dojemanja (pripisovanja pomena in pomembnosti) situacij. Glej npr. Milivojević (1999), 14.

[36] Žižek (1994) npr. piše, da so neonacistični obritoglavci v Nemčiji, ko so jih povprašali o razlogih za njihovo nasilje, naenkrat začeli – v lastno opravičilo – govoriti kot socialni delavci, sociologi, socialni psihologi, pedagogi in drugi strokovnjaki.

[37] S socializacijo se lahko naučijo strategij legitimiziranja nasilja in upravičevanja oz. opravičevanja lastnega nasilnega vedenja (pred sabo in pred drugimi). Glej Lamnek (2003), 1114–1123. Matza in Sykes (1996), 209; sta ugotovila, da storilci z različnimi nevtralizacijskimi tehnikami pomagajo legitimizirati svoja dejanja in jih simbolizirati kot ne zares nasilna. Izpostavljata *zanikanje odgovornosti* (zaradi domnevne zunanje ali notranje determiniranosti, ki je onkraj voljnega nadzora), *obtoževanje žrtve* (zatrjevanje, da je v izhodišču kriva žrtev, ki je moralno zavržena in si zato po pravici zasluži tako povračilno obravnavo), *zanikanje škode*, *sklicevanje na lojalnost do drugih ljudi ali do višjih vrednot*, *obtoževanje obtoževalcev* (ki jih nasilneži označijo kot pristranske, hinavske in pokvarjene). Yochelson in Samenow (1976), 441–444; opozarjata, da so nasilneževe pripovedi – ko ga pokličejo na odgovornost – pogojene s pričakovanji družbe v zvezi s sprejemljivimi opravičili in razumljivimi motivi ter so v funkciji vzdrževanja pozitivne (samo)podobe in izogibanja odgovornosti. Drža »hudobnega človeka« pa je včasih zavestno izbrana in strateško vzdrževana tudi v *ex post facto* interpretacijah lastne nasilnosti. Katz (1988), 80–113.

nasilneža«, »Jaz sem grešni kozel«; da svoje nasilno vedenje zanikajo: *»Jaz tega sploh nisem storil«;* da ga označijo kot legitimen akt glede na lastnosti drugega: *»Si je zaslužil!«* (saj naj bi bil npr. ničvreden, zloben, neubogljiv, nevaren, potreben nadzorovanja in kaznovanja, vreden prezira, ponižanja oz. sovraštva, maščevanja, uničenja); da svoje vedenje predstavljajo kot nekaj neizogibnega: »*Ni bilo nobene izbire, bilo je nujno tako ravnati«;* da posledice svojega ravnanja označijo kot nesrečno naključje: »*Nisem hotel, da se to zgodi«;* da lastno nasilnost pripišejo dejstvu, da so bili žrtve neugodnih socialnih okoliščin in družinskih odnosov: *»Tak sem zaradi svoje družinske preteklosti.«* (npr. zaradi zlorabljanja, zanemarjanja, razvajanja, življenja v pomanjkanju); da odgovornost za svoje emocije in dejanja zvrnejo na drugega:[38] *»To je zato, ker me je prizadel, ponižal, razbesnel«, »Sam je kriv, prosil si je, prisilil me je v to«;* da pripišejo krivdo drugemu, ker ni izrazil pritožbe: *»Zakaj pa ni povedal, da trpi?!«;* ker ni 'bral misli' in vnaprej vedel, kaj jih moti: *»Moralo bi mu biti jasno, kaj mi ne paše«.* Nasilje lahko opravičujejo tudi s tem, da je bilo kot sankcija najavljeno oz. zagroženo: *»Povedal sem mu, kaj se bo zgodilo, če bo to storil«;* z izgovarjanjem, da ravnajo v skladu z željami oz. na podlagi privolitve drugega: *»On si želi takšne obravnave«, »Saj pa je privolil«;* da svojega vedenja ne morejo kontrolirati, da nimajo moči: *»Se kar zgodi, nekako avtomatsko, ne morem si pomagati, vedno znova si želim, da bi drugače ravnal, pa mi ne uspe«;* da ne morejo ohraniti nadzora nad sabo, če dolgo časa nekaj motečega tolerirajo: *»Dolgo držim v sebi, potem pa eksplodiram kot parni lonec«;* da ni bilo alternativnih možnosti vedenja: *»Nisem vedel, kako naj drugače ravnam«;* da je takšno vedenje nujni spremljevalec njihovega nespremenljivega karakterja: *»Sem pač takšen«;* da brez nasilja v krutem svetu ni mogoče preživeti: *»Življenje je neusmiljena borba, človek je človeku volk«;* da je maščevalno povračilo nekaj legitimnega: *»Tudi on meni isto počne, oko*

[38] Aleksander ne priznava ključnega dejstva, da so vse zunanje »objektivne« pobude le dražljaji, ki ne morejo neposredno oz. avtomatsko povzročiti subjektivnega emocionalnega odziva, saj je le-ta v pristojnosti subjekta samega – gre za interakcionistično predpostavko, da je za emocionalni odziv bistvena subjektova simbolizacija (pripisovanje pomena in pomembnosti) objektivnih dražljajev iz zunanjega in notranjega sveta.

za oko, zob za zob«; da lahko tlačijo šibkejše, če so tlačeni od močnejših: *»Drugi se do mene vedejo na enak način«;* da v razpuščenem, brezsmiselnem, nevrednem svetu tudi ljudje niso vrednota: *»Ni važno, kaj počnem z drugimi, saj je vse brez reda, pomena, smisla in izhoda«.* Nekateri svoje netolerantno, impulzivno vedenje opravičujejo *s* sklicevanjem na težavnost objektivnih zunanjih okoliščin in/ali na telesno in psihično neravnovesje: *»Sem preobremenjen, utrujen, bolan, doživljam neprijetne emocije in sem zato bolj občutljiv.«, »Bil sem omamljen.«* Spet drugi želijo reducirati svojo krivdo *z* izpostavljanjem lastnega naknadnega opravičila: *»Saj pa sem se mu opravičil«.* Strategija zmanjševanja resnosti »prekrška« je tudi zastraševanje z izgubo kontrole, ki preti, da bo prišlo do še mnogo hujšega: *»Z mano se ne igrati, ker se mi bo res strgal film.«*

Post festum opravičila oz. motivi, ki jih ljudje pripisujejo svojemu nasilnemu vedenju (tudi zato, ker – kot rečeno – črpajo iz »znanstveno navdahnjenih« laičnih teorij in iz referenčne kulture), so lahko povezani tudi: s samoobrambo oz. z afirmacijo lastnega vrednostnega sistema: *»To sem storil, da bi se ubranil«, »S tem sem želel zaščititi, uresničiti nekaj meni pomembnega«, »Tako sem dobil, kar sem hotel«, »Na ta način sem želel preprečiti katastrofo«;* s presojo, da je takšno vedenje najboljši izbor: *»Ocenil sem, da bo to najbolj učinkovito*«; z lastnim položajem, vlogo v socialnih razmerjih[39]: *»Takšno vedenje terja moj socialni status«, »V tem odnosu sem jaz šef«;* z namero drugega disciplinirati, modelirati, asimilirati, normalizirati: *»Človeka sem s tem hotel naučiti, kako naj razmišlja, čustvuje, se vede«;* z zadovoljstvom v dominantni, močnejši vlogi: *»Užival sem v moči, ki sem jo doživljal«*; z odločitvijo prevzeti nadzor nad svojim življenjem (ali nad življenjem drugih): *»Končno sem vzel stvar v svoje roke«.* Med pripisanimi motivacijskimi oz. facilitacijskimi dejavniki je lahko tudi obet, da dejanje ne bo izpostavljeno neformalnemu/formalnemu nadzoru in sankcioniranju: »*Ne bi se tako vedel, če bi vedel, da bo to kdo odkril, opazil, se vmešal«;* nerazumevanje subjektivne perspektive drugega: *»Nisem se zavedal,*

[39] Izjava »V tej zadevi nimam izbire, na ta način moram delovati zaradi svoje pozicije.«, razkriva paradigmatsko formulo poskusa zmanjševanja posameznikove odgovornosti za nasilno vedenje. Gazdić (1997), 87.

kaj ob tem doživlja«; nepoznavanje norm, predpisov, zakonov: *»Nisem vedel, da to ni dovoljeno.«* Včasih pa ljudje ne najdejo (niti v laičnih teorijah) pojasnila za svoje vedenje: *»Ne vem, zakaj sem to storil.«*

Podobno (lahko) ljudje (kot »laični strokovnjaki«) govorijo tudi o nasilnem vedenje drugih. Ob tem lahko gre še za: zanikanje lastnega prispevka,[40] če so sami žrtve: *»Popolnoma nič mu nisem storil, to je naredil brez razloga, brez povoda.«* ali prevzemanje krivde nase: *»On ni kriv, mene je potrebno obsojati.«*; odrekanje legitimnosti, smiselnosti motiva storilca: »*To počne iz čiste zlobe.«*, *»Njegovo vedenje je do konca nelogično.«*; patologiziranje storilca: *»Z njim je nekaj hudo narobe.«*, *»Že rodil se je nasilen.«;* negativno ocenjevanje agensov vzgoje in socializacije, ki so prečili storilčevo življenje: *»Deležen je bil neustrezne vzgoje.«*, *»Njegova preteklost je polna težkih okoliščin odraščanja.«*; obtoževanje formalnih in neformalnih subjektov nadzorovanja in kaznovanja: *»S tem nadaljuje, ker je bil slabo nadzorovan, ker ni bil primerno kaznovan.«* in tako dalje.

Laične razlage s strani samih »nasilnikov«, žrtev in drugih zainteresiranih so pomenljive in upoštevanja vredne subjektivne poustvaritve (ali prikrojitve) popularnih znanstvenih oz. strokovnih reprezentacij nasilnega vedenja, vendar pa kaže biti do njih načeloma nezaupljiv, saj so praviloma v službi partikularnih interesov (pogosto za ceno izkrivljanja realnosti). Tudi nerealistične razlage pa so seveda realno obstoječe in imajo realne učinke (lahko v smislu reproduciranja nasilnih praks), zato jih je treba v raziskovalnem (ali npr. terapevtskem) procesu izvabljati in vključevati v celostne razlage (nasilnega) vedenja ljudi.

Nasilno vedenje (npr. Aleksandrovo) kaže razumeti kot nelegitimno, neodgovorno, nespoštljivo upravljanje z močjo, ki se izraža v (vsaj potencialno) škodljivi dejavnosti ali pasivnost v razmerju do drugega kot subjekta človekovih pravic. Celovito preučevanje konkretnega nasilnega vedenja zahteva upoštevanje njegovih

[40] Ljudje pogosto ne uvidijo oz. ne priznajo lastnega prispevka (ko tak prispevek dejansko obstaja) k nastanku nasilnih odnosov in defenzivno prezrejo – tako v vlogi storilca nasilnega vedenja, kot v vlogi žrtve – lastni delež in drugemu pripišejo odločujoče dejanje, ki je potek interakcije usmerilo v nasilje.

čustvenih prvin (vključno z zgoraj prikazanim čustveno angažiranim osmišljanjem, upravičevanjem in opravičevanjem lastnega vedenja).[41] Nasilja ne smemo povezovati zgolj z neprijetnimi čustvi, ki tako vedenje spodbujajo in prežemajo. Angažiranje v nasilnem vedenju je lahko »nasledek« tudi prijetnih emocij, obenem pa je pogosto privlačno in vznemirljivo doživetje, polno prijetnih čustvenih odtenkov (kar *Peklenska pomaranča* nazorno pokaže). Moje razumevanje najširšega »emocionalnega konteksta« nasilnega vedenja je naslednje:[42] posameznik (npr. protagonist Aleksander!) v skladu s svojim psihološkim »referentnim okvirom«[43] oceni (lahko tudi nezavedno), da določena situacija nudi priložnost za potrditev neke njegove vrednote oz. da je v situaciji neka njegova vrednota ogrožena.[44] Nasilno vedenje izhaja iz (bolj ali manj ozaveščene) ocene, da je takšno vedenje v aktualni situaciji najboljši razpoložljivi izbor za uresničitev, potrditev neke njegove vrednote ali za zmanjšanje ogroženosti neke vrednote. Gre za smiseln, logičen odziv na situacijo, s katerim skuša posameznik zaščititi oz. uresničiti nekaj, kar mu je pomembno. Njegova namera je vedno »pozitivna« v smislu, da nasilno vedenje kot sestavni (a ne-nujni!) del emocionalnega odziva v sebi vedno nosi težnjo po adaptaciji,[45] na primer: težnjo po vzpostavitvi avtorstva nad svojim življenjem; osmislitvi bivanja; potrjevanju samopodobe; vznemirljivem kratkočasenju; uživanju;[46]

[41] Takšnim strategijam bi morali raziskovalci posvetiti več osredotočene pozornosti in dopolniti delo klasičnih avtorjev, kot sta npr. Matza in Sykes. Lamnek (2003), 1125.

[42] Več o tem v Muršič (2004) in pa v disertaciji z naslovom Strukturne kontingence emocionalne fenomenologije medosebne nasilnosti. Muršič (2008).

[43] Z »referentnim okvirom« se običajno misli na sistem definicij, s katerimi posameznik razlaga in vrednoti sebe, druge in svet. Tej konceptualizaciji je soroden pojem »habitus«, ki ga Bourdieu, po Kanduč (1999), 191; opredeli kot socializirano osebnostno strukturo, ki strukturira posameznikove spoznavne procese, vrednotenja in vedenjske strategije.

[44] Po Nietzscheju zadajamo bolečino zato, da bi ohranili oz. zavarovali samega sebe. Nietzsche (2005a), 84.

[45] Cilj vsakega čustvenega odziva je prilagoditev na pomembno (emocionalno) neravnovesje, ki ga je povzročila subjektova specifična mentalna obdelava stimulusne situacije. Milivojević (1999), 34.

[46] Nietzsche (2005a), 59; se retorično sprašuje, »koliko je poštenjakov, ki bi priznali, da jim je zadajanje bolečine v užitek«. Sam si upa priznati, da prija gledati trpljenje, zadajati ga pa še bolj. Sem spada tudi njegova izjava, da opice »v izmišljanju bizarnih okrutnosti v veliki meri že napovedujejo človeka in so takorekoč njegova 'predigra'«. Nietzsche (1988), 253.

razbremenitvi; težnjo po (pre)moči[47] in statusu; maščevanju; kaznovanju; poniževanju; sramotenju; »poboljšanju« ali uničenju drugega; po izražanju političnega protesta in podobno. Pogoj ustrezne adaptiranosti pa je (oz. mora biti) seveda tudi legalnost in socialna oz. moralna *sprejemljivost* vedenja (in ne samo učinkovito uresničevanje lastnih teženj!), te pa pri nasilnem vedenju (kot smo ga opredelili) ni, tako da je rezultat nasilja nad drugim praviloma še večja »nasilnikova« emocionalna in socialna neprilagojenost. Aleksander bi v tem smislu bil *prilagojen* le, če bi se vedel zakonito ter izražal spoštovanje in sočutje do sočloveka. V njegovem delovanju pa vsega tega kronično (in skrajno očitno) ni (ne glede na njegove »adaptacijske težnje«).[48]

Morda je največji subverzivni potencial izbranega umetniškega dela v implicitnem sporočilu, da pa je Aleksander v nekem drugem smislu pravzaprav ves čas (oz. – ironično – le do njegove »ozdravitve«) družbeno prilagojen. Njegova nasilnost se namreč ujema z značilnostmi opisanega socialnega oz. družbenega okolja, ki se – komur ne že prej – vsaj ob koncu razkrije kot brutalno nasilno. (Spomnimo se: da bi mu priskutili nasilje, strokovnjaki in znanstveniki z zdravili omamljenega in na stol privezanega Aleksandra silijo, da ob njegovi najljubši Beethovnovi glasbi gleda prizore skrajnega nasilja. Ker poskus rehabilitacijskega odvračanja »uspe«, sme programirano nenasilni Aleksander iz zapora (v katerem je pristal zaradi umora), a se ob vrnitvi v družbo spet znajde – tokrat kot razčlovečena nemočna žrtev – v surovem svetu, katerega (nasilni) del je nekoč že bil. Postane (na koncu še politično zlorabljena) tarča svojih nekdanjih žrtev, pajdaši – ki so medtem postali policisti – pa se mu odrečejo.) V ustaljeno delovanje družbe vtkano sistemsko, strukturno, oblastniško institucionalizirano nasilje (ki ga nihče ne

[47] Ljudem je v zadovoljstvo, ko lahko na drugih sprostijo moč in se tako dokopljejo do nasladnega občutka premoči. Nietzsche (2005a), 83.

[48] Iz Nietzschejeve perspektive pa Aleksander vendarle ni tako demonsko zloben, kot bi lahko sklepali po povzročanju skrajnih bolečin svojim žrtvam. Nietzsche trdi, da noben okrutnež ni okruten v tolikšni meri, kot to misli trpinčeni. Pravi, da napačno predpostavljamo, da storilec in trpeči enako mislita in občutita in skladno s to predpostavko merimo krivdo prvega po bolečini drugega. Dodaja, da je večina ljudi veliko preveč zaposlena s sabo, da bi lahko bila zlobna. Nietzsche (2005a), 72, 73. Aleksander se zdi resnično zelo zaposlen s samim sabo, kajne?

poimenuje kot nasilje) se izkaže za neprimerno bolj perfidno in še bolj nečlovečno od nasilnega ravnanja »neprilagojenih« posameznikov, kot je Aleksander, ki se osebnostno oblikujejo v nedrjih take družbe.

Sklepno aktualiziranje »pomaranče«

Neprilagojeni »Aleksandri« niso največji družbeni (in kriminološki) problem. In vsekakor niso edini, ki se vedejo problematično in nasilno. Ironično je, da škodljivo ravnajo tudi (ali predvsem) tisti, ki so (ali hočejo biti) dandanes najbolje družbeno *prilagojeni* (beri: najbolj konformni z nasilno globalizirano družbeno ureditvijo in prevladujočo kulturo, ki takšno ureditev ideološko legitimizira). V kratkovidnem, brezobzirnem zasledovanju »svojih« partikularnih in heteronomno sfabriciranih interesov na vsakem koraku teptajo človekove pravice in dostojanstvo tako v razmerju do drugih, kot v odnosu do sebe. Njihovo (priznajmo si – *naše*) vsakdanje, ustaljeno, navidez neproblematično ravnanje (storitve in opustitve) si zasluži – iz vrednostne perspektive, na kateri je utemeljen pričujoč prispevek – oznako *smrtonosno nasilje*, saj prispeva k obnavljanju takšnih značilnosti globalizirane družbe, zaradi katerih vsak dan po nepotrebnem »pogine« na tisoče ljudi, milijarde ljudi pa životarijo.

Sodobna družba je na prehodu v še izrazitejše strukturno razslojevanje ljudi oz. ekstremno neenako porazdelitev virov (ekonomskih, socialnih, kulturnih, političnih) za uresničevanje njihovih potreb in (sub)kulturno vzpodbujenih aspiracij. Takšne razmere bodo ljudi – predvsem mlade iz najbolj prikrajšanih okolij – še bolj silile k nasilnim emocionalnim odzivom na okoliščine vsakdanjega življenja. Soočeni smo z realno nevarnostjo, da se bodo – v čedalje bolj nepravični in zatiralski družbi – država in drugi »varuhi družbe«[49] na »problematično« vedenje strukturno prikrajšanih ljudi vse bolj odzivali z nespoštovanjem človekovih pravic takih kršilcev (v imenu varovanja »nedolžnih in dobrih ljudi« in »neoporečne družbe»). V takšni družbi se namreč bohotijo najrazličnejše oblike

[49] Na primer zasebne varnostne službe ali vigilanti, ki jemljejo zakon v svoje roke.

nasilja, vključno z nelegitimnim formalnim in neformalnim obravnavanjem »Aleksandrov«.[50]

Za manj nasilja v družbi je treba kriminološko raziskovati in nenehno izpostavljati predvsem makro strukturne in makro kulturne družbene okoliščine, ki prispevajo k nasilnemu ravnanju (tj. nasilnim emocionalnim odzivom)[51] na mikro družbeni ravni, in si prizadevati za družbene pogoje, ki bodo bolj naklonjeni spoštljivim, sočutnim in solidarnim odnosom med ljudmi. Merim na želeno globalizirano humanistično kulturo, v kateri bi bilo dostojanstvo vsakega človeka brezpogojna vrednota, in na strukturne pogoje, ki bi vsakomur omogočali dejansko uresničevanje (iztožljivih) človekovih pravic in svoboščin, predvsem neodtujljive pravice do zadostnih virov za samostojno načrtovanje in uživanje življenja.[52] Glede na sedanje (neo-liberalno in neo-konservativno) stanje in dogajanje v kapitalistični družbi navdušena *prilagojenost* oz. ponosna družbena integriranost ni umestna. Bolj smiselno je kultivirati in prakticirati nenasilno družbenokritično držo »dežurnega nergača« z alternativnim (»neprilagojenim«) vrednostnim sistemom in osveščenim vsakdanjim delovanjem.

»*Družbe brez nasilja ni in je ne bo«,* se glasi krilatica iz ust resnih družboslovcev. V družbi brez nasilja bi bilo nasilje bodisi izkoreninjeno (kar je res utopično verjeti) bodisi ne bi bilo več nikogar, ki bi nasilje prepoznal oz. označil kot nasilje. Slednje se žal ne zdi tako neverjetno. Obstaja otipljiva nevarnost, da bomo kot družba in posamezniki vedno manj pripravljeni ali zmožni prepoznavati in sramotiti nasilne strukture globalizirane družbe, nasilne elemente kultur, nasilne prakse družbenih institucij in nasilne medosebne odnose, ki se lahko – zaradi partikularnih interesov močnih in vplivnih nasilnih subjektov – sčasoma tako normalizijo in udomačijo

[50] Aktualni primer: prestajati kazen dosmrtnega zapora – po možnosti v pogojih, ki popolnoma onemogočajo vsakršno nasilno ravnanje obsojenca – pomeni živeti oz. dolgo umirati kot nenasilna razčlovečena *pomaranča* (ki jo bojda tudi potem čaka *pekel*).

[51] Tudi k (nasilnim) emocionalnim odzivom kazensko-pravnega sistema, prim. Kmet (2007).

[52] Etika človekovih pravic in dolžnosti je utemeljena na predpostavki, da ima vsak človek pravico do uresničljivih pogojev za samodoločeno delovanje. Glej Kanduč (1999), 34.

(na vseh prizoriščih vsakdanjega življenja), da jim nihče več ne bo oporekal. To, kar danes opredeljujemo kot človekove pravice, se lahko namreč postopoma in skoraj neopazno radikalno omeji (namesto da bi se utrjevalo in širilo). Po tej poti se lahko – na sprevržen način – uresniči družba »brez nasilja« oz. družba, v kateri »ni kršitev človekovih pravic«.

(Za)ključno sporočilo tega prispevka je naslednje. Če želimo kriminologi doprinesti k preprečevanju oz. zmanjševanju medosebnega nasilja v družbi – in obenem k razvijanju občutljivosti za prepoznavanje in obsojanje njegovih najrazličnejših oblik – moramo *predvsem* zagovarjati sočasna prizadevanja: za boljše razumevanje nasilnih čustvenih odzivov in njihove družbene pogojenosti; za povečanje čustvene refleksivnosti ljudi;[53] za razvoj nasilju nenaklonjenih kulturnih in osebnih vrednot; za razvoj nenasilnih veščin medosebnega občevanja; za spremembe v družbeni ureditvi, ki bodo v večji meri omogočale in spodbujale spoštljivost človeka do človeka; za razvoj emocionalno osveščene kriminologije; za kriminološko preučevanje leposlovja; za veselo znanost![54]

Besedilo je bilo prvič objavljeno v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo, l. 2008, št. 1.

[53] Posameznik, ki se zaveda svojih čustev in sprejema odgovornost zanje, jih lahko po potrebi tudi korigira, in sicer tako, da je njihovo doživljanje in izražanje čimbolj učinkovito in družbeno sprejemljivo.

[54] Aluzija na knjigo Vesela znanost, Nietzsche (2005b).

Literatura

1. Apter, M. J. (1992). The Dangerous Edge: The Psychology of Exitement. New York, The Free Press.
2. Barbalet, J. M. (2002a). Moral indignation, class inequality and justice: An exploration and revision of Ranulf. Theoretical Criminology, 6(3), s. 279–297.
3. Barbalet, J. M. (2002b). Emotions and Sociology. Oxford, Blackwell Publishing.
4. Baumeister, R. F.; Bushman, B. (2003). Emotions and Agressiveness. V: Heitmeyer, W. Hagan, J. (urednika), International Handbook of Violence Research. Dordrecht/Boston/London, Kluver Academic Publishers, str. 479–493.
5. Braithwaite, J. (1989). Crime, shame and reintegration. Cambridge, Cambridge Univerity Press.
6. Bugge, C. (2007). The Clockwork Controversy. URL: http://www.visual-memory.co.uk/amk/doc/0012.html
7. Burgess, A. (1974). Peklenska pomaranča, prev. Ferdinand Miklavc. Ljubljana, Mladinska knjiga.
8. De Haan, W.; Loader, I. (2002). On the emotions of crime, punishment and social control. Theoretical Criminology, 6(3), s. 243–253.
9. Dekleva, B. (1997). Sporočila nasilja v stripih. Didakta, št. 32/33, str. 80–84.
10. Gazdić, S. (1997). Nasilje in post ali Esej o nasilju v postmodernem svetu. Ljubljana, Društvo apokalipsa.
11. Kanduč, Z. (1999). Kriminologija: (Stran)poti vede o (stran) poteh. Ljubljana, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
12. Katz, J. (1988). Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil. New York, Basic Books.
13. Katz, J. (2002). Social ontology and research strategy. Theoretical Criminology, 6(3), s. 255–278.
14. Kemper, T. D. (1990). Research agendas in the sociology of emotions. Albany, State University Press.
15. Kmet, S. (2007). Ne/ustreznost (»družbene«) jeze v kazenskem pravu in kriminologiji. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 58/1: s. 46–60.
16. Lamnek, S. (2003). Individual violence justification strategies. V: Heitmeyer, W.; Hagan, J. (urednika): International Handbook of Violence Research. Dordrecht/Boston/London, Kluver Academic Publishers, s. 1113–1127.
17. Lukesch, H. (2003). Violence and the media. V: Heitmeyer, W.; Hagan, J. (urednika): International Handbook of Violence Research. Dordrecht/Boston/London, Kluver Academic Publishers, s. 511–543.
18. Matza, D.; Sykes, G. M. (1996). Techniques of Neutralization. V: Muncie, J. *et al.* (uredniki): Criminological Perspectives. London, Sage, s. 206–213.

19. Merton, R. K. (1970). Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England. New York, Harper.
20. Merton, R. (1968). Social Theory and Social Structure. New York, The Free Press.
21. Mesec, B. (1998). Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu. Ljubljana, VŠSD.
22. Milenković, M. (2005). Leposlovje in kriminologija. Ljubljana, Cankarjeva založba.
23. Milivojević, Z. (1999). Emocije: psihoterapija i razumevanje emocija. Novi Sad, Prometej.
24. Muršič, M. (2004). Opredelitev nasilja v sodobnih medosebnih odnosih. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 55/4: s. 388–394.
25. Muršič, M. (2008). Strukturne kontingence emocionalne fenomenologije medosebne nasilnosti. Ljubljana, Pravna fakulteta v Ljubljani.
26. Nietzsche, F. (1988). Onstran dobrega in zlega. H genealogiji morale, prev. Janko Moder in Teo Bizjak. Ljubljana, Slovenska matica.
27. Nietzsche, F. (2004a). Jutranja zarja, prev. Alfred Leskovec. Ljubljana, Slovenska matica.
28. Nietzsche, F. (2004b). Volja do moči, prev. Janko Moder. Ljubljana, Slovenska matica.
29. Nietzsche, F. (2005a). Človeško, prečloveško, prev. Alfred Leskovec. Ljubljana, Slovenska matica.
30. Nietzsche, F. (2005b). Vesela znanost, prev. Janko Moder. Ljubljana, Slovenska matica.
31. Palmer, S. (1972). The Violent Society. New Haven, College and University Press.
32. Šadl, Z. (1999). Usoda čustev v zahodni civilizaciji. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
33. Turner, H. J.; Stets, J. E. (2005). The sociology of emotion. Cambridge University Press.
34. Wetzels, P. (2001). Jugend und Gewalt: Eine repräsentative Dunkelfeldanalyse in München und acht anderen deutschen Städten. Nomos, Baden-Baden.
35. Wood, P. B. *et al.* (1997). Nonsocial reinforcement and Habitual Criminal Conduct: An Extention of Learning theory. Criminology, 25(2): s. 335–366.
36. Yochelson, S.; Samenow, S. E. (1976). The Criminal Personality (vol. 1). New York, Jason Aronson.
37. Young, J. (2003). Merton with energy, Katz with structure: The sociology of vindictiveness and the criminology of transgression. Theoretical Criminology, 7(3): s. 389–414.
38. Žižek, S. (1994). Bauk još uvijek kruži! URL: http://arkzin.net/munist/ziz1.htm (15.1.2008).

III. PRAVO IN »BISTVO STVARI«

Kriminologija v Vstajenju Leva Nikolajeviča Tolstoja

Matjaž Ambrož

Težko bi našli Tolstojevo delo, v katerem bi avtorja kriminološka vprašanja in posebej vprašanja delovanja kazenske justice prevzela bolj kot v *Vstajenju*. Čeprav je ubadanje s temi vprašanji v romanu le eno izmed sredstev za avtorjevo osebno idejno izpoved in pogubno moralno kritiko ljudi in družbe svojega časa, so obdelana z minuciozno natančnostjo, ki je bržkone terjala precej poglobljenega študija.[1]

Tako Tolstoj včasih neposredno, še večkrat pa prikrito polemizira z nauki Lombrosa, Garofala, Ferrija, von Liszta, Maudsleya in Tarda. Zastavlja si tale vprašanja: kaj je zločin, kje tičijo njegovi vzroki, predvsem pa, zakaj in s kakšno pravico smejo eni ljudje kaznovati druge. Kot pravi skozi usta romanesknega junaka Nehljudova, so ga našteti avtorji pri iskanju odgovora na zadnje vprašanje peljali žejnega čez vodo: znanost mu je ponudila odgovore na tisoče zamotanih vprašanj, le na tisto ne, na katero je najbolj iskal odgovora. Na vprašanje, zakaj imajo eni ljudje pravico kaznovati druge, so mu odgovarjali z razglabljanjem o tem, če ima človek svobodno voljo ali ne. Ali je mogoče z merjenjem lobanje spoznati, ali je človek zločinec? Kakšno vlogo ima pri zločinu dednost? Ali obstaja prirojena nenravnost? Kaj je nenravnost? Kaj je blaznost? Kaj je izrojenost? Kaj je temperament? Kako vplivajo na zločin podnebje, hrana, nevednost, posnemanje, hipnoza, strasti? Kaj je družba? Kakšne so njene dolžnosti, in tako dalje.

[1] Budna (2004), 32. Avtorica poroča, da je Tolstoj ob zbiranju gradiva za roman *Vstajenje* obiskoval zapore in sodišča, kjer je bil navzoč na obravnavah. Omeniti je treba še, da je Tolstoj, potem ko je obupal nad študijem arabsko-turške filologije, v letih 1845–47 študiral tudi pravo, dokler ni, nezadovoljen z izobrazbo, ki jo lahko posamezniku da univerza, s formalnim študijem odnehal. Prim. Stonjić (1983), 132.

»Ozadje« romana

Neposredno vzpodbudo za pisanje romana je Tolstoj dobil v pogovorih s svojim znancem, državnim tožilcem Anatolijem Fjodorovičem Konijem (1844–1927), ko mu je ta pripovedoval o svojih izkušnjah in doživljajih na sodišču. Med njimi je Tolstoja je posebej pretresla zadeva, v kateri je porotno sodišče obsodilo prostitutko, ker naj bi ta neki svoji stranki izmaknila 100 rubljev. Zadevo je delalo zanimivo to, da se je kasneje pri državnem tožilcu Koniju oglasil plemič, ki je kot član porote sodeloval pri sojenju. Prosil je, naj Koni poskrbi za to, da bi obsojeni prostitutki izročili njegovo pismo. V pismu je plemič obsojenki predlagal, naj se z njim poroči. Ko je sedel na porotniškem odru, je namreč kljub kratkovidnosti in kljub spremembam, ki jih je na obdolženkinem obrazu napravil čas, v njej prepoznal zalo hišno pomočnico, ki je služila pri njegovi teti. Ko je nekoč, še kot mladenič, obiskal svojo teto, mu je bilo dekle nadvse všeč in ne da bi kaj dosti pomišljal, jo je »zapeljal«. Ob tej priložnosti je dekle zanosilo, za kar gospodarica ni pokazala razumevanja in je dekle pognala čez prag. Zapuščena tako od očeta otroka, ki je bil na poti, kot od stano- in delodajalke je mlada mamica po porodu otroka oddala v sirotišnico in se oprijela različnih del, ki so bila na voljo. Po udinjanju za hišno pomočnico na različnih naslovih se je nazadnje zaposlila v javni hiši. Mladi plemič pa se je v Peterburgu zaposlil v neki državni službi in se tudi sicer vključil v peterburško družabno življenje. Tako je bil nekega dne izbran za porotnika pri okrožnem sodišču v zadevi, v kateri se je sodilo nesrečni prostitutki, obdolženi tatvine. Ta dogodek je pri plemiču sprožil kesanje in edini izhod iz situacije je videl v tem, da obsojenko poroči.

Razlog, da je zadeva Tolstoja tako pretresla, njegovi biografi iščejo tudi v tem, da naj bi imel tudi sam v mladih letih razmerje s sobarico, ki je živela v hiši njegove tete. Enemu svojih biografov je o njej zaupal tole: »Bila je nedolžna, zapeljal sem jo, njo pa so nato pognali čez prag in se je pogubila.«[2] Zadeva s plemičem in zapeljano sobarico, ki postane prostitutka, se je Tolstoja dotaknila torej tudi po

[2] Birjukov, navedba v spremni besedi Bratka Krefta k Vstajenju v izdaji Cankarjeve založbe, 1986, 12.

osebni plati. Državni tožilec Anatolij Fjodorovič Koni je Tolstoju brez omahovanja »odstopil« zgodbo, ki jo je doživel na sodišču, da bi ta o njej napisal roman. Ta roman je Tolstoj pisal dolgo (približno 10 let z vmesnimi premori), ga ničkolikokrat predeloval in na koncu je luč sveta ugledalo *Vstajenje*, ogorčeni realistični roman, ki poleg izvrstnih opisov pogosto kalnih meandrov delovanja kazenskopravnega sistema, predstavlja tudi pisateljev veličastni *»J'accuse«* (B. Kreft) puhlosti in ničevosti plemiške in buržoazne družbe[3].

Vstajenje

Konijevo zgodbo je Tolstoj po pravni plati zapletel: tatvini je dodal umor, in to ne kakršen koli umor, temveč umor v »dejanski zmoti v ožjem smislu«, kot rečejo pravniki: prostitutka Maslova da svoji stranki piti strup (ki ji je bil podtaknjen), misleč da mu daje uspavalo, s katerim se je želela vsaj za nekaj časa obraniti pred njegovo neznansko spolno nadležnostjo. Poleg večje pravne kompleksnosti pa je avtor zgodbi dodal tudi socialno-politično dimenzijo: njen pomemben del se vrti okrog razrednih odnosov in vprašanja lastništva zemlje. Romaneskni junak, knez Nehljudov, del svoje zemlje razdeli med kmete, saj ugotovi, da »zemlja ne more biti predmet posesti, ona ne more biti predmet nakupa ali prodaje kakor voda, kakor zrak in kakor sončni žarki«[4]. V tej gesti nekateri vidijo Tolstojevo »socialno utopično krščanstvo«, »krščanski prakomunizem« ali celo anarhizem.[5] Nadalje se roman spoprime z vprašanjem ruskih

[3] Opisi življenjskega sloga tedanjega višjega srednjega sloja še danes delujejo pretresljivo aktualno. Vzemimo obisk romanesknega junaka Nehljudova na neki zabavi pri gubernatorjevem namestniku Maslenikovu. Ena pomembnejših tem, ki zaposluje goste, so podrobnosti okrog prigrizka. Ta, na prvi pogled trivialna tema, še danes zbuja nenavadno veliko pozornost. V časopisju je mogoče prebrati nadrobne opise, kako je v različnih gostiščih mogoče »razvajati brbončice«, v intervjujih izpraševanci pogosto poročajo o jedi, ki jo »izvrstno pripravijo«, tema večkrat zaide tudi v dnevniške zapise, ki jih objavlja časopisna periodika. Zanimivo razčlembo življenjskih slogov, ki jih odražajo omenjeni dnevniški zapisi, ponudita Bernik in Trbančeva (2005), 65–88. Avtorja med drugim ugotavljata, da pisci svojo »virtuoznost v upoštevanju dobrega okusa na vseh življenjskih področjih« izražajo tudi z vidika kulinarike: kadar sami kuhajo, »izbirajo le najboljše sestavine«, na sprejemih pa »uživajo v estetskem izgledu hrane«.

[4] Tolstoj (1965), II. zvezek, 33.

[5] Kreft (1965), op. cit., 15.

revolucionarnih gibanj s konca 19. stoletja. Revolucionarje in politične zapornike Tolstoj predstavi povečini zelo naklonjeno, kar je po svoje presenetljivo, saj je bil sicer, kljub svoji reformatorski drži, nenaklonjen revoluciji, predvsem pa uporabi nasilja za dosego revolucionarnih ciljev.[6]

Knez Nehljudov je tisti »kesajoči se plemič«, ki kot porotnik v obtoženi Maslovi spozna dekle, ki ga je bil kot mladenič »zapeljal«. Ta dogodek ga prebudi iz dotedanjega bolj ali manj otopelega bivanja v »prostem teku« udobnega, a precej praznega rentniškega življenja. Če naslov romana vzamemo dobesedno in se vprašamo, kdo v romanu pravzaprav »vstane«, je to bržkone Nehljudov: ne samo, da se z vso vnemo zavzame za krivično obsojeno Katjušo Maslovo, da gre za njo v Sibirijo in ji ponuja zakon, temveč tudi ostro obsodi dani družbeni red, v katerem nekateri ljudje živijo v izobilju (si kupujejo klobuke, sprehajalne palice, kočije in bronaste kipe, kot pravi avtor), zato ker so lastniki zemlje, medtem ko večina ljudi živi v revščini. Tako Nehljudov znaten del svojega imetja razdeli med kmete in na koncu romana ob branju evangelija razmišlja o »popolnoma novem ustroju človeške družbe, ob katerem ne bi le samo po sebi izginilo vse tisto nasilje, ki ga je navdajalo s takim ogorčenjem, ampak bi bil tudi dosežen najvišji človeštvu dostopni blagor – kraljestvo božje na zemlji«[7].

Ta »tolstojanski« zaključek se je zdel nekaterim kritikom pretirano tendenčen in v tem smislu na silo prilepljen na sicer estetsko dovršen roman.[8] Kakorkoli že, Tolstojevo razumevanje evangelija se je zdelo najbolj sporno ruski pravoslavni cerkvi, ki ga je po izidu *Vstajenja* dokončno izobčila. Vendarle pa niso bile samo ruske cerkvene in posvetne oblasti tiste, ki se jim je roman zdel »sporen«: tudi »zahodne« izdaje *Vstajenja* so bile pogosto cenzurirane tako, da so bili iz njih izpuščeni odstavki, kjer so kritično prikazani lastništvo zemlje, razmere v cerkvi in v vojski. V nekaterih zahodnih državah so spornost romana videli tudi v tem, da naj bi bil erotičen

[6] Prim. Budna (2004), op. cit., 33.
[7] Tolstoj (1965), II. zvezek, 288.
[8] Kreft (1965), op. cit., 5.

oziroma celo pornografski. Tako so v ZDA izpustili 17. poglavje (poglavje, v katerem mladi Nehljudov »zapelje« Katjušo Maslovo), ravno tako je bil v skrajšani obliki roman objavljen v francoskem *Echo de Paris*.[9]

Pot, ki jo Nehljudov prehodi od glavne obravnave, na kateri obsodijo Katjušo Maslovo, pa do svojega »vstajenja« ob koncu romana, je po eni strani povsem običajna pot v fizičnem smislu, to je pot obiskovanja sodišč, odvetnikov, uradov, kaznilnic in na koncu pot spremljanja konvoja kaznjencev, ki jih ženejo v Sibirijo, po drugi strani pa – če lahko uporabim ta izraz – »duhovna pot«, na kateri ugotovi, da je njegovo dotedanje plemiško življenje en velik larifari, da je delo sodišč pogosto zgolj obramba stanovskih koristi[10], da so obstoječe družbene neenakosti nesprejemljive in da mora biti vrhovno vodilo človekovega delovanja nesebična ljubezen do sočloveka. Čeprav je vsaka izmed etap na tej njegovi poti brez nadaljnjega zanimiva, se moram tukaj omejiti predvsem na tiste, ki so tako ali drugače povezane z junakovo izkušnjo in dojemanjem prava in kriminologije.

Pravo in pravniki

Pravo in pravniki imajo v romanu eno pomembnejših vlog. Prvo je predstavljeno kot nadroben sistem pravil, ki pogosto zgublja stik s tem, kar »se zdi zdravi pameti glavno« (tako se na primer ob sojenju Maslovi na višjem sodišču groteskno ponavlja stavek, da je Maslova sicer evidentno nedolžna, vendar pa da senat zadeve pač ne more (več) pretresati po njenem bistvu, temveč ga zanima le še, ali sta bili uporaba zakona in njegova razlaga pravilni). Toda še bolj kot opisi posameznih pravnih institutov, ki so korektni, a hkrati taki, da pogosto razodevajo njihovo smešnost, fascinirajo pronicljivi opisi psiho(socio)loških mehanizmov, ki zaznamujejo delovanje in od-

[9] *Id.*, 11.

[10] Tako Nehljudov v nekem pogovoru s svakom pravnikom pravi: »Sodišče je po mojem mnenju samo upravno orodje za ohrambo obstoječega reda stvari, ki je ugoden našemu stanu.« Svak se ne pusti zmesti in mirno, kot da bi bil že vajen takšnih opazk, z nasmeškom odvrne: »Navadno prisojajo sodišču nekoliko drugačen pomen.« Tolstoj (1965), II. zvezek, 150.

ločanje oseb tako ali drugače vpetih v pravosodno kolesje. Da je avtor precej skeptičen do pravice in pravičnosti, ki jo je zmožen dati pravosodni sistem, priča že njegovo navajanje Rabelaisovega poročanja o pravu in pravnikih: »Rabelais piše, da je pravnik, h kateremu sta se prišli dve stranki pravdat, najprej opozoril nasprotnika na vse mogoče zakone in jima prebral dvajset strani brezsmiselne juristovske latinščine, nato pa predložil, naj kockata: sodo ali liho. Če bo sodo, ima prav tožnik, če bo liho, pa toženec.«[11] To avtorjevo skeptično držo utrjujejo omenjeni opisi mehanizmov pravosodnega dela in odločanja. Kar se bi utegnilo zdeti še posebej neprijetno, je, da bi bili bržkone številni izmed njih lahko aktualni še danes. Oglejmo si nekatere:

1. O tem, zakaj se porotniki odločijo za obsodbo: *»Pa so res kanalje te dekline,« je dejal trgovski pomočnik; in v potrdilo svojega mnenja, da je glavna krivka Maslova, je povedal, kako je »neka taka« na bulvarju ukradla njegovemu tovarišu uro. Polkovnik je jel pri tej priliki pripovedovati o še bolj čudovitem primeru, ko je bil ukraden srebrn samovar.*[12]

2. O porotniški službi: *Čeprav je bila ta reč mnoge odtrgala od njihovega dela in čeprav so trdili, da jim je v nadlego, je bilo vendar na vseh obrazih opaziti izraz nekakšnega zadovoljstva, ki ga je zbujala zavest, da opravljajo pomembno javno delo.*[13]

3. O včasih težko razumljivem navdušenju ljudi nad delom odvetnikov: *Ta gospod je govoril o pravdi, ki je zdaj tekla na civilnem oddelku, kot o stvari, katero je dobro poznal, ter našteval sodnike in znamenite odvetnike po krstnem in očetovem imenu. Pripovedoval je o čudovitem preobratu, ki ga je neki slaven odvetnik znal povzročiti v tej pravdi in zaradi katerega bo morala ena izmed strank, stara gospa, dasi je njena stvar popol-*

[11] Tolstoj (1986), I. zvezek, 128.
[12] *Id.*, 124.
[13] *Id.*, 56.

noma pravična, brez razloga nasprotni stranki plačati velike denarje. »Genialen odvetnik!« je ponavljal.[14]

4. O delu državnega tožilstva: *»Nu, krasno,« je dejal namestnik državnega tožilca; a v resnici se mu nikakor ni zdelo krasno: vso noč ni bil spal. Priredili so bili nekemu tovarišu odhodnico ter mnogo pili, igrali do dveh zjutraj in se nato peljali k ženskam v prav tisto hišo, kjer je bila še pred šestimi meseci Maslova, tako da ravno spisa o zastrupljenju ni bil utegnil prebrati in ga je hotel šele zdaj v naglici pregledati.*[15]

5. O vraževerju pravosodnih delavcev: *Ta član [sodišča] je bil bradat mož z velikimi, navzdol potegnjenimi, dobrodušnimi očmi. Bolehal je za želodčnim katarjem; po zdravnikovem nasvetu je bil davi začel z novim načinom zdravljenja, in ta novi način ga je bil danes kakor po navadi zadržal doma. Zdaj, ko je stopil na oder, je imel nekam zamišljen obraz, zakaj njegova navada je bila, da si je na vse načine vedeževal na vprašanja, ki si jih je zadajal. Zdaj si je vedeževal takole: če bo število korakov od vrat kabineta brez ostanka deljivo s tremi, tedaj ga bo novo zdravljenje rešilo katarja; če ne bo deljivo, pa ne. Korakov je bilo šestindvajset, ali on je napravil še majcen korak in dospel ravno pri sedemindvajsetem do naslanjača.*[16]

6. O vzdušju ob branju obtožnice: *Nato je vstal tajnik in jel brati obtožnico. Bral je razločno in glasno, a tako hitro, da se je njegov glas, ki je nepravilno izgovarjal »l« in »r«, zlil v en sam nepretrgan, uspavalen hrup. Sodniki so se s komolci naslanjali zdaj na ta, zdaj na oni področnik naslanjačev, zdaj na mizo, zdaj na hrbet; zdaj so zapirali oči, zdaj so jih odpirali in pošepetavali med seboj. Eden izmed orožnikov se je večkrat boril s krčevitim zehanjem, ki ga je napadalo.*[17]

[14] *Id.*, 57.
[15] *Id.*, 59.
[16] *Id.*, 63.
[17] *Id.*, 71–72.

7. O tožilski taktiki: *To rekši je namestnik državnega tožilca takoj vzel komolec s pisalnika in si jel nekaj zapisovati. V resnici si ni ničesar zapisoval, samo s peresom je vlekel po črkah svojih zapiskov; a videl je bil, kako to delajo državni tožilci in odvetniki: po spretnem vprašanju vpišejo v svoj govor opazko, ki naj zdrobi nasprotnika.*[18]

8. O eksistencialnih dilemah predsednika obravnavnega senata: *Predsednik [senata], ki si je na vso moč prizadeval, da bi pospešil obravnavo in še za časa prišel k svoji Švicarki, je sicer prav dobro vedel, da branje tega spisa ne more imeti nobene druge posledice kakor edino dolgčas in odlašanje kosila, in da namestnik državnega tožilca le zato zahteva to branje, ker ve, da ga ima pravico zahtevati – a odkloniti ga vendar ni mogel, zato je izrekel svoje soglasje.*[19]

9. O odlikah, ki jih morajo imeti zaključni govori na sodišču, o globini psihološkega pomena zločina in o ranah človeške družbe: *Govor namestnika državnega tožilca je moral imeti po njegovem mnenju socialen pomen, podobno kakor znameniti govori odvetnikov, ki so si bili pridobili slavo. Res da so sedele v občinstvu samo tri ženske: neka šivilja, neka kuharica in Simonova sestra, in neki kočijaž, a to je bilo vseeno. Tudi oni slavni odvetniki so bili tako začeli. Pravilo namestnika državnega tožilca je bilo v tem, da mora biti zmerom na višini svojega položaja, to je, da mora prodirati v globino psihološkega pomena zločina in odkrivati rane človeške družbe.*[20]

10. O mamljivosti poslušanja lastnega govorjenja in o rabi in zlorabi pravice: *Toda predsednik [senata] se ni mogel naužiti pravice do govora – tolikanj prijetno mu je bilo poslušati prepričevalne intonacije svojega glasu – in je imel za potrebno, da izpregovori še nekaj besed o važnosti pravice, ki je dana po-*

[18] *Id.*, 79.
[19] *Id.*, 111.
[20] *Id.*, 115.

> *rotnikom, in o tem, kako morajo pazljivo in previdno rabiti to pravico, ne pa da bi jo zlorabili, o tem, da so prisegli, o tem, da so oni vest družbe, in da jim mora biti skrivnost posvetovalnice sveta – in tako dalje in tako dalje.*[21]

Z eno besedo, za vzvodi postave stojijo ljudje »iz mesa in krvi«, ki so v prvi vrsti zaposleni s svojim vsakodnevnimi banalnimi skrbmi, in na odločanje katerih ima njihovo trenutno počutje, osebni interesi in druge trivialnosti velikanski vpliv. Tako od predvidljivosti in pravičnosti pravosodnega odločanja ostane bore malo, izid zadeve pa je večkrat lahko bolj ali manj »aleatoren«, odvisen nemara zgolj od tega, kdo sedi v senatu, koliko se sodnikom mudi na kosilo, ali pa od tega, ali so porotnikovemu znancu neki nepridipravi ukradli samovar.

Lik pravnika je v *Vstajenju* nadalje predstavljen kot lik človeka, ki ne dvomi. Z drugimi besedami: pravniki so predstavljeni kot tisti tip ljudi, ki jim je vse jasno. Zelo ilustrativen je lik odvetnika Fanarina, ki ga Nehljudov angažira, da bi pomagal Maslovi s pritožbo: z veščo retoriko poznavalca razlaga vsebino posameznih pravnih institutov in delovanje sodišča, ko pa ga Nehljudov vpraša, če je takšno delovanje sodišč pravično, s prizanesljivim in nekoliko porogljivim nasmeškom odgovori, da Nehljudova očitno zanimajo tudi filozofija in »obča vprašanja«.

Pravniki, kot tudi drugi državni uradniki, so nadalje – precej neprizanesljivo – po večini predstavljeni kot oportunisti: skrbijo jih predvsem udobje lastnega življenja, ugled in sredstva, ki jih prejemajo kot nagrado za opravljeno delo. Za dosego tega trojega so pripravljeni ravnati tudi nenačelno, celo povzročiti (ali pa neprepreči) človeško trpljenje. Da jim ob tem ne bi bilo neznosno, jim priskočijo na pomoč obrambni mehanizmi (zmerom je tako – vsi tako delajo; če vsi tako delajo, tedaj tudi mora biti tako; če ne bom jaz, bo pa drugi; drugi na mojem mestu bi ravnal še strožje; red mora biti …).

[21] *Id.*, 121.

Kriminal in kriminologija

Anekdota pravi, da je na nekem kriminološkem zborovanju eden izmed referentov, ime mu je bilo Nils Christie, dokazoval, da zločin ne obstaja. Takoj za njim je nastopil nek drug referent, ki bil zgrožen nad tem, kako silno da se njegov predhodnik moti. Na grafoskop je položil prosojnico z nekakšnimi diagrami in rekel: »Me pa res čudi, da pravite, da kaznivih dejanj ni – kar oglejmo si nekaj najnovejših statistik!«

Vsaj zdi se, da se je v *Vstajenju* Tolstoj postavil na prvo izmed omenjenih dveh pozicij. Čeprav ideje, da je zločin v prvi vrsti družbeni konstrukt, nikjer jasno ne artikulira, jo je vendarle slutiti, denimo, ko govori o »tako imenovanih zločincih« ali pa ko precej hudomušno opisuje prizadevanja državnega tožilca, da bi v zaključnem govoru na sojenju Katjuši Maslovi »prodrl v psihološko bistvo zločina«.

S tem ko Tolstoj postavi pod vprašaj »predmet« kriminologije (pokaže, da je lahko vseskozi sporno, kaj sploh je »kriminal«), seveda zamaje temelje tedanjim dominantnim kriminološkim teorijam – v tem smislu je roman Vstajenje mogoče brati kot nekakšno zgodnjo oznanitev izhodišč kritične kriminologije. Na nekaterih mestih roman tudi povsem neposredno brije norce iz tedaj prevladujočih kriminoloških naukov. Tako na primer Nehljudov ugotavlja, da v zaporih ni srečal zločinskega tipa ljudi, o katerem govori italijanska šola; videl je sicer nekaj ljudi, ki so mu delovali odbijajoče in osebno zoprno – toda ničkoliko takšnih ljudi je vsakodnevno srečeval tudi na svobodi »v frakih, naramnicah in čipkah«.

Nadalje je v romanu ostri kritiki izpostavljeno tudi kaznovanje. Nehljudov v knjigah prebere, da je namen kazni »odpravljanje zločinstva, zastraševanje, poboljšanje in zakonito povračilo«[22]. Toda, kakor ugotavlja, je v zaporih namesto poboljšanja prihajalo do »sistemskega okuženja z vsemi grehotami«, zakonito povračilo pa je budilo novo sovraštvo. »Tak zakaj potem delajo to?« se je spraševal Nehljudov. Strokovnjaki so mu zatrjevali, da izvira to, kar ga je navdajalo z ogorčenjem, iz nezadostne urejenosti zaporov, in da bi bilo

[22] Tolstoj (1986), II. zvezek, 255.

mogoče vse to izboljšati, če bi jetnišnice uredili po novih načelih. Toda Nehljudov intuitivno ve, da to, kar ga navdaja z ogorčenjem, ni odvisno od (ne)izpopolnjenosti ureditve zaporov. Bere knjige o »izpopolnjenih jetnišnicah z električnimi zvonili in usmrtitvah z elektriko, ki jih je priporočal Tarde«, toda ta »izpopolnjena nasilja« zbujajo v njem le še večjo razkačenost.

Zgolj kratko velja še opozoriti, da je v romanu posebej jasno pokazano tudi, koliko vrednosti je Tolstoj pripisoval teorijam, ki so vzrok odklonskega vedenja iskale v dednosti. Tako deluje precej tragikomično pripetljaj na sodišču, ko tožilec krivdo neke obdolženke dokazuje z dednostjo. Temu zagovornik ugovarja, češ da je obdolženka hči neznanih staršev. Toda tožilec se ne pusti zmesti in meni, da »s tem pravilnost nauka o dednosti ni prav nič omajana, zakaj zakon dednosti je znanstveno tako utrjen, da moremo sklepati ne samo iz dednosti na zločin, ampak tudi iz zločina na dednost«.[23]

Sklep

Kdor kdaj prebere kakšno analizo literarnih del, gotovo pozna dva – roko na srce – klišejska sklepa, ki ju je mogoče srečati v razčlembah umetnostnih besedil. Prvi je, da je (dobra) literatura »večna«, tj., da »transcendira« časovni okvir, v katerem je nastala. In drugi je, da leposlovje včasih bolj zadane bistvo problemov kot »matične znanosti«, v domeno katerih ti problemi sodijo.

Če ignoriramo načelo izogibanja klišejem in si za konec kot eksperiment zastavimo vprašanje, ali *Vstajenje* izpolnjuje omenjena standarda, značilna za »literarno umetnino«, je odgovor pozitiven. Dobro za roman, a slabo za nas. Zakaj?

Nehljudov se na koncu odloči za strategijo »bodimo realni, zahtevajmo raj na zemlji«. Tolstoj pove le še, da bo, ali se bo ta ideal uresničil, »pokazala prihodnost«. Ta, kot je danes obče znano, raja na zemlji ni prinesla, pač pa je afirmirala *Vstajenje* »kot delo, ki transcendira časovni okvir, v katerem je nastalo«. Tako se likom, ki nastopajo v delu, »prav nič ne poznajo leta«, temveč se nam zdijo pogosto povsem domači, pa naj bodo to ljudje, ki kramljajo o koči-

[23] Tolstoj (1986), I. zvezek, 119.

jah, sprehajalnih palicah in obloženih kruhkih (danes nemara avtomobilih, dlančnikih in rukoli), ali pa pravniki, ki izvrstno poznajo pravo, ne zanima pa jih tisto, »kar se zdi zdravi pameti glavno«. Tudi problemi kazenskega prava in kaznovanja, s katerimi se ubada roman, so ostali aktualni. Naj se omejim le na en primer. Še zmeraj (zdaj s tem, drugič z drugim poudarkom) velja: »odpravljanje zločinstva, zastraševanje, poboljšanje in zakonito povračilo«[24]. In podobno, kot so Nehljudovu razlagali uradniki, da v tako opredeljene smotre kaznovanja ne kaže dvomiti, poiskati je treba le še ustrezna organizacijska in tehnična sredstva za njihovo »implementacijo«, meni tudi danes marsikateri zahodni kriminolog.

Druga omenjena kakovost literarnih del je, kot rečeno, v tem, da pogosto predstavijo in obdelajo določene probleme bolj posrečeno in prepričljivo kot matične znanosti, ki so poklicane za ukvarjanje z njimi. Vstajenje ima tudi to kvaliteto. Spet: dobro za roman, slabo za kriminologijo in kazenskopravno znanost. Bržkone je vsaki znanosti v zadrego, če neko leposlovno besedilo na preprost, včasih sicer nekoliko naiven, a zato nič manj prepričljiv način prikaže nedoslednost, včasih tudi tragikomičnost ali celo absurdnost njenih naukov.

Ne vem sicer, ali se je s tem mogoče bodriti, pa vendarle: Tolstoj ni kritičen samo do pravnih in kriminoloških znanosti, temveč opozarja tudi na omejenost znanosti »kot take«: znanost ima nemara lahko nekakšen pomen za tiste, ki so z njo tako ali drugače povezani – študirajo, pišejo, polemizirajo; tisti pa, ki se nanjo obračajo »od zunaj«, z odkritimi in preprostimi vprašanji življenja, pogosto ostanejo brez odgovora.

Besedilo je bilo prvič objavljeno v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo, l. 2005, št. 4.

[24] Glej *supra*, op. 22.

Literatura

1. Bernik, I.; Trbanc, M. (2005). Avtoportret višjega srednjega sloja: Izjemnost in konformnost. Teorija in praksa 1/2005: s. 65–88.
2. Budna, V. (2004). »Kesajoči se plemič« (Kajuščijsja dvorjanin) v romanu Vstajenje L. N. Tolstoja. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
3. Kreft, B. (1965). Spremna beseda (brez naslova). V: Tolstoj, L. N. Vstajenje, I. zvezek, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1965.
4. Stonjić, M. (1983). Ana Karenjina Lava Tolstoja. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
5. Tolstoj, L. N. (1986). Vstajenje, I. in II. zvezek, prev. Vladimir Levstik. Ljubljana, Cankarjeva založba.
6. Tolstoj, L. N. (1965). Vstajenje, I. in II. zvezek, prev. Vladimir Levstik. Ljubljana, Cankarjeva založba.

The trial scene in Shakespeare's Merchant of Venice

John Stubbs

»Is that the law?«
(4.1.311)

The Merchant of Venice has two plots: a love story and a legal drama. These two narratives are linked from the beginning, and they come together in the scene we're going to watch in a few minutes. Before then what I propose is to give a brief account of these two storylines, give a sketch of the main characters and discuss some of the issues raised by a legal dispute that develops in the course of the play. In this a Jew tries using the law to kill a Christian citizen whom he despises. The case comes to trial, and the Jew loses everything he has. I would like to talk in particular about the tension between sympathy and liberal morality this situation presents us with today. The Christian citizen shares the anti-Semitic values of his society; but he is still a deeply moral, caring, generous and enlightened person. The Jew is a victim of those anti-Semitic laws and values, but though he is a much more compelling character, he is also much more malicious, utterly self-interested, and wholly bent on taking the life of his enemy.

Shakespeare's title is straightforward and factual, but also misleading. The play should really be called *The Merchants of Venice*, since it is taken up largely with a community of businessmen, and especially with the conflict that arises between two of them. One of these merchants is Antonio, a generous, even noble yet melancholy man. At the beginning of the play, Antonio's best friend asks him for an enormous loan. His motives for making this request form the basis of the play's love story. Antonio's friend, a poorer, impulsive,

rather self-centred character whose name is Bassanio, is in love with a woman called Portia. Now Portia is a vastly wealthy young noblewoman, and in order to court her and win her heart Bassanio needs a much greater store of cash and gold than he possesses. This is why he asks Antonio for the loan. The amount is huge: but Antonio agrees immediately. As other merchants in the city observe, Antonio would do more or less anything for Bassanio, for whom he cares very deeply. Those who have read Shakespeare's sonnets may well recognise Antonio in some of those poems: an older, slightly disappointed man, whose mind is passing beyond this world, passionately attached a younger and more selfish one. In any case, Antonio lends his friend Bassanio the money, and sure enough Bassanio successfully courts the woman he loves.

So much for now for the love story: the most important detail to appreciate so far as the other plot, the legal drama, is concerned, is that Antonio actually does not have enough capital to cover the loan himself. His fortune depends on a business venture. He is waiting for ships carrying his merchandises to come in from the Far East. When and if they arrive, there will be no problem finding the money for Bassanio's presents and travel expenses, a sum of three thousand ducats. Until then, however, Antonio decides to borrow the money from the only other Venetian merchant with such resources, a spiteful, grasping character called Shylock.

Shylock is a Jew, and he is both the play's villain and its ultimate victim. At the time the play was written, Jewish people could live more openly in Venice than was possible almost anywhere else in Europe. They had been banished altogether from England, for example, as far back as the thirteenth century, which makes it unlikely that Shakespeare ever encountered a real Jewish community or was even acquainted with a real Jew. All he had to work with, as a writer, was an inherited tradition of prejudice. In Venice, which so far as we know Shakespeare never visited, Jews could practise their religion freely: however, they still had to pay much heavier taxes than Christians. They had to live in a segregated

quarter known as the ghetto, and to wear a humiliating uniform, a yellow circular badge and a red pointed hat or turban, which identified them as Jews. They could not enjoy full citizenship of Venice or the protection that brought. As we will see, at the end of Shakespeare's play Shylock is defined as an 'alien'. [1]

Shylock is a Jew and he despises Antonio. 'I hate him for he is a Christian,' he says in an aside, when Antonio comes to see him; but he goes on to say that the real reason he loathes the Christian merchant is that Antonio lends money for free, instead of charging interest on his loans. Thus it could immediately be said that the religious question, such as it is, does not really preoccupy Shylock: he is not overly concerned with his Jewishness, or with Antonio's Christianity. What matters above all to Shylock is hard economics. But this, in the eyes of Shakespeare's audience and quite possibly Shakespeare himself, makes Shylock still more of a Jew. In the early modern stereotype, all the Jew cares about is money, and he hates all those who would stand in his way to acquiring more. If he cared about higher things, as Antonio does, he might reconsider his life and see the light of true religion – and become a Christian. There is no escaping that Shakespeare's play itself has a strong anti-Semitic bent.

Yet *The Merchant of Venice* would be a much less interesting drama if Shylock were a pleasant person. The fact is that he is not, and the play would be a simplistic piece of work, for all the wonders of poetry it holds, if he was a good man: for then all Shakespeare would need us to do would be to think in terms of victims and villains, goodies and baddies. As it is, Shylock is a victim because he is a Jew, and because the Christian majority of Venice mistreats the city's Jews. He is a victim, but all the same he is not a sympathetic character. It is difficult to care much about him. He is a hard, tight-fisted, treacherous trader, and an unkind father. He is a man who will pursue hatred to the last degree. On the other side, Antonio and his Christian friends are not all narrow-minded biggots: Antonio is an

[1] 4.1.345.

immensely complex, thoughtful individual, loyal above all else. In Shakespeare's world, as in ours, there are not goodies and baddies: there are people who have good moments and bad ones, often depending on who they happen to be with at a moment of weakness. There are virtuous, noble tyrants and reprehensible victims. Shakespeare's twist is often to give the supposedly evil character the greater moral and logical insight into the situation being dramatised. And this is what he does with Shylock. Shylock is nastier than anyone else in the play; but he sees more clearly than anyone what is going on.

Antonio asks Shylock to lend him the money he needs; and Shylock is shocked but also delighted by this request. For all these years, Antonio the Christian and his friends have looked down upon Shylock and the other Jews of Venice. Now Antonio has come to Shylock for help. For Shylock, this is a moment of moral victory after much abuse:

> *You call me misbeliever, cut-throat, dog,*
> *And all for use of that which is mine own.*
> *Well then, it now appears you need my help…*
> *You, that did void your rheum upon my beard*
> *And foot me as you spurn a stranger cur*
> *Over your threshold, moneys is your suit.*[2]

Shylock is saying 'you have spat on my beard and kicked me like a stray dog wandering into your home, and you're really asking me for money?' Nonetheless, the arrangement will give him considerable power over Antonio: so he agrees to lend his enemy what he needs, three thousand ducats. However, Shylock writes an unusual and bloodthirsty condition into the agreement they make. If Antonio fails to repay the three thousand in time, he must then give Shylock a pound of his own flesh.

[2] 1.3.107–115, Shylock addressing Antonio.

This is the point on which the legal drama turns: because, of course, to the horror of the Christians of Venice, Antonio's entire business fails, and it becomes impossible for him to pay the debt in time. When this happens, it becomes clear that the key merchant in the *Merchant of Venice* is not Antonio but Shylock. The play becomes Shylock's play; and the drama hinges on whether or not he really will insist on having half a kilo cut out of Antonio's body. Above and beyond the characters themselves, ideologically and morally, there is a great deal at stake. All the Christians of Venice assume that Shylock will have his violent payment in full because he is a Jew, and Jews for sixteenth-century Christians are merciless and inhumane. If Shylock goes ahead and has Antonio butchered, he will be behaving in the way that Jews were stereotypically expected to behave. Yet Shylock is something more than a mere confirmation or a denial of a vicious stereotype. He acts as his enemies expect him to act; he has no choice, he is a Jew. But he knows that they would do no differently if it were his life on the line. The Christians are asking him, in short, to act as a Christian is *supposed* to behave, and thus follow a moral code which they would never follow themselves. They want him, in short, to behave as a Christian while they act the way they think Jews do. He justifies himself for wishing harm on Antonio.

»He hath disgraced me, and hindered me half a million; laughed at my losses, mocked at my gains, scorned my nation, thwarted my bargains, cooled my friends, heated mine enemies. And what's his reason? I am a Jew. Hath not a Jew eyes? Hath not a Jew hands, organs, dimensions, senses, affections, passions; fed with the same food, hurt with the same weapons, subject to the same diseases, healed by the same means, warmed and cooled by the same winter and summer, as a Christian is?

If you prick us, do we not bleed? If you tickle us, do we not laugh? If you poison us, do we not die? And if you wrong us, shall we not revenge? If we are like you in the rest, we will resemble you in that. If a Jew wrong a Christian, what is his humility? [I.e. 'What *humility* does a Christian show when a Jew harms him?' Christians

are technically supposed to 'turn the other cheek,' and not take revenge] Revenge. If a Christian wrong a Jew, what should his sufferance [tolerance] be by Christian example? Why, revenge. The villainy you teach me I will execute, and it shall go hard but I will better the instruction.«[3]

As Antony Sher once observed of the character he memorably portrayed back in 1984, the logic of Shylock's psychology comes down to this: those to whom evil is done do evil in return. But Shylock's own logic goes further. Why should those who are accused of being naturally evil feel morally obliged to be better than those who would commit evil under the cover of an ideology that claims to be 'good'? Why, that is, should the so-called betrayers of Christ feel that they have to be better as people than the so-called followers of Christ? Jews have no reason to conform to standards that Christians set but do not match with their words and actions. So Shylock vows that he will have Antonio's flesh. It is owed him, legally and symbolically.

If Jews are physically the same as Christians, though, if they feel what Christians feel, where does the difference between Jews and Christians originate? What marks out a Jew as a Jew, and how does a Jew understand his or her own Jewishness? The implication of Shylock's great speech is that this collective identity emerges from the experience of hating or being hated. Shylock says something very profound about the way people split themselves up into tribes, herds and denominations: according to him, it happens reactively rather than positively. A Jewish man understands himself as a Jew in response to being despised by a man calling himself a Christian, and by despising him in return.

You can belong to a persecuted group, race or nation and not define yourself by your membership of that group. Other things might be more important to your sense of who you are. You can be black, Jewish, Irish, Indian or Bosnian, yet never define or perceive yourself as such until you experience the persecution your ancestors

[3] 3.1.51–69, Shylock talking to a friend of Antonio's.

or distant relatives have endured; and when the persecution becomes personal, so does your racial, social or religious identity, because you are made suffer for that identity. Only someone who has been persecuted knows what it really means to be persecuted: that sounds obvious, but it leads to the sad possibility that only a persecuted black or Jew knows what it is really means to be black or Jewish.

The further paradox is that while persecution is felt and taken personally, it receives an additional interpretation from both victim or aggressor. If you are persecuted for being a Jew, you have to start understanding and defining yourself as a Jew, accepting the image and label your aggressors impose upon you, and adopting it as a form of defiance, even collective pride: and this, I think, is what Shylock does through his apparent conformity to the anti-Semitic stereotypes surrounding Shakespeare in the sixteenth century.

Without Christian hatred and the 'example' of revenge, without being spat upon and kicked like a dog, Shylock would not define himself as a Jew; he is primarily, as Shakespeare's title says, simply 'the merchant of Venice', not the *Jew of Venice*, a businessman who happens to be Jewish. It makes me think of the scene at the beginning of *Gandhi* where the smart suited lawyer sitting in the railway carriage is shocked at being thrown off the train simply because people with brown skin are not allowed to sit in that compartment. The shock is more than the shock of suffering a physical assault. Young Gandhi is traumatised at being hurled into the dust; but also and much more so at discovering that he is 'Indian', and at learning how that designation has consequences which have nothing at all to do with who he thinks he is or how he behaves.

But it is easy to feel sorrow, sympathy and outrage for young Gandhi. It is harder to feel the same way about an undeniably vicious and revengeful old money-lender like Shylock. And this is the test Shakespeare as we read him today sets us and our moral principles: would we be willing to stand up for someone persecuted as a Jew, even if that person were an abominable Shylock? If Hitler had been

born a Jew, and had manifested his potential for atrocity on a smaller scale in the ghetto instead of the Reichstag, would we care so much about him being persecuted *as* a Jew? Or would we think, 'Well, he got what he deserved, one way or another.' Shylock is not a Hitler; but he is not a Gandhi either. Yet for all that, his moral nature and religious denomination should not be muddled together – he is not a bad Jew, in the redundant sense that all Jews were supposedly 'bad', but merely an unpleasant man who happens to be Jewish.

By making Shylock 'bad', Shakespeare laid a trap for liberal sympathies. We can be led to interpret Shylock as a Jew rather than a bad man, and follow the very prejudice for which we would blame Shakespeare. As a defence against falling into that position, our consciences would prefer a good Jew to cancel the harmful stereotype of the bad Jew. But neither stereotype is more meaningful than the other. In requiring a good Jew, we deny Shylock the moral freedom to be the character he is. From the other side, Shylock's enemies in the play also deny him that freedom. In the scene we shall watch in a moment, as the Christians urge Shylock to be merciful to Antonio, they do not pay him the courtesy of even taking his cruelty personally. For them he is not a vindictive enemy, not even an individual called Shylock; he is a Jew, and what else, they reason, can one expect from Jews? Only Shakespeare does not deny Shylock the freedom to be a consciously and indeed ethically aware bad person, above and in spite of and regardless of the fact he is Jewish.

Shylock hates Antonio; he wants his blood. By the terms of their contract, Antonio is legally bound to have a lump of his body cut out when he proves unable to repay his debt. In the climactic scene we're about to watch, Shylock takes Antonio to court to have the penalty enforced. There seems no way out: Antonio will have to be butchered, and he is prepared to meet this fate. Bassanio, the friend for whom Antonio borrowed the money from Shylock in the first place, is overwhelmed with grief and guilt. Then, fantastically, Bassanio's new wife arrives, disguised as a brilliant young attorney, a doctor of law. She, like the others, appeals to Shylock with an extra-

legal argument. He should be merciful, she reasons; he should let Antonio off. But Shylock knows that mercy is another subterfuge. Are the Christians merciful to the slaves they buy and sell, he asks? Would they treat him, a Jew, mercifully? Of course they would not. 'I stand here for law,' he says[4]; and the law, he thinks, will give him a pound of Antonio's flesh.

Shylock asks for no more than the letter of the law prescribes; that is justice, he reasons. In Shakespeare's mind 'Justice' is often a distinctly harsh concept. Justice punishes all offences; it takes the defendant's pound of flesh, but it also penalises the plaintiff who would take that flesh. At an important point in the trial scene the lawyer will say that if God thought only of justice on judgement day, nobody at all would be saved and received into heaven. That thought is echoed in *Hamlet*. If we were all to be treated as we deserve, Hamlet says, absolutely none of us would escape being whipped for our sins. It is an interesting idea that the proper end of a legal system should not be 'justice', because justice in being completely fair, completely impartial, attending only to facts and the letter of the law, is necessarily merciless: in a higher moral sense, justice is actually unjust. It is merely a form of institutional revenge, and that is what Shylock demands.

The justice he asks for, however, is a justice determined by Christians. The laws of Venice are made by the Christians of Venice. As you watch the scene, I would ask you to consider who, if anybody, manages to claim some sort of moral high ground, and what enables them to claim it. Throughout the play, Antonio seems like a much nobler man than Shylock, in spite of the anti-Semitism he will voice again in this scene. For Antonio is lofty, high-minded, generous and above the affairs of this world; to what seems like the very last, he is a loyal, loving friend, and is perfectly willing to die. Shylock, by contrast, is bitter, vengeful and downright murderous. Perhaps the only thing nastier than this Jew in Venice, in fact, is the law that privileges his Christian enemies and which brings men like Antonio

[4] 4.1.141.

the luxury of being virtuous. It is easy to be above hatred when the law saves you the trouble of hating.

Literature

1. Shakespeare, W. (1989). The merchant of Venice. Oxford, Oxford University press.

IV. NEPRAVO: KNJIŽEVNOST O ZLOČINIH »CIVILIZIRANIH«

Srce teme, cesarstvo lobanj: Kolonialni holokavst v Kongu na začetku 20. stoletja ter njegov odmev v književnosti

Jurij Novak in Jernej Pribošič

Uvod

Morbidne raziskave zločinov proti človeštvu in preštevanja milijonov trupel so s padcem Berlinskega zidu dobile nov zagon. Običajnim, na Zahodu prav srhljivo popularnim, raziskavam nacističnega holokavsta nad Judi so se pridružila številna, domnevno nepristranska štetja žrtev sovjetskih gulagov, *Velikega skoka naprej* in Kulturne revolucije v Ljudski republiki Kitajski, kamboških polj smrti, vietnamskih in severnokorejskih delovnih taborišč itd. Predmet preučevanja ima v znatni večini tovrstnih raziskav določene skupne lastnosti. V skoraj vseh primerih se namreč raziskujejo zločini, ki so jih izvajale t. i. totalitarne države, ki naj bi bile nekakšna mračna posebnost 20. stoletja.[1] Raziskovalne pozornosti niso vredni zločini demokratičnih, »civiliziranih« držav, še manj pa zločini zasebnih podjetij, ki si včasih za doseganje svojih gospodarskih ciljev pridržujejo uporabo kakršnihkoli primernih sredstev. Nadaljnji lastnosti najbolj »priljubljenih« zločinov proti človeštvu sta: gre bodisi, prvič, za zločine, v katerih so bili žrtve belci (holokavst, Sovjetska zveza in njene satelitske države, Jugoslavija), bodisi, drugič, za zločine, v katerih so bili žrtve sicer »nebelci«, vendar so jih zakrivili t. i. komunistični (LR Kitajska, Rdeči Khmeri, Vietnam, Severna Koreja)[2] ali islamistični režimi (Afganistan, Iran). Izjemno malo

[1] To stališče, ki je zapisano celo v učbenikih za študente prvega letnika prava, je z zgodovinskega vidika žal povsem napačno, kajti totalitarne države so se pojavljale skozi vso zgodovino civilizirane človeške družbe.
Primeri so: Šparta v stari Grčiji, država in kasneje dinastija Qin na Kitajskem (221–206 pr. n. š.), država Nemškega viteškega reda v Prusiji in baltskih deželah, Španija v 15. in 16. stoletju, ko je Sveta inkvizicija služila predvsem za odstranjevanje političnih nasprotnikov, vladavina Ivana Groznega v Rusiji, šogunat Tokugawa na Japonskem (1603–1868), jakobinska strahovlada po francoski revoluciji itd. Totalitarni režimi se ne smejo zamenjevati s tiranijo in z avtokracijo, ki sta bili v večini zgodovine splošno pravilo.

[2] Nič čudnega, da so bili in so vzhodnoazijski komunistični voditelji na Zahodu ves čas deležni (večinoma neutemeljenih) obtožb o množičnih pobojih in

pozornosti pa se namenja zločinom nekomunističnih in neislamističnih »nebelcev« nad »nebelci«[3] oziroma še bolj nepojmljivim zločinom belcev nad »nebelci«. Ob tem ni odveč cinična pripomba, da se je precej lažje ukvarjati s tujimi zločini kot pa pisati črne knjige o samem sebi.

Zato ne preseneča, da je eden največjih zločinov proti človeštvu 19. in 20. stoletja, tj. brezobzirno kolonialno izkoriščanje podsaharske Afrike, že kmalu utonil v pozabo, saj ne izpolnjuje nobene izmed omenjenih postavk, da bi postal predmet množičnega raziskovanja: zločina niso zakrivili totalitarni režimi, temveč so bile zanj odgovorne demokratične in »civilizirane«[4] evropske države, sodelovanje zasebnih gospodarskih družb pa je bilo ključnega pomena pri njegovi izvedbi; žrtve niso bili belci, temveč skoraj brez izjeme

okrutnostih, medtem ko se mnogim japonskim vojnim zločincem ni niti sodilo, kaj šele da bi bili kaznovani. Največje žrtve komunizma so bile namreč zahodne velesile, ki so v nekaterih državah Vzhodne Azije ostale brez vsakega vpliva.

[3] Takšen primer je japonska kolonialna strahovlada v Koreji in na Tajvanu od začetka 20. stoletja do konca II. svetovne vojne in japonsko teroriziranje Mandžurije v letih 1929 do 1945. Na Zahodu ostaja precej neznana tudi japonska invazija na Kitajsko in v Jugovzhodno Azijo v letih 1936 do 1945, ki je samo na Kitajskem zahtevala vsaj 15 milijonov žrtev. Vojaška diktatura kitajskih nacionalistov na otoku Tajvan do leta 1980, ki je zakrivila številne pokole, je prav tako skoraj skrivnost. Od spomina na žrtve številnih afriških diktatorjev, kot so bili Mobutu Sese Seko, Jean-Paul Bedel Bokassa in Idi Amin, če omenimo le najzloglasnejše, v raznih kronikah 20. stoletja ostajajo le omembe in njihove fotografije, na katerih se smehljajo v svojih ekscentričnih oblačilih.

[4] Konflikt med »*civilizacijo*« in »*barbarstvom*« (med »*nami*« in »*njimi*«), v katerem je »*civilizacija*« seveda dobra, »*barbarstvo*« pa zlo, je preverjeno učinkovita demagoška floskula, pa naj gre za stare Grke v boju proti barbarskim Perzijcem (ki so si verjetno za neobrezane Helene mislili, da so pravi divjaki), za Rimljane v boju proti germanskim ljudstvom ali za Kitajce v boju proti številnim stepskim nomadom (Turkom, Hunom, Mongolom). Pogosto so se samozvane civilizacije proslavile z dejanji, nad katerimi bi se zgražali še najbolj okoreli barbari. Npr. ni znano, po kakšnih merilih so bila uničujoča osvajanja Aleksandra Velikega civilizirana, Atilova in Džingiskanova pa barbarska. Rimljani so 146 pr. n. š. načrtno iztrebili Punce, pod poveljstvom Julija Cezarja pa so nad Galci izvajali genocid. Kitajci so v 10. stoletju začeli ženskam povezovati noge in skozi stoletja zaradi lepotnih idealov boleče iznakazili na milijone deklet. »Barbarskim« stepskim ljudstvom se je zdelo takšno početje na moč sprevrženo. Šele sodobne antropološke raziskave ugotavljajo, da so med t. i. barbari večinoma obstajali daleč večja enakost ljudi, enakopravnost žensk z moškimi, demokratično odločanje, upoštevanje posameznika itd. kot v družbah, ki so veljale za civilizirane.

afriški črnci; storilci niso pripadali nobeni ideologiji, ki bi pozneje padla v nemilost, temveč so bili beli Evropejci, ki naj bi prinašali napredek in kulturo.

Medtem ko so hudodelstva, ki so se dogajala pod kolonialno nadvlado Francije, Nemčije in Portugalske ter v manjši meri tudi Velike Britanije in ZDA, zaradi politične moči teh držav ostala večinoma prikrita, je prvo desetletje 20. stoletja pretresel hud škandal v zvezi s Svobodno državo Kongo, katere dejanski lastnik je bil belgijski kralj Leopold II. iz rodbine Coburg. Kolonialno izkoriščanje, zlorabe domačinov in nasilje nad njimi so v Kongu namreč dosegli tolikšne razsežnosti, da je nastalo prvo množično mednarodno gibanje za človekove pravice. Javnemu nasprotovanju divjemu kolonializmu so se pridružili tudi nekateri pisatelji. Kot najpomembnejše lahko omenimo Josepha Conrada, Marka Twaina in Arthurja Conana Doylea. Slednji je o Kongu napisal poljudno, neliterarno dokumentarno delo *Zločin v Kongu* (ang. *The Crime of the Congo*), medtem ko sta se Mark Twain in Joseph Conrad lotila tematike na literarni način. Conrad je že leta 1903 izdal roman *Srce teme* (ang. *The Heart of Darkness*), Twain pa se je nad lastnika Konga spravil s ciničnim in skrajno nesramnim pamfletom *Samogovor kralja Leopolda* (ang. *King Leopold's Soliloquy*). Omenjeni literarni deli, še posebej *Srce teme*, si bomo v tem prispevku ogledali s kriminološkega vidika ter ju primerjali z dejanskim stanjem v Svobodni državi Kongo.

Zgodovinsko ozadje: Osebnost kralja Leopolda II. in nastanek svobodne države Kongo

Svobodna država Kongo (ang. *Congo Free State*, fr. *L'Etat indépendant du Congo*, flamsko *Kongo Vrijstadt*) je bila ustanovljena leta 1885 na Berlinskem kongresu. Približno tretjina države je bila pod skrbništvom Mednarodne zveze za Kongo (ang. *International Association of the Congo*), preostali del pa pod neposredno in neomejeno oblastjo belgijskega monarha, kralja Leopolda II. iz rodbine Coburg. Slednji je bil tudi predsednik Mednarodne zveze za Kongo, ki je

zvenečemu imenu navkljub bila zgolj navadno društvo s sedežem v Bruslju.[5]

Belgijski kralj Leopold II. (1835–1909) velja za sporno zgodovinsko osebnost.[6] Njegovo življenje na eni strani razkriva genialnega poslovneža, ki je v času, ko je premoženje aristokracije čedalje bolj kopnelo na račun sposobnih povzpetnikov, postal eden najbogatejših ljudi v zgodovini, ter še bolj nadarjenega politika, ki mu je z mojstrskim taktiziranjem in s prefinjenim lobiranjem uspelo preseči vlogo nemočnega ustavnega monarha, tako da je postal absolutni vladar dežele, 76-krat večje od takratne Belgije. Na drugi strani pa je Leopoldovo »svobodno« podjetništvo ponižalo v brezpravno suženjstvo skoraj slehernega domorodca Kongove kotline, vključno z ženskami in otroki, na svojem pohlepnem pohodu za seboj pustilo na milijone trupel in še nekajkrat več pohabljenih, brezdomcev in beguncev, požgalo ali celo zravnalo z zemljo na tisoče naselij, uničilo celotna ljudstva in plemena ter pahnilo preživele v revščino, lakoto in bolezni. Tako je temna bilanca Svobodne države Kongo, ki ni bila zapisana v odličnih letnih poročilih tamkajšnjih delniških družb, botrovala ne ravno laskavi oznaki angleških zgodovinarjev, da je bil belgijski poslovni kralj »Hun Atila v sodobnih oblačilih, in za svet bi bilo bolje, če se ne bi nikoli rodil«,[7] sodobne raziskave zločinov proti človeštvu pa karizmatičnega monarha čedalje zanesljiveje postavljajo v nehvalevredno družbo oseb, ki so se v zgodovino zapisale z rekordnimi dosežki v uničevanju človeških življenj.

Otroštvo bodočega belgijskega kralja je potekalo v hladnem in nečustvenem vzdušju, kot je bilo tipično za aristokracijo tistega časa. Kot otrok je Leopold komaj poznal svoje starše, njegova najstniška leta pa je zaznamoval velikanski nos, zaradi katerega so se mu posmehovali celo njegovi lastni sorodniki. V družbi je bil Leopold sramežljiv, neroden in odljuden ter v nasprotju s klišejskimi plemi-

[5] Večina besedila je povzeta po trenutno najboljšem delu o vladavini kralja Leopolda v Svobodni državi Kongo, tj. Hochschild (2006). Glej tudi Doyle (1909).

[6] Za biografijo glej Stead (1930).

[7] *Report of the British Consul, Roger Casement, on the Administration of the Congo Free State*, prev. J. P.

či 19. stoletja ni kazal nobenega zanimanja za konjeniške športe, klasično glasbo, književnost in slikarstvo. Za večino aristokratskih vrstnikov je bil bedak in čudak ter jim še na kraj pameti ni padlo, da se za njegovo nepopisno komično pojavo v mahedravi uniformi skriva izjemno inteligenten človek, morda celo genij. Zaprt v svoj domišljijski svet, v katerem se nihče ni norčeval iz njega, je namreč Leopold dan za dnem požiral geografske in ekonomske knjige. Že v zgodnjih dvajsetih letih je začel potovati ter obiskal Indijo in Kitajsko.[8] Bolj ko je mladi Leopold spoznaval svet, bolj je postajal obseden z zamislijo, da mora tudi Belgija, čeprav je neznatna in nepomembna malomeščanska država, dobiti kos kolonialne pogače.

Bodoča belgijska kolonija je postala Leopoldov življenjski projekt. Ni se ukvarjal niti z ženo niti z otroki, temveč se je metodično in sistematično, kot pristoji vsem vrhunskim podjetnikom in poslovnežem, lotil uresničevanja svojih sanj. Ko je leta 1862 kot 26-letni mladenič obiskal Sevillo v Španiji, se je tam zadržal kar pol leta in v tem času strastno preučeval državni arhiv konkvistadorjev. Zavidal je Nizozemcem, ki so imeli v oblasti indonezijski otok Java, zato je njegovo pozornost pritegnila knjiga »*Java – Kako upravljati kolonijo*« (ang. *Java or How to Manage a Colony*). Recept knjige za kolonialno bogatenje je bil jasen: največji dobički so v tem, da se lokalne prebivalce prisili v suženjsko delo.[9]

Leta 1865 je Leopold postal belgijski kralj. Čeprav ga je njegova ceremonialna vloga v politiki kaj malo zanimala, si je pridobil precejšen mednarodni ugled kot velikodušni pokrovitelj geografskih raziskav in človekoljub, ki je namenjal izdatne vsote za boj proti arabskemu trgovanju s sužnji. Kraljev interes se je dokončno usmeril v Afriko, katere osemdeset odstotkov je bilo leta 1875 še pod oblastjo domačinov. Leta 1876 je Leopold, ki se je iz nerodnega knjižnega molja uspešno prelevil v elegantnega gospoda z brezhibnimi manirami in s pronicljivim smislom za humor, v Bruslju organiziral mednarodno geografsko konferenco, kamor je povabil najslavnejše raziskovalce in geografe iz vseh pomembnejših evrop-

[8] Hochschild (2006), 33–36.
[9] *Id.*, 36–38.

skih držav ter jih razvajal z zastonjskim življenjem v kraljevih palačah in z neštetimi luksuznimi banketi. Na konferenci je bila ustanovljena Mednarodna afriška zveza (ang. *International African Association*), katere naloga je bila mirna kolonizacija Afrike z namenom, da bi se domorodci obvarovali pred trgovino s sužnji in da bi jim Evropejci prinesli temeljne pridobitve civilizacije, hkrati pa bi se izvajalo znanstveno preučevanje živalstva in rastlinstva. Resnični glavni namen konference pa je bil, da bi Leopold ugotovil, za katere dele afriške celine kažejo kolonialne velesile največji interes. Osrednji del Afrike, kjer se nahaja Kongova kotlina, je bil še neraziskan in ni zanimal nikogar, zato je bil v okviru Mednarodne afriške zveze na tiho ustanovljen poseben Komite za preučevanje zgornjega Konga (ang. *Committee for Studies of the Upper Congo*), v katerem se je zbral manjši konzorcij bodočih vlagateljev – britanskih in nizozemskih finančnikov ter belgijskih bankirjev.[10]

Leopoldovo poželenje po osrednji Afriki je postalo uresničljivo, ko je leta 1877 britanski raziskovalec Henry Morton Stanley prečkal Afriko od vzhoda proti zahodu ter kartiral tok reke Kongo.[11] Stanley v ničemer ni ustrezal klišejski (in večinoma tudi napačni) podobi raziskovalca, ki ga velika želja po spoznanju žene v odkrivanje najtemačnejših predelov sveta, pri čemer neznanim ljudstvom prinaša luč civilizacije in napredka ter jih hkrati tako spoštuje, da se nauči njihovega jezika, prilagodi njihovim običajem in v ničemer ne posega v njihov način življenja. Resnici na ljubo je bil Stanley častihlepen in brezobziren okrutnež, čigar raziskovanja so imela več skupnega z Džingiskanovimi vojaškimi pohodi kot pa s kakršnimkoli raziskovanjem. Skozi džungle in savane se je prebijal z več sto možmi, oboroženimi s pištolami, s puškami winchester in celo z maximovimi strojnicami. Takšna »raziskovalna« odprava je na svoji poti plenila vasi in zasužnjevala moške za nosače. Slednji so umirali zaradi izčrpanosti in bolezni, neubogljivi so bili prebičani do smrti ali potolčeni s puškinimi kopiti, redkim srečnežem je uspelo zbežati.[12] Ko je nosačev zmanjkalo, jih je odprava na enak način dobila v

[10] *Id.*, 43–46.
[11] Doyle (1909), 5.
[12] Dunn (2003), 43.

naslednji vasi ter tako napovedovala usodo celotne dežele čez dve desetletji. Stanley je z domačini trgoval le, kadar je ocenil, da bi plenjenje naletelo na premočan odpor. Kljub izjemni tehnologiji za tisti čas pa se je do zahodne afriške obale prebila le peščica belih udeležencev odprave, kajti z nobenim strelnim orožjem se ni bilo mogoče boriti proti tropskim boleznim.[13]

V času, ko je Stanley uspešno prečkal črno celino, je britanski imperij nekoliko prenapel svoja osvajanja, zato Britanci niso bili zainteresirani za še en obsežen kolonialni projekt, ki bi zahteval gradnjo železnice in osnovne infrastrukture ter vzpostavitev uprave, vojske in policije. Gospodarstveniki so Stanleyja sicer pohvalili in z vljudnim zanimanjem poslušali njegova predavanja, v resnici pa so ga povsem prezrli, medtem ko so bili politiki pripravljeni storiti zgolj to, da Kongo ne bi padel v roke francoski konkurenci, in prav nič, da bi postal britanski. Položaj, v katerem Britanci niso hoteli Konga ter ga hkrati niso privoščili nobeni drugi kolonialni velesili, je belgijski kralj spretno izkoristil, saj se je ogromna kolonija ponujala tako rekoč na pladnju. Leopold je izkoristil Stanleyjevo razočaranje in slavnega raziskovalca uporabil kot glavnega zvezdnika v svoji megalomanski produkciji.

Stanley se je zelo sramoval svojega porekla, kajti bil je nezakonski otrok, ki je preživel svoje otroštvo v sirotišnici. Spoštovanje in družba aristokratov sta mu zato pomenila daleč več kot slava in bogastvo. Nečimrni raziskovalec je bil za Leopolda lahek plen. V zameno za nekaj večerij na kraljevi jahti in fotografiranje z Leopoldovo družino je Stanley leta 1879 postal najboljši kraljev plačani agent, čigar naloga je bila nič manj kot prenesti celotno Kongovo kotlino v Leopoldovo dejansko zasebno last.

V ta namen si je Leopold najprej priskrbel pravno mnenje, ki ga je izdelal oxfordski profesor mednarodnega prava sir Travers Twiss in je zatrjevalo, da imajo pogodbe, s katerimi domačini prenesejo svoje posesti pod protektorat kolonialistov, enako veljavo ne glede na to, ali so sklenjene z državami ali s pravnimi osebami zasebnega prava. Nato je Leopold ustanovil takšno pravno osebo in

[13] Hochschild (2006), 47–57.

sicer Mednarodno zvezo za Kongo (ang. *International Association for the Congo*), katere ime se je zlahka (in seveda ne po naključju) pomotoma zamenjalo z imenom prestižne in svetovno uveljavljene Mednarodne afriške zveze. V nadaljevanju sta Leopold in Stanley uporabila preverjeni kolonialni recept, ki je deloval že pri severnoameriških Indijancih. Plemenski poglavarji v Kongu so v zameno za redno oskrbo z odejami in s pločevinkami mesa na Mednarodno zvezo za Kongo prenesli vsa zemljišča, stavbe, živino in pridelke ter celo (predvsem!) delovno silo, kar naj bi storili »pri polni zavesti in ob odsotnosti sleherne prisile«. Takšne »pogodbe«, ki bi bile zaradi prevare in čezmernega prikrajšanja neveljavne že po rimskem pravu, so bile sestavljene v angleškem in francoskem jeziku ter podpisane s križci.[14] Večina poglavarjev seveda sploh ni vedela, kaj podpisujejo, saj niso znali brati niti v lastnem jeziku, kaj šele v tujih. Redkim izjemam, ki Stanleyju in njegovim pomočnikom niso zaupale, so belci pokazali številne trike, s katerimi so dokazali svojo nadčloveško moč. Na takšen način je svoje posesti »prepustilo v varstvo« 450 plemenskih poglavarjev.[15]

Medtem ko je Stanley v letih 1879–1884 uspešno širil največje zasebno zemljišče na svetu, je Leopold iskal močnega zaveznika, ki bi podprl njegov projekt. Vedel je, da na Veliko Britanijo in Francijo ne more računati, temveč le na njuno medsebojno rivalstvo. Nemci so se izkazali za še trši oreh, kajti železni kancler Bismarck ni nasedel Leopoldovemu leporečenju o prinašanju civilizacije ter je belgijskega kralja upravičeno sumil računice na izdatne dobičke iz nove kolonije. Zato je Leopold poiskal pomoč prek Atlantika v velesili, ki je takrat šele stopala na svetovno prizorišče. Govorimo seveda o ZDA. Floskule o boju proti suženjstvu so v državi, ki je veliko dala na svobodo, enakost in državljanske pravice, padle na plodna tla. Leopold, profesor lobiranja, je brez težav navezal stike z najvplivnejšimi ameriškimi senatorji in najpremožnejšimi poslovneži. V svojem prizadevanju za neodvisno afriško državo mu je uspelo združiti celo črnska evangeličanska gibanja s skrajnimi rasisti, ki so

[14] Za primer pogodbe glej *Stanley's Congo Treaties*.
[15] Hochschild (2006), 71.

želeli ameriški Jug očistiti »črnega strupa«, kar bi se najlažje izvedlo tako, da bi se vsi ameriški črnci preselili v novo afriško državo. ZDA so končno velikodušno podprle Leopoldov »veličastni človekoljubni podvig« ter prve priznale Svobodno državo Kongo.[16]

Čeprav se Leopold leta 1885 sploh ni udeležil Berlinskega kongresa, ki je s številnimi mednarodnimi pogodbami razrešil večino sporov kolonialnih velesil glede Afrike, je bil njegov veliki zmagovalec. Evropske velesile so bile zadovoljne, da tako ogromno ozemlje ni pripadlo konkurenci, temveč nevtralni stranki, ki naj bi vsem zagotavljala svobodno trgovanje ter za katero je bilo očitno, da bo prej ali slej bankrotirala in bo prisiljena svoje posesti poceni prodati. Tako se je rodila Svobodna država Kongo.

Sistem izkoriščanja in vladavina nasilja v Svobodni državi Kongo

Leopold je najprej razdelil Kongo na sedem delov in določil, da je vsa »prosta zemlja« (fr. *terre vacante*) last države. Prosta zemlja je bila vsa zemlja, na kateri niso živeli Evropejci, kar je v praksi pomenilo vso zemljo.[17] Približno ena tretjina Konga je bila razglašena za območje proste trgovine in oddana v najem tujim koncesionarjem, navadno delniškim družbam, ki so morale upoštevati nenapisan pogoj, da je Leopold v njih kapitalsko udeležen. Te delniške družbe so imele popoln monopol nad izkoriščanjem najetega območja, vključno z izkoriščanjem domače delovne sile. Približno dve tretjini Konga sta bili razglašeni za »območje krone« (fr. *domaine de la Couronne*). Dejanski lastnik tega ozemlja je bil kralj Leopold sam, tamkajšnji dobički pa so pripadli njemu in njegovim agentom.[18]

Do leta 1890 se je Svobodna država Kongo zvijala v dragih porodnih krčih. Leopold je moral organizirati vojsko, ki bi nad domačini izvajala potrebno fizično prisilo, ter zgraditi železnico okoli 200 kilometrov dolgih velikih brzic, v katerih se reka Kongo spušča

[16] *Id.*, 75–87.
[17] *La domaine royal*, v: *Histoire de la colonisation belge du Congo, 1876–1910*.
[18] Keyes (2004).

k morju. Projekt gradnje železnice je bil zaupan Stanleyju, čigar nasilne metode so obetale hitro napredovanje.[19] Vojska, imenovana *Force Publique*, je bila organizirana iz najbolj divjih plemen v Kongu, poveljevali pa so ji beli oficirji.[20] Oboroževanje *Force Publique* in železnica sta povzročila, da je Leopoldu začelo zmanjkovati denarja. Zanj je zaprosil belgijski parlament, čeprav je slednjemu med Berlinskim kongresom zagotovil, da njegova zasebna kolonija Belgiji nikoli ne bo povzročila stroškov.

Svojo prošnjo je Leopold utemeljil s sklicevanjem na glavne »negativce« takratnega (in današnjega) časa. To so bili seveda Arabci, ki se jim danes očita terorizem, takrat pa so veljali za brezvestne in pohlepne trgovce s sužnji.[21] Leopold je tako leta 1890 sklical t. i. Bruseljsko konferenco, ki je sprejela številne deklaracije proti trgovini z afriškimi sužnji[22]. Belgijski parlament je povsem nasedel kraljevemu govoru, ki je opisoval strahote arabske trgovine z ljudmi, v kateri so nedolžni domorodci, predvsem pa ženske in otroci, množično umirali na dolgi poti čez afriško celino v islamske dežele, kjer so dekleta končala v haremih, ostali pa na tobačnih plantažah garali do prezgodnje smrti. Belgija je tako kupila za 25 milijonov belgijskih frankov obveznic Svobodne države Kongo. Zdaj je Leopold imel dovolj kapitala, da je lahko do konca izpeljal svoje podjetniške načrte.[23]

Do leta 1895 je bila najpomembnejša izvozna surovina v Svobodni državi Kongo slonovina, ki je imela v 19. stoletju podobno uporabnost kot pozneje plastika, hkrati pa je na svetovnem trgu dosegala sorazmerno visoko ceno. Poleg nje si je kralj leta 1893

[19] Stanley je med domačini dobil vzdevek Bula matadi, kar pomeni »drobilec skal«. Ko je leta 1890 kolonijo obiskal ameriški črnski novinar George Washington Williams, je v svojem pamfletu z naslovom *Odprto pismo njegovemu vzvišenemu veličanstvu Leopoldu II., kralju Belgijcev in suverenu Svobodne države Kongo* opozoril na dejstvo, da se domačini spominjajo Stanleyja kot okrutnega sadista in brezvestnega goljufa. Williams je bil edini, ki si je upal podvomiti v Stanleyjevo herojsko slavo, tako da je o njegovem početju povprašal domačine. Glej Hochschild (2006), 110–111.

[20] *Glej La Force Publique*, v: *Histoire de la colonisation belge du Congo, 1876–1910.*

[21] Doyle (1909), 9.

[22] Glej *Declaration of the General Act of the Brussels Conference, 1890*.

[23] Hochschild (2006), 92–94.

uspešno prilastil tudi z bakreno rudo bogato območje Katanga, v boju za katero mu je uspelo premagati vplivnega južnoafriškega magnata Cecila Rhodesa, ki je nadzoroval 90 % svetovnega trga z diamanti in po sebi poimenoval celo državo Rodezijo (Leopold je po sebi poimenoval le glavno mesto Svobodne države Kongo Leopoldville). Rhodes je želel priti do bakrovih rudnikov z običajno pogodbeno prevaro, ki bi nanj prenesla vse pravice izkoriščanja, vendar poglavar Katange na to ni pristal. Leopoldovi agenti s poglavarjem niso izgubljali časa, temveč so ga po prvi zavrnitvi ustrelili v glavo in njegovemu dediču zagrozili, da bodo z njim storili isto, če ne bo prenesel lastništva Katange na Svobodno državo Kongo.[24]

Tovrstne ponudbe, ki jih ni moč zavrniti, so postale prevladujoča »poslovna praksa« v Svobodni državi Kongo. Že za zbiranje slonovine so kralj in njegovi kolonialni uradniki organizirali poseben sistem postojank, na območju katerih so imeli kraljevi poslovni agentje tako rekoč absolutno oblast nad življenjem in smrtjo domačinov. Slednji so morali vsak mesec prinesti določeno količino slonovine na prebivalca.[25] Več ko je agent priskrbel slonovine, večje je bilo njegovo komisijsko plačilo v deležu dobička. Najuspešnejši agentje so bili nagrajeni z napredovanjem v visoke kolonialne uradnike, nekateri so se povzpeli celo do služb v Bruslju. Zato so bile kvote postavljene tako visoko, da so domačini iskanju slonovine posvetili večino svojega časa, ki ga je komaj kaj ostalo za obdelovanje polj in ukvarjanje z živinorejo. Da bi bili domačini bolj »motivirani« za delo, so vojaki *Force Publique* pod poveljstvom belih oficirjev jemali za talce poglavarja, starešine in vse ženske v vasi. Slednje so še posebej trpele v ujetništvu, saj so jih vojaki pogosto tudi posiljevali. Obsežen priročnik, namenjen kolonialnim uradnikom v Kongu, je v razdelku o praktičnih vprašanjih celo vseboval natančna navodila za učinkovito jemanje talcev.[26]

Visoka cena slonovine na svetovnem trgu je zagotavljala, da je domačinom v večini primerov uspelo izpolniti kvote. Nasilno zna-

[24] Ewans (2002), 135–137.
[25] Glej *Les agents territoriaux*, v: *Histoire de la colonisation belge du Congo, 1876–1910*.
[26] Hochschild (2006), 161–162.

šanje nad njimi je bilo sicer pogosto, vendar v prvem desetletju Svobodne države Kongo ni preraslo v splošno pravilo. Prava strahovlada pa je nastopila, ko je leta 1895 začelo naraščati svetovno povpraševanje po gumi, ki ni bila več luksuzna, temveč čedalje nujnejša dobrina. Kongova kotlina je bila bogata z ovijalkami iz rodu *Landolphia*, ki prerezane izločajo skoraj enak mleček (lateks) kot drevo kavčukovca (*Hevea brasiliensis*), ki je bilo takrat glavni vir za pridelavo surovega kavčuka, iz katerega so izdelovali gumo. Zelo nizki produkcijski stroški so Leopoldu in zasebnim koncesionarjem omogočili, da so na svetovnem trgu ponudili surovi kavčuk le rahlo slabše kakovosti v velikih količinah in po dumpinških cenah.[27]

Dohodki Svobodne države Kongo so v kratkem poskočili v nebo in začetne naložbe so se začele vračati podeseterjeno. Leta 1904 so dobički iz pridelave surovega kavčuka znašali 96-krat več kot deset let prej. Zgovoren primer je delniška družba *Anglo-Belgian India Rubber and Exploration Company* (ABIR), ki je surovi kavčuk pridelovala po proizvodni ceni 1,35 franka na kilogram in prodajala po 10 frankov na kilogram, torej je dobiček presegal 700 odstotkov.[28] Leta 1898 so bile delnice družbe ABIR 30-krat dražje kot leta 1892, borzni vzpon podjetja pa se še ni ustavil. Svobodna država Kongo je v kratkem času postala afriška kolonija z daleč najvišjim dobičkom.[29]

Za briljantno ekonomiko pa se je skrivalo izkoriščanje suženjskega dela domačinov, kajti Leopoldov režim je počasi in vztrajno spreminjal celo državo v množično delovno taborišče ter se pri tem opiral na ustrahovanje in nasilje, kot ju niso izvajali niti najslabši totalitarni režimi 20. stoletja. Tako so »*drevesa, ki jokajo*«, in ljudje, ki nabirajo njihove solze, za domačine postali simbol kolonialnega zatiranja.[30]

Vsak odrasel moški je moral vsaka dva tedna prinesti vsaj 4 kilograme mlečka. Če je bila količina premajhna, kar se je zgodilo prej ali slej, ker so preveč izkoriščane ovijalke odmirale, so sledili povračilni ukrepi:

[27] *Id.*, 160.
[28] *Ibid.*
[29] Glej Russell (1934).
[30] Hochschild (2006), 160–161.

1. Kazen za manjše primanjkljaje je bilo bičanje s *chicotte*. To je bil poseben, iz kože nilskega konja ustrojen, težak bič, ob katerega že prvem udarcu je koža počila, po največ desetih udarcih je žrtev od bolečin omedlela in jo je bilo treba prebujati, petdeset in več udarcev je bilo navadno smrtnih, trupla žrtev pa stolčena v krvavo kašo mesa in kosti. Ljudje so bili prebičani z desetimi do dvajsetimi udarci s *chicotte* že za najneznatnejše prekrške, kot je bil npr. premalo spoštljiv pozdrav belemu uradniku. Ženske in otroci niso bili nobena izjema.[31]

2. Hujša sankcija, ki pa se je uporabljala povsem samovoljno, je bila ta, da so bili vsi prebivalci v vasi, tako moški kot tudi ženske, zasužnjeni za nosače.[32] Otroke, ki niso zmogli nositi težjih bremen, so vojaki potolkli s puškinimi kopiti, dojenčke pa pometali v reko.[33] Moški nosači so navadno živeli še nekaj tednov, dokler niso podlegli naporom.

3. V najslabšem primeru, če vaščani sploh niso hoteli zbirati mlečka ali so se celo uprli, je *Force Publique* za zgled drugim vasem pobila vse vaščane in vas zravnala z zemljo. V zvezi s takšnimi »incidenti« so nadrejeni beli oficirji zahtevali nedvomne dokaze o številu pobitih ljudi. Večina vojakov *Force Publique* je bila namreč prav tako žrtev kolonialnega terorja, do leta 1895 pa so se že večkrat neuspešno uprli. V pokorščini jih je držal zgolj strah pred bolje oboroženimi belci. Slednji so upravičeno sumili, da bodo vojaki vaščane zgolj pregnali v džunglo, požgali njihovo vas, ob tem pa prihranili naboje, ki bi jih lahko uporabili v naslednjem uporu. Zato so morali vojaki za vsak porabljen naboj prinesti v zapestju odsekano človeško roko, ki naj bi dokazovala, da je žrtev naboja res umrla. Vojaki so bili večinoma slabo usposobljeni in nevajeni ravnanja s strelnim orožjem, zato so žrtve pogosto le ranili ali pa jih zgrešili. Nekateri so okrutnim navodilom navkljub hranili naboje za prihodnji upor. To je privedlo do tega, da je *Force Publique* začela

[31] *Id.*, 120–123.
[32] Glej *Le portage*, v: *Histoire de la colonisation belge du Congo, 1876–1910*.
[33] Hochschild navaja poročilo, ki ga je zapisal ameriški plačanec Edgar Canisius. Slednji je v džungli našel izčrpano pobeglo ujetnico po imenu Ilanga, katere vas je bila zasužnjena za nosače. Bila je edina preživela izmed ujetnikov. Glej Hochschild (2006), 131–133.

sekati roke tudi živim ljudem. Roke so nato posušili in skrčili na dimu ter jih pokazali belcem.[34] Nekaterim poslovnim agentom odsekane roke niso bile zadosten dokaz. Ker je število upornikov, ki niso imeli več kaj izgubiti, v deželi naraščalo, mleček ovijalk pa so lahko zbirali tudi ženske in otroci, je *Force Publique* dobila ukaze, naj v povračilnih ukrepih pobija predvsem odrasle moške. Domiselni vojaki so se vrnili z odsekanimi rokami žensk in otrok, saj iz posušenih, skrčenih rok ni bilo mogoče ugotoviti spola žrtev. Zato so v nekaterih najbolj problematičnih predelih Svobodne države Kongo poslovni agenti od *Force Publique* zahtevali, naj se za vsak porabljen naboj prinese edini zanesljivi dokaz, da je bil umorjen odrasel moški – odrezan spolni ud.[35]

Ker je bilo domačinom prepovedano uporabljati denar, v trgovanju med vasmi pa so se lahko posluževali le ničvrednih medeninastih palic, so odsekane roke in drugi deli telesa (nosovi, ušesa, stopala) postali nekakšna *kvazi-valuta*. Vsaka odsekana roka je dokazovala smrt, slednja pa je bila določena kot kazen za primanjkljaj nekaj kilogramov mlečka. Kdor je imel v posesti odsekano roko, si je z njo po dvotedenskem počitku lahko odkupil smrt. Posest več odsekanih rok je obetala še večje ugodnosti.

Ko je začelo divjega mlečka iz ovijalk zmanjkovati, so kolonialisti ukazali nasaditi plantaže kavčukovca. V ta namen je bilo na stotine vasi zravnanih z zemljo, saj je bilo ceneje in hitreje rušiti naselja tradicionalnih afriških koč kot pa izsekavati pragozd.[36]

Kolonialna strahovlada je mnogim otrokom vzela vse sorodnike. Za takšne sirote je Leopold že leta 1890 ustanovil tri velika *otroška delovna taborišča*, v katerih so bili dečki s telesnim in z duševnim nasiljem vzgajani v bodoče vojake, deklice pa so se učile opravljati gospodinjska dela. Ko so bile dovolj stare, so redke postale služabnice belih uradnikov, večina pa jih je bila prodana za priležnice oficirjem *Force Publique* ali za prostitutke v pristaniških bordelih.[37]

[34] *Id.*, 164–166.
[35] *Id.*, 203.
[36] Glej fotografijo porušene vasi Baringa v slikovni prilogi k Hochschild (2006), 244–245.
[37] *Id.*, 133–135.

Kralj je formalno pripadal katoliški veroizpovedi, zato mu je uspelo pridobiti na svojo stran tudi Sveti sedež, ki mu je obljubil nalogo glavnega pokristjanjevalca v Kongu. Vendar je katoliškim misijonarjem nastavil past s tem, da so bila poslopja njihovih misijonov vojašnice, namenjene urjenju otrok za vojake. Da bi zaščitili ugled Cerkve, so se katoliški misijonarji zadovoljili s formalnim prekrščevanjem otrok in tako molče privolili v sodelovanje z režimom.[38]

Hudodelstva nad domačini Svobodne države Kongo v letih 1895 do 1908, ko je bila država največja izvoznica surovega kavčuka na svetu, so bila za tisti čas nerazumljiva. Šele raziskave množičnih zločinov totalitarnih režimov in vojnih zločinov med II. svetovno vojno so do neke mere pojasnile okrutne skrajnosti kolonialnih gospodarjev. Glavni razlogi za zlorabe so bili:

1. *Prepričanje o rasni večvrednosti belcev.* Podobno kot nacisti Jude so evropski kolonialisti afriške črnce šteli za podljudi, še manj, za podivjane in lene opice, ki se na vse kriplje upirajo civilizaciji. Zato se jim drastične »metode«, s katerimi so jih prisilili v suženjsko delo, niso zdele v ničemer sporne, temveč celo koristne.[39]

2. *Nastavljanje neprimernih oseb na odgovorne položaje.* Ker je bila glavna vrednota Svobodne države Kongo dobiček, ljudem, ki so želeli postati poslovni agentje, ni bilo treba izpolnjevati skoraj nobenih meril. Nekdanji kriminalci, plačanci, pustolovci in ljudje brez slehernih moralnih načel niso bili le sprejemljivi, temveč nadvse zaželeni. Vsi, ki niso postavljali nepotrebnih vprašanj, so bili prav tako dobrodošli. Tako so se nepomembni malomeščanski uradniki, trgovci, trgovski potniki, oficirji nižjih činov in podobni znašli v vlogah absolutnih gospodarjev območij, velikih za polovico Belgije.[40] Mnoge je takšna oblast povsem opijanila ter so domačine ustrahovali, mučili in morili samo zato, da so stregli lastnim občutkom moči.

[38] Katoliški misijonarji niso niti v enem samem dokumentu kritizirali Leopoldove vladavine. Glej *Les missionaires*, v: *Histoire de la colonisation belge du Congo, 1876–1910*. Glej tudi Hochschild (2006), 133–135 in 244.
[39] *Id.*, 121.
[40] *Id.*, 137.

3. *Navidezna nepovezanost z zločinom.* Redko se je zgodilo, da bi belci sami neposredno izvrševali zločine. Če so jih že, je šlo skoraj brez izjeme za hitre usmrtitve s strelnim orožjem. Izvršitev dejanj, ki so zahtevala »močnejši želodec«, kot npr. bičanje s *chicotte*, sekanje rok in mučenje, je bila ukazana domačim vojakom *Force Publique*. Beli uradniki so si tako ustvarili prepričanje, da se pobijajo in mučijo le črnci med seboj, medtem ko belci ostajajo brezmadežno nedolžni.[41] V tej utvari jih ni motilo dejstvo, da je bilo treba črnske vojake pogosto prisiliti v izvajanje neokusnega nasilja nad njihovimi rojaki. Za črnimi rablji je tako stal strelski vod belcev v pripravljenosti, da mučitelje nemudoma ustreli, če bodo za mučenje pokazali premalo navdušenja.[42]

4. *Sklicevanje na »afriške kulturne posebnosti«.* Na prehodu iz 19. v 20. stoletje kolonialno izkoriščanje in z njim povezano nasilje nista bili izjemi, temveč pravilo. Tudi na nizozemski Javi, v francoski

[41] *Id.*, 122–123.

[42] Posebno kriminološko vprašanje predstavljajo sprevržene situacije, ki se kazenskopravno uvrščajo med dejanja skrajne sile. Pojavljajo se v okoliščinah, ko se je nasilje že tako razpaslo, da za storilce ni več »zanimivo« v običajni obliki. Takšni primeri so množični poboji po zavzetjih mest (npr. japonski pokol v Nanjingu leta 1937), nasilje v koncentracijskih taboriščih, fanatične sovražnosti, utemeljene na veri (npr. zločini ustaškega gibanja med II. svetovno vojno), skrajni ideologiji (npr. Rdeči Khmeri) ali prepričanju o čisti ničvrednosti žrtev (npr. zločini nacistov nad Rusi in Judi, Japoncev nad Kitajci, ameriških vojakov nad Vietnamci in v zadnjem času nad Iračani).
Gre za zamisel, da *se žrtvi vzame možnost biti žrtev* ter se jo proti njeni volji z uporabo skrajnega nasilja izenači s storilcem, pri čemer se jo poniža v poteptanje temeljnih moralnih, etičnih in civilizacijskih načel. Najhujši primeri so prisiljenje žrtve k fizičnemu ali spolnemu nasilju nad njenimi lastnimi družinskimi člani, sorodniki ali prijatelji. Storilec, ki žrtvi samo drži »pištolo na čelu«, ima na voljo izgovor, da »človek nekaterih dejanj pač ne stori, četudi mu grozi boleča smrt«. Iz tega nato izhaja neizogiben, samoumeven sklep o večvrednosti prisiljevalca in o ničvrednosti v nasilje prisiljene žrtve, namreč če je pripadnik nekega ljudstva, naroda, skupine pripravljen za življenje ubiti ali posiliti celo lastnega sorodnika, potem takšno ljudstvo, narod, skupina res niso vredni obstoja in jih je treba izbrisati z obličja zemlje. Posebno obliko poniževanja zajemajo tudi razne »igrice«, v katerih mora žrtev izbirati, kdo bo živel in kdo ne, ter se pri tem odločati med bližnjimi osebami. Po drugi strani žrtev, prisiljena v nasilje nad neznanimi osebami, že kmalu lahko postane storilec in nasilje celo vzljubi.
Tudi za Svobodno državo Kongo obstajajo pričevanja, da so vojaki *Force Publique* pod poveljstvom belih oficirjev prisilili vaščane nekaterih uporniških vasi, da so pobijali in posiljevali svoje sorodnike. Glej *id.*, 166.

Indokini in deželah Magreba ter v angleški Indiji so bili domačini, ki so delali na plantažah, pogosto tepeni in bičani, upori pa zatrti z oboroženo silo, ki je terjala mnoge smrtne žrtve. Vendar so se v osrednji Afriki dogajale množične okrutnosti že skoraj brez primere. Evropejci so namreč Indijcem, vzhodnim Azijcem in Arabcem pripisovali vsaj neko minimalno stopnjo civiliziranosti, medtem ko so si črnce predstavljali kot podivjane, krvoločne zveri. Mnogi kolonialni uradniki in poslovni agentje so bili dejansko prepričani, da s tem, ko domačim vojakom ukazujejo pobijati, pohabljati in mučiti domačine, pravzaprav tega ne ukazujejo, temveč *dovoljujejo* in tako spoštujejo afriško izročilo. Breme civilizacije, ki prepoveduje povzročati trpljenje sočloveku, naj bi bilo za afriške črnce tako »neznosno«, da jim je občasno treba pustiti, da izživijo svoje atavistične, živalske nagone. Po pričevanjih naj bi šli nekateri kolonialni uradniki v svojem »spoštovanju afriškega izročila« celo tako daleč, da so vojakom *Force Publique* ukazali, naj ujete upornike usmrtijo tako, da jih skuhajo.[43] Tovrstna prepričanja belcev so bila seveda napačna, kajti pripadniki velike večine plemen v Kongu so bili miroljubni poljedelci, ki so se v odnosih z drugimi plemeni le redkokdaj posluževali nasilja.

Zaton Svobodne države Kongo

V 90. letih 19. stoletja je kralju Leopoldu nekajkrat uspelo utišati hude kritike svojega režima, pri čemer je uporabljal finančni nadzor nad časopisnimi hišami in lobiranje tako v parlamentih evropskih držav kot tudi v ameriškem kongresu[44] Leta 1896 je v Kon-

[43] Oficirja *Force Publique* Clement Brasseur in Leon Cerckel sta ukazala usmrtiti upornika tako, da so ga vojaki obesili na palmo, pod njim pa prižgali ogenj, ki je žrtev spekel pri živem telesu. Glej Hochschild (2006), 234.
Na srečo so številna pričevanja o ljudožerstvu nepotrjene lažnive senzacije, ki jih je razširjal rumeni tisk, predvsem ameriški časopisni magnat William Randolph Hearst (»Državljan Kane«), ko se je obrnil proti kralju Leopoldu. Redka ljudožerska plemena so namreč izvajala zapletene kanibalistične obrede le ob najslovesnejših priložnostih, zato bi bilo ljudožerstvo nemogoče ukazati. Videti je tudi, da je bil kanibalizem tista meja, ki je niti najbolj sprevrženi kolonialni nasilneži niso prečkali.

[44] Za Leopoldovo premeteno uporabo tiska v promocijo lastne »resnice« o Kongu glej *id.*, 237–241. Med časopisi, ki so bili naklonjeni Leopoldu, naj-

go poslal domnevno neodvisno mednarodno preiskovalno komisijo, ki je ravnala izključno po kraljevih navodilih in ji ni uspelo odkriti nobenih nepravilnosti. Po tem pretkanem medijskem manevru so mu težave povzročali edino še protestantski misijonarji, ki so občasno opozarjali na obupne razmere, v katerih so životarili domačini.[45] Leopold je zagrozil misijonarjem z odvzemom dovoljenj za opravljanje verskih dejavnosti ter jih obtožil, da ga obrekujejo zgolj iz zavisti, ker naj bi pri pokristjanjevanju podpiral Rimskokatoliško cerkev. To je bila dovolj prepričljiva trditev, da so nadaljnja protestantska poročila o zločinih proti človeštvu odmevala v prazno. Za dodatno zavarovanje je bila v morskem pristanišču Boma, od koder je v evropske države plula vsa korespondenca iz Svobodne države Kongo, ustanovljena t. i. *črna pisarna* (fr. *cabinet noir*).[46] Slednja je vestno pregledovala in po potrebi cenzurirala pisma, ki so navajala neprijetna dejstva.

Leta 1899 je mladi pristaniški uradnik Edmund D. Morel v Antwerpnu delal kot računovodja za liverpoolsko ladjarsko prevozniško podjetje Elmer Dempster, ki je imelo pogodbeni monopol nad gospodarskimi prevozi v Svobodno državo Kongo in iz nje. Morel je opazil, da imajo vse ladje, ki plujejo v Kongo in nazaj, nenavadno skupno značilnost. Ladje so namreč prihajale polno natovorjene s surovim kavčukom in slonovino, vračale pa so se zgolj z orožjem in s strelivom. Morel je raziskoval dalje in kot računovodja odkril, da se seznami pretovorjenega blaga v Antwerpnu nikakor ne ujemajo z uradnimi belgijskimi statistikami, ki so navajale daleč manjše količine surovega kavčuka in slonovine ter komaj kaj orožja. Po Morelovih ocenah so bile kar štiri petine blaga, ki se je prevažalo v Kongo, povsem neuporabne za trgovsko menjavo.[47]

Detektivska žilica mlademu uradniku ni dala miru, zato se je najprej odločil razčistiti sume tako, da je za pojasnila vprašal svo-

demo med drugim *National Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Münchener Allgemeine Zeitung* in številne druge. Celo bruseljski dopisnik časopisa *The Times* naj bi prejemal kraljevo podkupnino.

45 Za primer mnenja protestantskih misijonarjev o Leopoldu glej intervju v American Review of Reviews z misijonarjem po imenu Harris Stead (1905).

46 Hochschild (2006), 189–190.

47 *Id.*, 177–181.

je nadrejene. Pri teh pa je naletel na zaprta vrata. Povedali so mu, naj se posveti svojemu delu in naj ne stika po zadevah, ki se ga ne tičejo. Ker takšna svarila niso zalegla, so mu ponudili višjo plačo in napredovanje v službi.[48] Nenavadno izmikanje pa je Morelove sume še okrepilo in vrtal je dalje. Na podlagi številnih nepravilnosti v evidencah podjetja je prišel do daljnosežnega, vendar pravilnega zaključka, da v Svobodni državi Kongo poteka suženjsko delo množičnih razsežnosti, ki ga pred javnostjo prikriva »skrivna družba morilcev s kraljem kot poslovnim partnerjem na čelu«.[49] Leta 1901 je Edmund Morel podal odpoved pri podjetju Elmer Dempster ter se na lastno pest lotil raziskovalnega novinarstva. S tem je kralj končno dobil enakovrednega nasprotnika. Morel je bil načelen in predan resnici, zato ga ni bilo mogoče podkupiti, poleg tega je bil pri svojem delu popolnoma neodvisen. Časopis *West African Mail*, ki ga je Morel izdajal in urejal, se je namreč financiral iz dobrodelnih prispevkov, zato nanj ni bilo mogoče vplivati.[50]

Morelova prizadevanja so naredila močan vtis na številne slavne zagovornike človekovih pravic tistega časa, kot so bili sir Charles Dyke, Mary Kingsley, Bertrand Russell,[51] belgijski in francoski socialisti itd. Protestna javna zborovanja so v Veliki Britaniji in ZDA pritegnila na tisoče nasprotnikov divjega kolonializma. Leta 1903 je Spodnji dom britanskega parlamenta zahteval preiskavo. Opravil jo je sir Roger Casement, britanski konzul v Kongu, ki je pod krinko potoval v notranjost dežele in kot prvi tujec videl prave posledice Leopoldovega režima. V nekaterih predelih dežele na desetine kilometrov ni bilo videti živega človeka, temveč samo požgane in porušene vasi ter kupe človeških kosti in lobanj. Iz vasi, ki so bile uničene pred kratkim, se je širil vonj po gnijočih in razpadajočih truplih. V naseljih, ki so nekdaj obsegala več sto ali celo tisoč ljudi, je životarilo le še nekaj deset sestradanih prebivalcev, slednji so bili pogosto pohabljeni – brez rok ali stopal. Na območjih,

[48] *Id.*, 186.
[49] *Id.*, 181.
[50] Za primer Morelovega izvirnega pisanja, ki do kolonialnega izkoriščanja zastopa povsem nasprotno stališče od Kiplingovega *Bremena belega človeka*. Glej Morel (1920).
[51] Glej Rusell (1934).

kjer je še potekalo zbiranje mlečka, so bili domačini vklenjeni v verige in okove ter neprestano bičani s *chicotte*. To je bil pravi obraz »svobode« v Svobodni državi Kongo. Casement je ogorčen nad razmerami napisal prek 40 strani dolgo preiskovalno poročilo za britanski parlament. Dodanih je bilo 20 strani izjav prič, ki so zaradi režima ostale brez družinskih članov, bile pretepene ali iznakažene.[52]

Britanski imperij ni več mogel sedeti križem rok vpričo dokazanih množičnih zločinov, ki so se, kar je bilo najbolj škandalozno, vsakodnevno dogajali v državi, mednarodno priznani s strani svetovnih velesil. Britanci so se tako razglasili za plemenite zaščitnike afriških ljudstev ter diplomatsko in politično močno pritisnili na kralja Leopolda. Ta je bil mnenja, da bo lahko znova prepričal evropsko javnost s še eno »neodvisno« mednarodno preiskovalno komisijo. Vendar se je motil, kajti nova komisija je bila, čeprav jo je nastavil kralj sam, med potovanjem po Kongu tako zgrožena nad Leopoldovim cesarstvom lobanj, da se je obrnila proti lastnemu ustanovitelju ter sestavila obsežno nepristransko poročilo,[53] v katerem je bila podana neprizanesljiva kritika izkoriščevalskega in morilskega kolonialnega režima.[54] Poročilo je po kraljevem posredovanju končalo v tajnih arhivih, namenjenih belgijski državni varnosti, javnosti je bil posredovan le eleganten povzetek, napisan v vzvišenem leporečju. Kralj je tako priznal, da so se v Kongo dogajale številne »nepravilnosti«, ker so nekateri kolonialni uradniki grobo »prekoračili pooblastila« ter ravnali v nasprotju z državnimi navodili.[55] Na koncu povzetka je zagotovil takojšnje ukrepe proti najhuj-

[52] Za odlomke iz poročila glej *Report of the British Consul, Roger Casement, on the Administration of the Congo Free State*. Glej tudi Page in Sonnenburg (2003), 846–849.

[53] Za pričevanja iz izvirnega poročila preiskovalne komisije glej *État Indépendant du Congo, Commission d'Enquête, instituée par décret du 23 juillet 1923: AE 349–I /II no 12, 13, 35, 41, 61, 63, 69*.

[54] Hochschild (2006), 250–251.

[55] Za primer tipičnega Leopoldovega leporečja, ki nima nobenega stika z resničnostjo, odlično služi kraljeva *Okrožnica agentom Svobodne države Kongo* iz leta 1897, v kateri kralj na istem mestu poudarja svoje izjemno prizadevanje za civiliziranje domačinov, hkrati pa agentom nalaga dolžnost, naj iz vrst domačinov rekrutirajo kar največ vojakov. Glej Page in Sonnenburg (2003), 845–846.

šim kršiteljem ter reforme glede položaja domačinov. Formalistični pesek v oči je kralju zagotovil še nekaj let neomejene oblasti.

Leopoldov afriški prestol pa se je začel resno majati, ko je kralj v ZDA naredil usodno napako in za lobista najel kalifornijskega odvetnika Henryja Kowalskega. Slednji se je izkazal za nesposobnega in neuporabnega, zato ga je Leopold prenehal plačevati. Zamerljivi Kowalski pa je prodal tajno dokumentacijo časopisnemu magnatu Williamu Randolphu Hearstu, čigar rumeni tisk je nato vsesplošno napadel belgijskega kralja. Leopolda je razglasil za zločinca stoletja, razkril njegovo podkupovanje ameriških senatorjev ter opisal strahote Konga.[56] Pri tem je prišlo do številnih izmišljenih pretiravanj, ki so navajala celo ljudožerstvo kot metodo ustrahovanja, množične poboje otrok, sekanje živih domačinov na koščke itd. Čeprav mnoge Hearstove trditve niso držale, pa so novinarji rumenega tiska v svoji bujni domišljiji pogosto opisovali dejanja, ki so se v Kongu resnično dogajala.

Kralj Leopold zagotovo ni bil nikakršna krvoločna pošast, kakor so ga takrat prikazovali senzacionalistični novinarji. Bil je podjetnik in poslovnež, za katerega so bili važni le dobički, dejanske razmere v Kongu pa ga niso zanimale. Nikoli v življenju sploh ni obiskal svoje zasebne kolonije. Obvladujoči položaj na svetovnem trgu s surovim kavčukom mu je omogočil, da je postal eden najbogatejših Zemljanov. Ustvaril je poslovno cesarstvo, kot sta ga premogla edino Rhodes in Rockefeller. Prek lastništva večine vil na rtu Ferrat, najdražjem letovišču na Azurni obali, je postal najmočnejši igralec na trgu luksuznih nepremičnin. Vlagal je v gradnjo zasebnih železnic na Kitajskem,[57] gradil ogromne palače v Bruslju ter ustanavljal fundacije,[58] prek katerih je denar izginjal na neznane bančne račune in delniške portfelje.

Niti opozorila aktivistov za človekove pravice z Edmundom Morelom na čelu niti množična protestna zborovanja in niti Hearstov obrekljivi rumeni tisk niso bili dovolj, da bi Leopolda pripravili do tega, da bi se odrekel svojemu Kongu, kajti še vedno je užival

[56] Hochschild (2006), 245–249.
[57] *Id.*, 169–170.
[58] *Id.*, 275–276.

podporo Belgijcev, pri katerih je veljal za narodnega junaka. Kraljev dokončni poraz je povzročila šele pariška lepotica in kurtizana Caroline Delacroix, s katero je Leopold začel razmerje že leta 1900, ko je bila stara 16 let.[59] Kot je znano iz zgodovine, je javnost pripravljena pomembnim ljudem odpustiti še tako hude zločine, nikakor pa jim ne bo odpustila prekrškov zoper hinavsko javno moralo. V času, ko se je Leopold trudil obdržati svoje lastništvo nad Kongom, se je začel kazati s Caroline v javnosti. Kralj, ki si je za ljubico vzel prostitutko, je za Belgijo postal javna sramota. Ko se je Leopold zameril še lastnim državljanom, je bil leta 1908 prisiljen izvesti svoj poslednji poslovni manever – Kongo je *prodal* Belgiji za 220 milijonov belgijskih frankov.[60] Pred tem so kraljeve peči gorele cele tri tedne in uničile večino dokumentacije o Svobodni državi Kongo.[61]

Posledice kolonialnega izkoriščanja v Kongu in drugod

Posledice Leopoldovega brezobzirnega režima so bile, milo rečeno, katastrofalne. Glede na popis prebivalstva, izveden leta 1920, in številne statistične rekonstrukcije se je število prebivalcev najmanj prepolovilo. Glavni razlogi za tolikšno zmanjšanje prebivalstva so bili:

1. *Množično pobijanje.* Zaradi časovne oddaljenosti je obseg pobojev v Kongu težko ugotoviti, še posebej zato, ker belgijski kolonialisti v nasprotju z nacistično Nemčijo in s Sovjetsko zvezo niso vodili natančnih arhivov o izvršenih usmrtitvah. Na morilski značaj Svobodne države Kongo tako kažejo predvsem seznami porabljenih nabojev, ki so jih vodile tamkajšnje gospodarske družbe, in vsebine dnevnikov, ki jih je vestno pisala večina kolonialnih uradnikov. Npr. na območju pod koncesijo družbe ABIR je ena sama postojanka za zbiranje gume (vseh postojank ABIR je bilo 35) za

[59] *Id.*, 221–224.
[60] Hochschild (2006), 258–259.
[61] *Id.*, 294.

leto 1903 prejela 159 pušk in 40.355 nabojev.[62] Simon Roi, okrožni načelnik na reki Momboyo, je leta 1899 v zgolj polovici leta prijavil porabo 6.000 nabojev, kar je pomenilo vsaj enako število smrtnih žrtev in pohabljenih.[63] Dnevniki uradnikov tako pogosto vsebujejo suhoparne zapise, kot je naslednji: »Vas smo našli zapuščeno. Poslali smo vojake, da bi poiskali ubežnike. Nekaj ur pozneje so se vrnili z 11 odrezanimi glavami in 9 ujetniki (uradnik Louis Leclercq, 21. junij 1895).«[64] Podobne navedbe se ponavljajo iz tedna v teden, iz meseca v mesec. O večjih zločinih obstajajo tudi natančnejša poročila, kot npr. časopisna novica, da je zloglasni okrožni načelnik Léon Fiévez leta 1896 v enem samem dnevu prejel 1.308 odsekanih rok. Fiévez vesti ni niti zanikal, temveč je v odgovoru le poudaril, da ni svojim vojakom nikoli ukazal, da bi sekali roke živim ljudem.[65]

2. *Lakota in izčrpanost.* Mnogim prebivalcem Konga je uspelo začasno pobegniti pred kolonialnimi rablji. Slednji so v povračilo požgali vas in odpeljali vso živino, zato so ubežniki ostali brez domov in hrane. Znašli so se sredi tropskega pragozda, kjer so životarili izpostavljeni divjim živalim ter se prehranjevali z listi dreves in žuželkami. Le redkim ubežnikom je uspelo preživeti več kot nekaj mesecev. V pogosto še slabšem položaju so bili talci, ki naj bi zagotavljali, da bodo zbiralci mlečka in slonovine pravočasno dostavili zahtevane količine. Med njimi so bili večinoma starejši ljudje, ženske in otroci, ki so slabo prenašali težke bivalne razmere v ujetništvu. Vojaki talcev niso hranili, v najboljšem primeru so jim namenili nekaj ostankov. Zaradi tega je v eni sami vasi umrlo tudi po deset talcev dnevno. Pobegle ženske so za seboj pustile majhne otroke, ker so se bale, da bi njihov jok izdal, kje se skrivajo. Mnogi otroci so zato stradali in umirali od lakote. Celo vasi, ki jim je uspelo redno izpolnjevati kvote, so bile obremenjene z dodatnimi dajatvami v naravi, saj so morale za prehrano vojakov oddajati živino in poljščine. Iz vseh navedenih razlogov se je po deželi začela širiti huda lakota.[66]

[62] *Id.*, 227.
[63] *Id.*, 226.
[64] *Id.*, 228.
[65] *Id.*, 226.
[66] *Id.*, 229–230.

3. *Nalezljive bolezni.* Uničenje tradicionalnega načina življenja, katerega glavno pravilo je bilo samozadostnost vsake vasi, stiki med vasmi in plemeni pa so bili redki in omejeni na občasno trgovanje, ter lakota in izčrpanost so povzročili širjenje črnih koz in predvsem spalne bolezni. Leopoldovi zagovorniki pogosto poudarjajo, da naj bi bila prav spalna bolezen glavni razlog za tolikšno zmanjšanje prebivalstva, pri čemer spregledajo dejstvo, da je spalna bolezen v Kongu obstajala že ves čas, pa ni nikoli prej nastopila epidemija tolikšnega obsega. Bolezni hitreje kosijo podhranjene, prestrašene in obupane.

4. *Upad rojstev.* Leta 1910 so misijonarji v Kongu opazili, da v nekaterih okrožjih skoraj ni otrok, starih med sedem in štirinajst let, se pravi rojenih v letih 1896 do 1903, ko je bilo zbiranje gume na vrhuncu. Preživele ženske so se zatekale k raznim tradicionalnim načinom za preprečitev nosečnosti, saj so se bale, da z otrokom ne bi mogle pravočasno pobegniti pred vojaki. Mnoge ženske zaradi podhranjenosti in izčrpanosti niso bile niti sposobne zanositi. Treba je tudi omeniti, da se je število moških zaradi kolonialnega nasilja skoraj prepolovilo, zato so številne ženske ostale brez partnerjev. Večina plemenskih kultur v Kongu je sicer dovoljevala mnogoženstvo, vendar je bil v nekaterih plemenih vdovam z otroki prepovedan vstop v skupnost z drugim moškim, saj bi s tem lahko razjezile duha umrlega moža. Zato zmanjšanje števila moških pomeni dodaten dejavnik, ki je povzročil upad rojstev.[67]

Število žrtev zaradi pobojev, lakote in bolezni v Kongu se ocenjuje na najmanj 10 milijonov,[68] novejše raziskave navajajo celo številko 13 milijonov.[69] Kljub temu dejanj kolonialistov v Svobodni državi Kongo ne moremo označiti za genocid in primerjati z dejanji nacistične Nemčije ali cesarske Japonske, vsaj ne v pravnem pomenu. Namen kolonialnih dobičkarjev namreč ni bil izničenje kongovskih ljudstev in plemen, temveč zgolj bogatenje na račun za-

[67] *Id.,* 231–232.
[68] *Id.*, 233.
[69] Številko 13 milijonov navaja kongovski akademik Isidore Ndaywel è Nziem v delu *Histoire générale du Congo: de l'héritage ancien à la République Démocratique*, De Boeck Université 1998. Glej Hochschild (2006), 315.

stonjske delovne sile. Žrtve, ki so se pri tem zgodile, so bile za kolonialiste predvsem postranska škoda, nevredna omembe.

Strahote pa se, resnici na ljubo, niso dogajale samo v belgijskem, temveč tudi v francoskem Kongu in v nemškem Kamerunu[70] ter celo v Južni Ameriki, kjer so bili amazonski Indijanci Putumayo s strani gospodarskih družb podvrženi enakemu sistemu brezpravnega izkoriščanja in samovoljnega pobijanja. Pridobivanje divjega mlečka na krvave in nasilne načine je bilo običajno povsod po svetu, dokler se niso stroški plantažne pridelave surovega kavčuka v Braziliji in Indoneziji toliko znižali, da divji mleček več ni mogel cenovno tekmovati z njim. Zanimiv podatek je, da večinski delničar številnih gospodarskih družb za pridelavo divjega mlečka v francoskem Kongu in nemškem Kamerunu ni bil nihče drug kot kralj Leopold.

Joseph Conrad in Srce teme

V svoji knjigi *Conrad The Novelist* (Conrad, romanopisec) iz leta 1958 opiše Albert J. Guerard roman *Srce teme* Josepha Conrada[71] kot »eno izmed velikih temačnih meditacij v literaturi in enega najčistejših odrazov melanholičnega značaja«. V drugih virih označujejo ta kratki roman kot nepremagljivo, skrivnostno mojstrovino. Celo sam Conrad je rekel, da je morala njegova »temačna téma imeti zlovešči zven, svojo lastno tonaliteto, vibracijo, ki bi zvenela in ostala v ušesu po zadnji zaigrani noti«.

Roman *Srce teme* je za razliko od Conradovih zgodnejših del, ki so primarno objektivna, opisna in jasna, nasprotni literarni pol. Delo je introspektivno in močno psihološko. Avtor je hkrati uporabil novo orodje, simboliko.

Bralec je tako prisiljen poskusiti prodreti pod površinsko strukturo Conradove pripovedi. Roman lahko dojema kot površinski potopis, avanturo oz. biografijo (*Srce teme* kratko malo pooseblja

[70] Glej Duignan in Gann (1975), 15.

[71] Eden največjih modernih britanskih romanopiscev in morda kar najsijajnejši prozni stilist je bil, naj se sliši še tako nenavadno, po rodu Poljak. Joseph Conrad se je rodil kot Teodor Jozel Konrad Korzeniowski 3. decembra 1857 v Ukrajini (ki je takrat pripadala Rusiji). Umrl je leta 1924 v Angliji.

vse tri aspekte). Delo je mnogo več. Celotna zgodba in vsak element znotraj nje imajo simbolično težo, celo sam naslov. Da bi dojeli vse površine romana, moramo prevzeti katoliško, vseobsegajoče in nepristransko stališče. Zgodbo lahko gledamo v ekonomski luči odvratnega pehanja za materialnim. V mnogih pogledih lahko povlečemo vzporednice z Dantejevim *Peklom* in Vergilovo *Eneido* (knjiga VI). Delo je drama v treh dejanjih, kot tudi ritmična kadenčna pesem. Ne glede na interpretacijo je roman strašna pripoved, ki govori o Kurtzu, zlovešči poosebitvi zla.

Dogajanje v romanu *Srce teme* poteka skozi oči Marlowa, prvoosebnega pripovedovalca in mornarja, ter se osredotoča na njegovo pot po zgornjem toku reke Kongo. Srečati želi Kurtza, ki se ga drži sloves zelo sposobnega in idealističnega človeka. Marlow si priskrbi delo pri belgijskem koncernu, ki je bil ustanovljen z namenom trgovanja v Kongu. Na poti opazi vsesplošno nesposobnost in brutalnost na posameznih postajah ob reki. Domorodci so prisiljeni, da delajo za podjetje kot sužnji. Pod jarmom agentov podjetja grozljivo trpijo zaradi prenapornega dela in zlorab. V romanu Marlow opiše ravnanje kolonialistov z naslednjimi besedami: »Osvajanje zemlje je v večini primerov sinonim za prisvajanje ozemlja, ki pripada ljudem z drugačno poltjo in bolj ploskimi nosovi, ni ravno prijetna stvar, če se vanjo malo bolj poglobiš.«[72]

Srce teme, eno Conradovih najslavnejših del, je umetniška projekcija njegovega lastnega potovanja v Kongo leta 1890.[73] Čeprav je bilo avtorjevo življenje pred to potjo že zaznamovano z morskimi potovanji in različnimi prigodami (kot mladenič je plul v Zahodno Indijo in Južno ter Srednjo Ameriko, v tem času pa se je tudi zapletel v različne ilegalne podvige, npr. trgovanje z orožjem za karlistično stranko v Španiji), je ravno ekspedicija v Kongo povzročila, da je Conrad, pomorščak, postal Conrad, pisatelj. Medtem ko imamo na voljo veliko biografskih podatkov iz pisem in pogovorov z njegovimi starimi prijatelji, je najzanimivejši in najpomembnejši vir dnevnik,

[72] Conrad (1994), 10, prev. J. P.

[73] Sam roman je bil napisan 9 let kasneje, izšel pa je leta 1902. Mnogi delo označujejo za prvi pravi roman 20. stoletja.

ki ga je Joseph Conrad pisal v Kongu leta 1890.[74] Iz Conradove avtobiografije *A Personal Record* vemo, da je dosegel območje Stanleyjevih slapov. V isti knjigi najdemo zapis, kako je poljski deček naznanil, da bo odpotoval v središče Afrike. V delu *Srce teme* se Marlow na isti smeli način spominja teh otroških hrepenenj, medtem ko opazuje zemljevid Konga v izložbi na Fleet Streetu v Londonu. Otroško hrepenenje po poti v Kongo se je v njegovih mislih krepilo in novembra leta 1889 se je najavil pri bruseljski pisarni *Société Anonyme Belge pour le Commerce du Haut-Congo et Bruxelles* (verjetno gre za isti koncern, ki se pojavi v romanu).

Leta 1889 se je ves svet zanimal za Kongo. Že od 1875 so različne ekonomske špekulacije in raziskovalne ekspedicije v Afriki Evropejcem vzbudile goreče zanimanje in nasilni pohlep po črni celini (ena slavnejših poti je Stanleyjeva iz Zanzibarja v Spodnji Kongo v letih 1876 in 1877). Bruselj je postal najpomembnejše mesto, od koder so se ljudje odpravljali na *»temno celino«,* kakor jo je poimenoval Stanley. Pustolovci, misijonarji, filantropi in lopovi so se tu srečevali zaradi različnih motivov – vere, pohlepa, nasilja in celo radovednosti. Tako ni nenavadno, da je to ozračje pustolovstva in odkrivanja vplivalo na Conrada. Okrepilo je njegovo željo, da bi postal kapitan kakega ubogega parnika, ki so pluli po Zgornjem Kongu. Kaj kmalu je spoznal vsa tveganja, ki so povezana s takšno pustolovščino, čeprav so mu jih v Bruslju pred odhodom prikrili. V pismu bratrancu Charlesu Zagérskemu pravi:

»… Povedali so mi, da se 60 % zaposlenih vrne v Evropo, ne da bi ostali šest mesecev … Ostale hitro pošljejo domov po enem letu, da ne bi umrli v Kongu. Bog ne daj! To bi pokvarilo povprečje, ki je resnično odlično! Skratka, zdi se, da le 7 % vzdrži 3-letno služenje …« Že od spočetka je Conrad doživel streznitev, in njegov odnos do ljudi,

[74] T. i. »Dnevnik iz Konga«, kakor je pogosto označen, je sestavljen iz dveh malih zvezkov in je napisan s svinčnikom. Prvi vnos je iz 13. junija 1890, v drugem zvezku pa datumov ni zapisoval, tako ni mogoče ugotoviti, kdaj je napisal zadnji vnos. Kot dodatna nevšečnost so imena krajev v drugem zvezku skoraj v celoti izpuščena, medtem ko jih je Conrad v prvem zelo vestno zapisoval. Tako smo lahko prepričani, da je pot začel v Matadi (ena od postaj podjetja, ki se nahaja 160 km nad ustjem reke Kongo), ne moremo pa vedeti, kje jo je končal (verjetno nekje na območju Kinšase).

ki jih je srečeval, je bil hladen: »Mislim, da moje življenje med ljudmi (belci) tukaj ne more biti zelo udobno. Nameravam se izogibati poznanstvom, kolikor je le mogoče.«[75]

V romanu Marlow ubere isto pot po zgornjem toku reke, njegov končni cilj je centralna postaja. Na vmesnih postajah z vso grozo spoznava resnično sliko, ki leži za vso kolonialno slavo. V manjših vaseh, kjer vladajo agenti bruseljskega koncerna, odkrije na stotine trpečih »črnih« duš.

> *Črna telesa so klečala, ležala, sedela med drevesi in se naslanjala na debla … In to je bil kraj, kamor se je nekaj pomagačev zateklo umret. Umirali so počasi – to je bilo več kot očitno. Niso bili sovražniki, niso bili zločinci, sedaj niso bili nič zemeljskega – nič drugega kot črne sence bolezni in stradanja, ležeče zmedeno v zelenkastem polmraku. Pripeljani iz vseh obalnih kotičkov z vso legalnostjo delovnih pogodb, izgubljeni v neprijaznem okolju, hranjeni z neznano hrano, so zboleli, postali nesposobni, nakar so jim dovolili, da se odplazijo stran in počivajo. Ta umirajoča telesa so bila svobodna kot sam zrak – in ravno toliko suha. Začel sem razločevati lesket oči pod drevesi. Ko sem se ozrl navzdol, sem blizu svoje roke zagledal obraz. Črne kosti so se po vsej dolžini naslanjale z ramo na drevo, veke so se počasi dvignile in udrte oči so se zazrle vame, bile so velike in prazne, v globinah zrkel se je pojavil nekakšen slep, bel migljaj, ki je počasi zamrl. Moški je izgledal mlad – skoraj deček – toda pri njih je včasih težko reči.*[76]

Marlow prispe do centralne postaje, ki jo vodi glavni upravitelj, pokvarjen in zarotniški človek. Sporočijo mu, da se je njegov parnik potopil, počakati mora več mesecev, da dobi potrebne dele za popravilo. V tem času njegovo zanimanje za Kurtza raste zavoljo različnih govoric, ki mu pridejo na uho. Upravitelj in njegov zvesti pridanič, opekar, se bojita Kurtza. Marlow naposled le dobi zahtevane dele, s katerimi popravi parnik. On, upravitelj in nekaj agentov

[75] Conrad (2009), prev. J. P.
[76] Conrad (1994), 24–25, prev. J. P.

se s posadko ljudožercev odpravijo na težko pot po zgornjem toku reke.

Tudi v tem delu zgodbe je veliko avtobiografskih elementov. Območje se sklada s pristanom flotilje v Zgornjem Kongu v Kinšasi, kamor je Conrad prispel po napornem 9-dnevnem potovanju po zgornjem toku reke. Dežela, skozi katero je Conrad potoval, je bila neprijazna; po tednu hoje skozi kamnit teren v žgočem soncu, nočnem kampiranju na vlažnem in mrzlem, slabem vremenu, po komarjih, grožnjah z uporom s strani nosačev zapiše Conrad v Dnevniku: »Vsa ta zabava mi gre že pošteno na živce.« Tam je podjetje postavilo nekakšno ladjedelnico, kjer so gradili in popravljali ladje. Istega dne se je Conrad kot drugi častnik vkrcal na 15-tonski parnik *Le Roi des Belges* in naslednji dan nadaljeval pot navzgor po reki Kongo. Koch, kapitan danskega rodu, ga je na poti poučeval o nevarnostih in težavah navigacije po sladkih vodah. V Kinšasi je Conrad stopil v stik z začasnim upraviteljem po imenu Camille Delcommune, ki v Srcu teme postane »Upravitelj«. Z razpoloženjem, ki je čedalje bolj cinično, nam Conrad v Dnevniku poda svoje izkušnje iz prve roke: »Moji dnevi so mrki. Ni dvoma. Resnično obžalujem, da sem prišel; grenko to obžalujem. Vse tukaj me odbija. Ljudje in stvari, še posebno ljudje. In jaz odbijam tudi njih. Od upravitelja v Afriki – ki se je zelo potrudil, da je vsem do najnižjega mehanika povedal, kako me črti – naprej, vsi imajo neizmeren talent, da mi gredo na živce. Upravitelj ima podle nagone in je navaden trgovec s slonovino. Ima se za poslovneža, v resnici pa ni nič drugega kot neke vrste afriški kramar. Ime mu je Delcommune. Sovraži Angleže, in seveda tukaj me imajo za takšnega.«

Zelo gotovo je, da je upravitelj Delcommune preprečil Conradu pridobitev poveljstva nad ladjo (*Florida*), ki bi ji prvotno moral poveljevati, kot poskus obdržati Conrada v podrejenem položaju. Tako ni čudno, da je upravitelj postal Conradov primarni vir nezadovoljstva. Osemindvajset dni po svojem odhodu je *Roi des Belges* prispela na cilj, Stanleyjeve slapove. Potovanje, ki je bilo po takratnih standardih zelo hitro, se je Conradu moralo zdeti neskončno dolgo, saj dobi v *Srcu teme* dolžino »samo dveh mesecev«. Ravno med to potjo pisatelj pridobi vtise, ki postanejo jedro roma-

na *Srce teme* – občutek samote, ki ni le posledica tega, da se je znašel »v srcu brezmejne teme«, temveč tudi dejstva, da nič več ne čuti povezanosti in solidarnosti s svojimi evropskimi družabniki. Nič več ni čutil skupne vezi človeškega dostojanstva, zvestobe preprostim, toda civiliziranim moralnim načelom, ki jih je tiho prevzel, vendar častil kot vzor človeškega vedenja v svojem otroštvu in v svojih petnajstih letih kot pomorščak. Odgovor na vprašanje, zakaj so se ljudje podajali na takšne nevarne poti, dobimo iz ust nekega belca, ki ga Marlow sreča na odpravi: »Zaradi denarja, seveda. Kaj pa vi mislite?« je rekel s prezirom.[77]

Marlow in njegova posadka naletijo na kolibo z dračjem, pripravljenim za ogenj. Hkrati najdejo sporočilo, da je les za njih, vendar se morajo bližati previdno. Kmalu jih obda gosta megla. Ko se ta dvigne, napadejo ladjo domorodci, ki streljajo puščice iz zavetja džungle. Afriški krmar je ubit, preden Marlowu uspe pregnati napadalce s parno piščaljo. Prispejo do Kurtzeve postaje. Pričakujejo, da ga bodo našli mrtvega. Namesto tega srečajo napol norega ruskega trgovca, ki jim zagotovi, da je vse v najlepšem redu, in jim pojasni, da je on pustil dračje. Rus trdi, da je Kurtz razširil njegov um in tako ne more biti podvržen enakim moralnim sodbam kot navadni ljudje. Izvemo, da se Kurtz izdaja domorodcem za boga in da hodi na brutalne plenilske pohode v okoliške teritorije v iskanju slonovine. Zbirka odsekanih glav, ki »krasi« ograjo okoli postaje, priča o njegovih »metodah«. Romarji prinesejo Kurtza iz njegove kolibe na nosilih. Iz gozda pridrvi veliko število bojevnikov, ki jih obkrožijo. Kurtz jim spregovori, in napadalci izginejo. Upravitelj ga dá prinesti na parnik. Zelo lepa domorodka, verjetno Kurtzeva priležnica, se pojavi na obrežju in strmi za parnikom. Rus namigne, da je že velikokrat povzročila težave zaradi vpliva, ki ga ima nad Kurtzem. Marlowu odkrije, ko ta prej priseže k molčečnosti, da je Kurtz ukazal napad na parnik. Hotel jih je odgnati, da bi ga prepustili njegovim načrtom. Rus nato odide s kanujem, saj se boji upraviteljeve jeze. Kurtz ponoči izgine, in Marlow se ga odpravi iskat. Opazi, kako se po vseh štirih plazi proti taboru domorodcev.

[77] *Id.*, 29, prev. J. P.

Ustavi ga in prepriča, da se vrneta na parnik. Naslednje jutro se odpravijo nazaj, toda Kurtzevo zdravje močno peša.

Tudi tokrat zlahka potegnemo vzporednice s Conradovim lastnim življenjem. Namen potovanja njegove ladje je bil rešiti enega izmed agentov podjetja, čigar zdravje je povzročalo nemalo skrbi. Agent na smrtni postelji, ki ga je Conrad domnevno pretvoril v grozljivi lik Kurtza, je celo imel podobno ime, Georges-Antoine Klein. V Kongo je prispel pozno v letu 1883 in dobil vodstveni položaj na postaji pri Stanleyjevih slapovih leta 1890. Umrl je 21. septembra na krovu ladje *Roi des Belges*, pokopan je bil pri Bolobu, nedaleč od Kinšase.

Natančna podobnost med Kurtzem in Kleinom ni zanesljiva. Če upoštevamo, da je Conrad v svojih delih pogosto uporabljal elemente iz resničnega življenja, je več kot mogoče, da sta si bila ta osebka (prvi resničen, drugi izmišljen) podobna v več pogledih, in ne samo po imenu.

Kurtz zaupa Marlowu paket osebnih dokumentov, med katerimi je tudi zgovoren pamflet, ki govori o civiliziranju divjakov. Konča se z načečkanim sporočilom, ki pravi: »Iztrebite vse barbare!« Parnik se pokvari in ustaviti se morajo za popravila. Kurtz umre v navzočnosti zmedenega Marlowa z besedami: »Groza! Groza!« Marlow kmalu zboli in komaj preživi. Odpravi se nazaj v Evropo in obišče Kurtzevo zaročenko. Ona še vedno žaluje za njim, čeprav je od njegove smrti minilo že celo leto. Hvali ga kot vzor kreposti in dosežka. Vpraša ga, kaj so bile njegove zadnje besede. Marlow ne more raztreščiti njenih iluzij o njenem zaročencu – pove ji, da so njegove zadnje besede bile njeno ime.

Takojšnji posledici potovanja v Kongo sta bili po Conradovih besedah »dolga, dolga bolezen in zelo turobno okrevanje«. Nikoli ni popolnoma ozdravel. Vse svoje življenje je trpel zaradi napadov mrzlice in putike. Po drugi strani pa so potovanje in njegove žalostne posledice odločno vplivali na njegovo odločitev, da postane romanopisec. Kongo in njegove posledice so omogočile mojstrovino *Srce teme*.

Mark Twain in monolog kralja Leopolda

Monolog kralja Leopolda (*King Leopold's Soliloquy*) je satirični pamflet Samuela L. Clemensa (bolj znanega kot Mark Twain) iz leta 1905. Glavna tema dela je vladanje kralja Leopolda na območju Svobodne države Kongo. Pisatelj Twain je v času pisanja že užival velik ugled in slavo. Poznan je bil predvsem po svoji socialni fikciji (*Prigode Toma Sawyerja, Prigode Huckleberryja Finna* …). Bil pa je tudi mojster satire, kar dokazujejo dela, kot je *Naivneži na tujem* (*The Innocents Abroad*), opis popotovanja ameriških turistov na staro celino in v Sveto deželo. Sprva je zavrnil prošnjo, da uporabi svoje pero kot pomoč ljudem Konga. Dve leti pozneje, leta 1904, mu njegova vest ni več dovoljevala, da problem preprosto prezre. Tako je napisal »Monolog«, ki je naredil Twaina za enega največjih polemikov v ameriški literaturi. O njegovem zavzemanju za pravice prebivalcev Konga med drugim priča naslednja izjava za časopis *Boston Herald*: »Stanje stvari v Kongu je grozljivo, na kar opozarjajo fotografije otrok, ki so jim bile odsekane roke. Leopold misli, da se to lahko nadaljuje, ker je Kongo oddaljena država, ki ni nikomur v napoto. Toda ko nam bo uspelo prepričati Anglijo in Ameriko, da raziščeta stvar in jo prevzameta nase, se bodo reči začele premikati. Američani smo še posebej zainteresirani, saj je naše priznanje tamkajšnje zastave privedlo do priznanja drugih sil.«[78]

Politična satira postavlja Leopolda v vlogo pripovedovalca in odvetnika. Divje besni o vsem dobrem, ki ga je storil za ljudi Konga: »Zapravil sem … milijone za religijo in umetnost, in kaj dobim v povračilo? Nič.«[79] V svojo obrambo pove, da je »pobožno prišel v državo« samo z namenom, da bi spreobrnil prebivalce v krščanstvo, in z željo zatreti trgovino s sužnji. Pravi, da si ni prisvojil niti trohe vladnega denarja, nikoli si ni prilastil prihodkov kot osebni »plen«, skratka, takšne trditve »vsiljivih ameriških misijonarjev«, »prostodušnih britanskih konzulov« in »gobezdavih izdajalcev belgijskega rodu« so popolnoma napačne. Trdi, da je kritiziranje kralja bogoskrunstvo. To utemelji z zanimivo logiko, ki je celo na začetku 20.

[78] Interview with Mark Twain, Boston Herald, 6. november 1905, prev. J. N. in J. P.

[79] Twain (1906), 5, prev. J. P.

stoletja morala zveneti absolutistično – pod vladavino Boga kralju zagotovo ne bi pomagal sam Bog, če prej omenjeni vladar ne bi izpolnjeval njegove volje. »Bog je opazoval (moja dejanja) že od spočetka in ni pokazal nikakršnega nezadovoljstva …« Leopold je prepričan, da njegovi nasprotniki govorijo samo o stvareh, ki mu ne štejejo v prid (na primer nepravični davki, ki jih je zahteval od ljudi v Kongu in ki so povzročili stradanje ter uničenje celotnih vasi), ne pa o misijonarjih, poslanih v Kongo, da bi spreobrnili domačine v Kristusovo vero; »Nič ne zadovolji Angležev!« se pritožuje.

Skozi večji del satire Leopold z vsem zanosom aristokrata močno kara »izdajalce«, ki so razkrili zunanjemu svetu vse grozote Konga. Pravi, da je njihovo vedenje zelo nekavalirsko in prav nič gosposko. Poudarja, da njegovi nasprotniki vedno uporabljajo pretiravanje in žive opise z namenom, da bi ga očrnili. »Vse povedo: kako z bičanjem potiskam narod zapuščenih bitij v uničenje, uporabljam vse oblike umora zavoljo svojih žepov, ter kako vsak moj pridobljeni šiling zahteva posilstvo, pohabljenje ali življenje.«[80]

Twain je prežel monolog z barvitimi (in grozljivimi) opisi, ki v kombinaciji z Leopoldovim shizofrenim vedenjem delujejo izrazito črno-humorno. Leopold opisuje vse vrste napadov na svoja dejanja in celo na svojo osebo. Zaradi avtorjevega dobro izbranega sloga in prvoosebne perspektive bralec izve vse bremenilne podatke iz ust krivca samega. Twain ne izpusti niti škandaloznih govoric (oz. resnic), ki so krožile o vladarjevem zasebnem življenju. »In ali so bili iskalci hib odkriti glede mojega osebnega značaja? Bolj ne bi mogli biti, pa če bi bil plebejec, kmet, mehanik. Svet opominjajo, da je že od samega začetka moj dom cerkev in bordel v enem, obe dejavnosti pa naj bi potekali s polno paro; znašal naj bi se nad svojo kraljico in hčerjo, k temu pa dnevno dodajal sramote in ponižanja; ko je moja kraljica počivala v veselem zavetju svoje krste in me je hčerka na kolenih prosila, če lahko zadnjič uzre materin obraz, sem jo zavrnil; ko pred tremi leti nisem bil zadovoljen s plenom celotnega tujega naroda, sem oropal svojega lastnega otroka vsega premoženja in ga postavil pred sodišče …«[81]

[80] *Id.*, 9.
[81] *Id.*, 10–11.

Satira dodatno navaja »grozljive statistike« in primere v povezavi s karikaturami, ki jih Leopold bere iz različnega časopisja in za katere je prepričan, da je njihov edini namen njegovo diskreditiranje. Med drugim s prezirom navaja, da bi se nedolžna kri, prelita v Svobodni državi Kongo, prenesena v vedra, ki bi bila postavljena drugo ob drugo, raztezala v dolžino 3000 km. Iz okostij desetih milijonov ljudi, ki jih je dal izstradati in zaklati, bi lahko naredili vrsto, za katero bi potrebovali 7 mesecev in 4 dni, če bi jo želeli prehoditi.

Delo je polno podobnih podatkov, ki jih Leopold, z občutkom norega kapitalista, prostodušno navaja. Knjiga je daleč od tega, da bi bila fikcija. Leopold na mnogih mestih sam zase prebere verodostojne dokumente (avtentična poročila misijonarjev, zapiski sodnih procesov ...), sam avtor pa za konec doda različna krajša poročila, članek iz ameriškega časopisa (»Bi bilo kralja Leopolda treba obesiti?«), eseje o ameriškem stališču do vprašanja Konga in mnogo drugega. Vse to dá pamfletu neizpodbitno verodostojnost. Delo je bilo za časa izida zelo dobro prodajano. Ves izkupiček je šel v poseben sklad za Kongo in Twainu je uspelo vzpodbuditi vsesplošno razpravo po vsej državi ter zunaj njenih meja.

Namesto zaključka: Leopold II. in nasledniki danes

Kralj Leopold II. še vedno buri duhove, četudi precej manj, kot bi si njegova dejanja zaslužila.

Dne 2. aprila 2009 je Evropski parlament v Bruslju s 553 glasovi za, 44 proti in 33 vzdržanimi glasovi sprejel skupno resolucijo o evropski zavesti in totalitarizmu, s katero naj bi se izražalo spoštovanje do vseh žrtev totalitarnih in nedemokratičnih režimov *v Evropi*.[82] Medtem ko je slovensko Ustavno sodišče pred kratkim soglasno odločilo, da je jugoslovanski voditelj Josip Broz Tito simbol totalitarne SFRJ, pa evropski poslanci v svoji skrbi za žrtve nedemokratičnih režimov zaenkrat še niso opazili, da se Bruselj še vedno ponaša z bulvarjem Leopolda II., s predorom Leopolda II. in z vsaj

[82] *Resolucija o evropski zavesti in totalitarizmu*.

dvema spomenikoma, enim na konju (v parku za kraljevo palačo) in drugim v družbi kongovskih vojščakov (v parku pred Afriškim muzejem). Leopoldovi kipi so postavljeni tudi v Ghentu, Monsu in Ostendu, leta 2007 pa je Belgija izdala celo spominski evrski kovanec z njegovo podobo (zlatnik v vrednosti 1.250 evrov). Poimenovanje ene glavnih prometnih vpadnic v Bruselj po uničevalnem velekolonialistu je – pa naj zveni še tako pretirano – primerljivo s hipotetično Hitlerjevo alejo sredi Berlina ali Stalinovim trgom sredi Moskve. Glede na delno rehabilitacijo stalinizma pod putinizmom in čedalje večjo časovno distanco od spornega obdobja ni mogoče izključiti takšnih ekscesov v (bližnji) prihodnosti.

Samozvani izzivalec Vladimirja Putina, oligarh Mihail Prohorov, je leta 2008 poskusil Vilo Leopoldo, ki jo je leta 1902 Leopold II. postavil za svojo ljubico Caroline, kupiti za rekordnih 500 milijonov evrov (pozneje znižanih na 370 milijonov), pri čemer mu je uspelo postaviti le rekord v največjem izgubljenem pologu 37 milijonov evrov, vila pa je ostala starim lastnikom.[83] Najdražja nepremičnina Leopoldove dobe ostaja to tudi danes in tako še po stotih letih priča o luksuznih ekscesih kolonialne elite.

Shizofren odnos do Leopolda II. se kaže tudi v svetovno problematični Demokratični republiki Kongo. Leta 2004 je minister za kulturo Christophe Muzungu odredil znova postaviti kraljev kip v središče Kinšase. Odločitev je bila argumentirana na nenavaden način, češ da je treba upoštevati ne le negative, temveč tudi pozitivne vidike Leopoldove vladavine, in da je narod brez zgodovine tudi brez duše. Zaradi nepojasnjenih vzrokov so kip že nekaj ur po postavitvi odstranili.[84] Podobno zmes obožavanja in prezira je kazal tudi nekdanji zairski diktator Mobutu Sese Seko, ki je sicer ukazal odstraniti vse pomnike kolonializma, obenem pa si je na Azurni obali kupil vilo prav nasproti Leopoldove.

V nasprotju s splošnim prepričanjem tudi sodobni izkoriščevalci in uničevalci Konga operirajo na podoben način kot kolonialne družbe pod Leopoldom II. Paravojaške milice, *Force Publique* 21. stoletja, so več ali manj opustile iracionalne cilje po plemenski

[83] *Record 500 m euro for Riviera pad*.
[84] *DR Congo's Leopold statue removed*.

prevladi nad določenim ozemljem in do danes že povsem prevzele podjetniško miselnost. Delo v številnih rudnikih redkih surovin (kositer, koltan) poteka po načelu kvot, tako da mora vsak prebivalec spornega ozemlja prinesti določeno količino surovine ali plačati ustrezen davek lokalnemu vojaškemu poveljniku, sicer sledijo represalije. Edini način za izpolnitev kvote oziroma plačilo nemogoče visokega davka je delo v rudnikih, ki pogosto poteka brez vsakršnih tehničnih pripomočkov[85] Še nazorneje prikazuje »leopoldizem« v današnjem Kongu trenutno potekajoča preiskava ICC in Nemčije proti vodilnim članom hutujske paravojaške milice FDLR (*Forces démocratiques de libération du Rwanda*, Demokratične sile za osvoboditev Ruande). Izvršni sekretar FDLR Callixte Mbarushimana, nekdanji uslužbenec OZN, je bil januarja 2011 izročen Mednarodnemu kazenskemu sodišču v Haagu in obtožen zločinov proti človeštvu v Ruandi leta 1994 in v DR Kongu leta 2009.[86] Marca 2011 se je v Stuttgartu po nemškem kazenskem pravu začel proces proti voditelju FDLR, dr. Ignaceu Murwanashyaki.[87] Oba (s številnimi sodelavci) sta obtožena za poboje in organizacijo množičnih posilstev, pri čemer pa je zanimiv način udeležbe pri očitanih dejanjih – leta 2009, ko so potekali omenjeni zločini, tako Mbarushimana kot Murwanashyaka sploh *nista bila v Kongu*, temveč sta uživala razkošno življenje v Franciji in Nemčiji. Preiskave so pokazale, da sta bila s paravojaškimi milicami, ki so operirale na terenu, v vsakodnevnih stikih prek satelitskih telefonov. Novodobni afriški gospodarji vojne tako očitno sledijo praktičnim načelom poslovanja, ki jih je postavil kralj Leopold II. kot »Atila v sodobnih oblačilih«: popolna brezobzirnost iz varnega zavetja mondenih letovišč.

[85] Fessy, Doyle.

[86] Situation in Democratic Republic of the Congo, *The Prosecutor vs. Callixte Mbarushimana*, Case No ICC-01/04-01/10.

[87] *Oberlandesgericht Stuttgart (5. Strafsenat) eröffnet Hauptverfahren gegen zwei mutmaßliche Führungsfunktionäre der »Forces Démocratiques de Libération du Rwanda« (FDLR)*.

Literatura

1. Carew, T. D. (1968). Heart of Darkness. London, Colen Publishing Company Limited.
2. Conrad, J. (1994). Heart of Darkness. London, Penguin Popular Classics.
3. Conrad, J. (2009). A Personal Record. Project Gutenberg, URL: http://www.gutenberg.org/etext/687 (24. 11. 2011).
4. Conrad, J. Heart of Darkness. URL: http://www.sparknotes.com/lit/heart/ (24. 11. 2011).
5. Declaration of the General Act of the Brussels Conference. (1890). URL: http://www.zum.de/whkmla/documents/wack/congo3.html (24. 11. 2011).
6. Doyle, A. C. (1909). The Crime of the Congo. London, Hutchinson & Co., London.
7. DR Congo's Leopold statue removed. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/4235237.stm (12. 9. 2012).
8. Duignan, P.; Gann, L. H. (1975). Colonialism in Africa, 1870–1960. London, CUP Archive.
9. Dunn, K. C. (2003). Imagining the Congo: the international relations of identity. New York, Palgrave Macmillan.
10. État Indépendant du Congo, Commission d'Enquête, instituée par décret du 23 juillet 1923: AE 349–I /II no 12, 13, 35, 41, 61, 63, 69. URL: http://www.peuplesawa.com/downloads/182.pdf (24. 11. 2011).
11. Ewans, M. (2002) European atrocity, African catastrophe: Leopold II, the Congo Free State and its aftermath. London, Routledge.
12. Fessy, T.; Doyle, M. From rebel-held Congo to beer can. URL: news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7991479.stm (12. 9. 2012).
13. Genocide Studies Programme: Belgian Congo. Yale University, URL: http://www.yale.edu/gsp/colonial/belgian_congo/index.html (24. 11. 2011).
14. Guerard, A. J. (1958). Conrad the Novelist. Cambridge, Harvard University Press.
15. Histoire de la colonisation belge du Congo 1876–1910. URL: http://www.cobelco.info/Histoire/congo1text.htm (24. 11. 2011).
16. Hochschild, A. (2006). King Leopold's Ghost, A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa. London, Pan Books.
17. Keyes, M. (2004). The Congo Free State – a colony of gross excess. URL: http://www.threemonkeysonline.com/als/_Congo_Free_State_Colonialism_History.html (24. 11. 2011).
18. Morel, E. (1920). The Black Man's Burden, 1903. Modern History Sourcebook, URL: http://www.fordham.edu/halsall/mod/1903blackburden.html (24. 11. 2011).

19. Mungazi D. A. (1996). The mind of Black Africa. Westport, Greenwood Publishing Group.
20. Oberlandesgericht Stuttgart (5. Strafsenat) eröffnet Hauptverfahren gegen zwei mutmasliche Führungsfunktionäre der »Forces Démocratiques de Libération du Rwanda« (FDLR). URL: http://olgstuttgart.de/servlet/PB/menu/1266093/index.html?ROOT=1182029 (12. 9. 2012).
21. Page, M. E.; Sonnenburg, P. M. (2003). Colonialism: An International Social, Cultural, and Political Encyclopedia. Santa Barbara, ABC-CLIO, s. 845–852.
22. Record 500 m euro for Riviera pad. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7563123.stm (12. 9. 2012).
23. Report of the British Consul, Roger Casement, on the Administration of the Congo Free State. URL: http://www.urome.be/fr2/reflexions/casemrepo.pdf (24. 11. 2011).
24. Resolucija o evropski zavesti in totalitarizmu. URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=IMPRESS&reference=20090401IPR53245&language=SL (12. 9. 2012).
25. Russell, B. (1934). Freedom and Organization 1814–1914. London, Allen and Unwin. URL: http://www.tenc.net/analysis/russell.htm (24. 11. 2011).
26. Sherry, N. (1966). Conrad's Eastern World. Cambridge, Cambridge University Press.
27. Situation in Democratic Republic of the Congo, The Prosecutor vs. Callixte Mbarushimana, Case No ICC-01/04-01/10.URL: http://www.icccpi.int/iccdocs/PIDS/publications/MbarushimanaENG.pdf (12. 9. 2012).
28. Stanley's Congo Treaties. URL: http://www.urome.be/fr2/ouvrag/treat.pdf (24. 11. 2011).
29. Stead, W. T. (1903). Leopold, Emperor of Kongo. American Review of Reviews, URL: http://www.attackingthedevil.co.uk/reviews/congo.php (24. 11. 2011).
30. Stead, W. T. (1905). Ought King Leopold to Be Hanged. American Review of Reviews, URL: http://www.attackingthedevil.co.uk/reviews/leopold.php (24. 11. 2011).
31. Twain, M. (1906). King Leopold's Soliloquy. Boston, Massachussets, The P. R. Warren Company. URL: http://diglib1.amnh.org/articles/kls/index.html (24. 11. 2011).
32. Wikipedia. Heart of Darkness. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Heart_of_Darkness.

V. VSTOPANJE V ČEVLJE DRUGIH V KRIZI

O obzirnosti: Literatura, pravo in pripravljenost na krizo

Matjaž Jager

Prehajanje med lepim in pravičnim v vsakodnevnem govoru ni neobičajno. Ko mi dve in pol letna hči Julija potoži, da nekdo z njo ni želel deliti igračke, recimo »poganjalčka«, svojo tožbo običajno sklene z odločno obsodbo: »To pa ni lepo!«. Seveda se strinjam, ob tem pa ne morem, da ne bi dodal še pravno-moralni poduk, da mora tudi ona, ko bo imela npr. poganjalčka v rokah, upoštevati druge.

Če prav pogledamo, se Julija na razkorak med »tem, kar je« in »tem, kar naj bi bilo« odzove dobesedno s sodbo okusa, z estetsko sodbo. Seveda se je tega naučila od nas starejših, na podlagi česar bi lahko sklepali, da je prehajanje med obema področjema v praksi res sprejeto in običajno.

Vse lepo in prav, po drugi strani pa, zanimivo, prehajanje in zamenjava med lepim in pravičnim ni udomačeno na polju prava, ne med laiki, ne med pravniki.[1] Če bi že iskali vzporednice, bi lahko prej rekli, da gre za dve polji, na katerih se vzporedno izraža ena in ista napetost med »tem, kar je« in »tem, kar naj bi bilo«.

1. Vpetost v deontološko napetost

Težko bi namreč trdili, da življenje slehernika ne teče v napetosti med »tem, kar je« in »tem, kar naj bi bilo«. Vanjo smo vpeti od rojstva do smrti. Ta, recimo ji, disharmonija je obča, pa hkrati individualizirana kot vsakomur poseben »križ«, mnogi pa bi rekli, da tudi izziv in čar življenja samega. Občutimo jo vsi, ne glede na spol, stan ali pogled na svet. Leži v jedru človekove izkušnje; da bi jo lahko odmislili, bi bilo potrebno, če se izrazimo s Kantom, »novo stvarjenje sveta in nova ideja človeka«.

[1] O tem podrobneje Accetto v tem zborniku.

Enako, če ne hujšo napetost najdemo v sobivanju v skupnosti. »Pekel, to so drugi,« je problem na tem polju definiral Sartre. Pri urejanju sobivanja ne govorimo o doseganju tega ali onega ideala, temveč se zadovoljimo s kompromisom; z doseganjem vsaj »minimuma morale« in »kolikor toliko znosnega sobivanju med ljudmi«. Na polju socialnega minimuma brez ultimativnih ambicij delujejo pravniki, ki se morajo s takšno naravo svojega predmeta pač sprijazniti.

Po eni strani je neubranost med resničnostjo in »najstvom« gonilo prava kot načina iskanja kar najpravičnejših pravil za povprečno znosno sobivanje ljudi v skupnosti. Pravo samo vznika v tem razkoraku in se vanj vedno znova, recimo temu dialektično, vrača. Vsakič znova se vzpostavlja kot poskus premoščanja in, na koncu koncev, izničenja tega razkoraka. Premoščanje te trajne napetosti je vir pravniškega mišljenja in impulz, iz katerega črpa ta poklicna vloga. Na razkorak med *Sein* in *Sollen* pravo običajno odgovarja z »več istega«, tj. z novimi in novimi normativnimi akti, ki naj bi bili v moderni dobi rezultat znanstvene racionalnosti. Čeprav, kot rečeno, s svojimi aspiracijami cilja zgolj na doseganje povprečnega sobivanja, si od njega kljub vsemu obetamo, da bo v tem svojem početju čim kvalitetnejše. Pravniki tako vsakodnevno urejajo in »loščijo« podobo tega, kar naj bi bilo, jo zgoščajo v pravne norme in utrjujejo sistemsko zgradbo pravnega sistema, ki naj bi te ideale nosila, omogočala in razvijala.

Vendar zgodovina prava žal sistematično pričuje, da gre za šepavo prizadevanje ali v najboljšem primeru za nikoli dokončano delo. Tudi zgodbe politične zgodovine nam pripovedujejo o vedno znova spodletelih poskusih »dokončnega« družbenega premoščanja razlike med tem, kar je in tem, kar naj bi bilo – vse v vsakokratnih zgodovinskih okoliščinah posameznega primera.

Tako pri posamezniku, kot v družbi je torej napetost med tem, kar je, in tem, kar, naj bi bilo, nekaj tako vsakdanjega kot zrak, ki ga dihamo. Občutimo jo kot subjekti oz. objekti zunanje prisile pravnega sistema, vrh tega in še prej pa kot odsotnost harmonije, nemir v nas samih. Na številnih ravneh tega enega in istega razkoraka se odvija »življenja cesta«, udejanjajo življenjski načrti, gojijo, tlijo in zamirajo upi in strahovi.

Na drugi strani neskladje med stvarnostjo in »najstvom«, v vseh njegovih neštetih oblikah in plasteh opisuje leposlovje. Mnogoterosti zornih kotov in načinov, na katere ga lahko slika, ne vidimo konca. Literatura zrcali nepregledno zapletenost in čudežno raznolikost svojega predmeta, pa tudi »duh časa in kraja«, v katerem je nastala. Govori o tem, kaj vse nam življenje prinese, kako ga začnemo, skušamo usmerjati in kako ga zaključimo. Izrisuje njegov tok od bežnih trenutkov do celih obdobij. Posredno in neposredno govori o tem, k čemur stremimo, kako ga osmišljamo. Leposlovje je živa in danes, ob vsej nepregledni produkciji, hitro naraščajoča zakladnica posamičnih zgodb o premoščanju tega, kar je.

Literatura se ne zadovolji z mentalnim okvirjem povprečnega, običajnega, temveč lahko v svojih registrih, metaforično rečeno, na eni skrajnosti brodi po zadnjem krogu pekla, na drugi pa sega po zvezdah. Za svoje neposredne ali posredne uvide praviloma ne potrebuje doktrine, ne teoretičnih okvirjev, vsaj ne tistih neposredneje zaznanih. Besedilo v ustvarjalni gesti nastaja na podlagi izkušenj, razpoloženj, vživljanj, intuicije, razuma, navdiha in še česa. Bralec po drugi strani, prav tako ni odvisen od teoretičnih naočnikov, sprejemanje, razpoznavanje in razumevanje zgodbe se odvija kot izmenjava dveh živih življenjskih izkušenj.

Tako pravo kot literatura se torej »ukvarjata« z razkorakom med dejanskim in »najstvom«, s tem, da se prvo giblje v okvirjih povprečnega, druga pa vse omejitve zavrača. Čeprav si torej oba tako rekoč delita isto problematiko, pa način, na katerega se tega lotevata, ustvarja novo napetost med njima samima.

2. Brezno med stanjem stvari in dejanskim stanom

Metodološko brezno med pravom in literaturo bi lahko primerjali s pravnim razlikovanjem med »stanjem stvari« in »dejanskim stanom«. V primerjavi z živim, pulzirajočim zapisovanjem stanja stvari v posamičnem in v mnoštvu, ki ga najdemo v literaturi, pravo zavestno noče zajeti vsega, zato izbira in selekcionira. Naplavljene raznolikosti mnoštva ne dohaja in ne more dohajati, pravzaprav niti

noče dohajati. To ni ne njegov način delovanja ne njegova naloga. Čeprav se trudi in si prizadeva opraviti (z enim očesom mora motriti dejansko – normativna moč dejanskosti) korektno delo, na koncu koncev zaradi svoje konstitutivne ujetosti med univerzalno in partikularno vedno nujno abstrahira in s tem poenostavlja.[2] Udari počez, ker tako mora in ker ne more drugače. Dejstva razvršča na pravno relevantna in pravno irelevantna. S tem osvetli in izostri določen del ali delček, izsek dogodka, odnosa ali razmerja kot bistven, preostalo pa zanemari in razglasi za pravno nepomembno in s tem zavestno prezre. Če k temu dodamo še problem t. i. »subjektivnega dejavnika«, tj. dejstva, da so tudi pravniki samo ljudje in da jim »nič kar je človeškega, ni tuje«, potem dobimo še bolj celovito sliko tovrstnega poenostavljanja.

Za občutljivejše (literarne) opazovalce je takšen postopek praviloma pregrob, premalo senzibilen. Ta očitek je cena, ki jo plača pravo v svojem poslanstvu določevalca prisilno zavezujočih družbenih pravil in, na drugi strani, v poslanstvu razsojevalca na podlagi teh istih pravil.

Proti pravniškemu prilaščanju »bistva« literatura protestira tako rekoč s svojim obstojem, včasih pa zelo neposredno kot npr. Tolstoj v *Vstajenju*.[3] Veliko dobre literature namreč zgolj opisuje in beleži vse bogastvo biti in niča, ki nas obkroža; poenostavljenim abstrahiranjem in generalizacijam se izogiba.

Zastavlja se naslednje vprašanje: je leposlovje torej le neke vrste bazen partikularnih, posamičnih odgovorov na razkorak med stvarnostjo in »najstvom«, ki si ga z univerzalnim in racionalističnim pravom sicer deli? Je leposlovje zgolj živo pisano, mavrično ozadje, ocean posamičnega, ki ga šele družboslovna teorija in pravoslovje teoretično zgoščujeta in ga »prečiščenega«, prezentirata »na višji ravni«?

Iz več razlogov je odgovor lahko le negativen; nekatere med njimi bom skiciral v nadaljevanju.

[2] Glej Unger (1975) (*passim*) in Zupančič (1995), 147–150.
[3] O tem več Ambrož v tem zborniku.

3. Zavest o tem, da poleg dejanskega stanu obstaja še stanje stvari

Z branjem leposlovja, zgodovine, mitologije, z gledanjem filmov in dram in nenazadnje, s poslušanjem zgodb, vstopamo v partikularne opise posameznikov in družbenih razmerij. Ob tem si, če drugega ne, nujno pridobivamo vsaj minimalno zavest o raznolikosti in zapletenosti »bistva« dogajanja »tam zunaj«. Pridobimo oz. ohranjamo si zavest o tem, da poleg dejanskega stanu obstaja še stanje stvari in da se »zadeve«, ko jim želimo res priti »do dna«, vedno bolj zapletajo, skratka, da enostavnih odgovorov na tej, recimo ji, življenjski ravni ni.

Ko se seznanjamo s podrobnostmi, z ozadji in z večplastnostjo stanja stvari, to zavira ihto, ki stremi za tem, da je vse kar hitro »zrelo za razsojo«. Če ne drugega, dobivamo z branjem leposlovja (pa tudi zgodovine, itn.) ustreznejšo distanco do pravniškega selekcioniranja stvarnosti. To nam preprečuje, da bi začeli zaznavati svet zgolj skozi profesionalna očala »bistva« dejanskega stanu.

Če pravnika, ki mu še uspeva najti čas za književnost in zgodovino, opisi kompleksnosti življenja oddaljujejo od tega, da bi se v drži dokončnega razsodnika vedno počutil povsem v harmoniji s samim seboj oz. kot doma, pa po drugi strani najbrž, ostrijo njegovo razsodnost v razmisleku in odločitvah. Ta posledica je na neki način zrcalna slika tega procesa in je morda še pomembnejša.

»Širok«, dobro izobražen, razgledan, življenjsko izkušen pravnik bo »pravno tehniko cepil s posluhom za človeka«.[4] Znal si bo priklicati v spomin, da ni človek zaradi Sobote, temveč Sobota zaradi človeka. »Arhiv« literarnega bogastva usod, ki ga z branjem kopiči, bo izboljšal njegove presoje ljudi in dogodkov, ki jih v življenju mora sprejemati tukaj in zdaj. Izjeme, ki morda obstajajo, tudi tukaj potrjujejo pravilo.

In kako konkretno nam branje literature to omogoča?

[4] Tako Accetto (2011), 25. O nujnosti humanizma za pravnike glej Nussbaum (1995) in (2001), prepričljivo in doživeto tudi Savič (2011).

4. Vstopanje v čevlje drugih

Na tem mestu se velja navezati na Kanta oz. na interpretacijo Kantove politično-pravne filozofije skozi njegovo Tretjo kritiko, kot jo je podala Hannah Arendt.[5] Kant izhaja iz splošnega prepričanja, da je predpogoj za kvalitetno presojo v javnih zadevah ta, da smo se sposobni dvigniti nad subjektivne, zasebne pogoje sodbe in s tem povezani egoistični lastni interes. Na ravni vsakdanje govorice govorimo o tem, ko pravimo, da si pravičnejšo sodbo obetamo od nekoga, ki ni vpleten, ki je objektivni opazovalec. To je nekakšen formalni, procesni predpogoj za kvalitetno sodbo. Takšno stremljenje k reprezentativnosti (ki bi ga v idealnem primeru moral utelešati npr. zakonodajalec)[6] Kant povezuje z mehanizmom, s »tehniko«, ki jo je poimenoval razširjeno mišljenje.[7]

Razširjeno mišljenje, ki je za kvalitetno sodbo nujno potrebno, pa dosežemo, metaforično rečeno, z vstopanjem v čevlje drugih. In literatura nam posreduje natančno to: vstopamo v neka druga življenja, neke druge usode, druge kulture in okolja. Vstopanje v čevlje drugih se odvija bodisi neposredno ob branju, bodisi ob priklicu, vnovičnem vživljanju oz. doživljanju neke zgodbe. To nam omogoča naša zmožnost vživljanja v druge oz. ob priklicu t. i. upodobitvena moč, kot je to človeško zmožnost poimenoval Kant (nem. *Einbildungskratf*, Hannah Arendt v angleščini uporablja *imagination)*. Z vstopanjem v čevlje drugih, ki jo dosežemo s tovrstno upodobitveno močjo, se skušamo postaviti nad lastni interes na razgledišče kar največje nepristranskosti. To razgledišče, zgrajeno tudi na »arhivskem gradivu« literature, nam zaradi svoje lege omogoča kvalitetnejšo, pravičnejšo sodbo.[8]

Dvig nad subjektivne, zasebne pogoje sodbe, dvig nad lastni interes, to stremljenje po reprezentativnosti primerja Hannah

[5] Kant (1999), Arendt (1992).

[6] Povsem nedvoumno tako nad vrati, ki so vodila v *Veliko vječe* Dubrovniške republike piše naj vsak poslanec pusti svoj interes zunaj (*Obliti privatorum – publica curate*). Da je bilo takšno opozorilo sploh potrebno spet kaže na trajno napetost med tem, kar naj bi odločanje o skupnih stvareh bilo, in tem, kar je.

[7] Kant (1999), 134–135.

[8] Arendt (1992), 43.

Arendt s potovanjem, z obiskovanjem. S pomočjo upodobitvene moči obiščemo nekoga in, metaforično rečeno, vstopimo v njegove čevlje. Kako natančno to poteka, nam Arendt opiše takole:

> *Svoje mnenje si ustvarim tako, da neko vprašanje preučim z različnih strani na način, da si prikličem pred oči stališča tistih, ki so (fizično) odsotni; tj. predstavljam (*represent*) si jih … Več kot imam takšnih stališč predstavljenih v svoji glavi, ko tehtam neko vprašanje, in bolj kot se lahko vživim v to, kako bi se počutila v njihovi koži in kako bi razmišljala, ko bi bila na njihovem mestu, močnejša bo moja sposobnost za reprezentativno mišljenje in bolj kvalitetni (*valid*) bodo moji zaključki, moje mnenje.*[9]

Kant nam z drugimi besedami pove, da se je treba v iskanju pravičnejše sodbe ozreti naokrog, se ozirati na druge. Treba jih je enakopravno upoštevati, »vzeti v ozir« (obzirnost).[10] Takšno vstopanje v čevlje drugih zmanjšuje možnost, da jim krivično stopimo na prste.

Ideal razširjenega mišljenja je tudi v ozadju Kantove ideje o večnem miru.[11] Kant nas prepričuje, da si je vredno prizadevati za mir predvsem zato, ker razvoj kulture, ki je možen le v miru, ustvarja pogoje, predstavlja pravzaprav nujni pogoj za »... največjo možno razširitev razširjene zavesti.«[12] Morda največja pridobitev miru je širjenje kulture. Vzpostavljanje kar najboljših pogojev za čim bolj razširjeno zavest mora zato biti poglaviten cilj družbenih stremljenj. Mir tako ustvarja pogoje za večjo pravičnost. Kavzalna veriga, ki se lahko ob ugodnih pogojih izteče tudi v krog, je naslednja: mir – kultura – razširjanje mišljenja – pravičnejše presoje – mir …

Še več, postopno ponotranjenje razširjenega življenja se približuje »kozmopolitski eksistenci«.[13] Razširjeno mišljenje postopno gradi kozmopolitsko držo pri presojanju družbe in sveta. Preveč radi pozabljamo, da smo del človeštva, del svetovne skupnosti ena-

[9] Arendt (2006), 237 (prev. M. J.); cf. tudi Beiner (1992), 107.
[10] Arendt (1992), 43. Zupančič govori o tem, kako spoštovanje sovpada z ozirom: »Na tistega ali na tisto, kar spoštujemo, se *a priori* oziramo.«, Zupančič (2006), 7.
[11] Kant (2006a).
[12] Arendt (1992), 74.
[13] Kant (2006b).

kopravnih ljudi, in da je edina dosledna drža zgolj tista, ki presoja s stališča te celote. Arendtova to idealno držo postulira zelo nedvoumno: »Ko sodimo in delujemo v političnih zadevah, bi morali imeti v mislih (seveda ne dejanski status, temveč) idejo državljana sveta in potemtakem nekoga, ki je *Weltbetrachter*, opazovalec sveta.«[14]

Nezmožnost vživljanja, upodobitvene moči, nezmožnost vstopiti v čevlje drugih, npr. trpečih, ponižanih in razžaljenih, ima neposredne politične posledice. Arendtova je prepričana, da je ravno umanjkanje te sposobnosti, umanjkanje razsodnosti, ki je nasledek nezmožnosti upodobitvene moči, v trenutku, ko bi moralo delovati razširjeno mišljenje, vir največjega zla v politiki. Njen eksemplaričen primer, ki pooseblja takšno nezmožnost, je Adolf Eichmann; podrobno ga je predstavila v knjigi, ki je nastala na podlagi spremljanja njegovega sojenja v Izraelu.[15]

Skratka, ob branju literature se odpravimo na potovanje, na obisk in vstopamo v čevlje najrazličnejših ljudi in kultur našega planeta. Pri tem lahko iz prve roke spoznavamo, kako smo si ljudje podobni v našem vsakodnevnem življenju: druge prepoznavamo kot enakopravne, sebi enake.[16]

O tem, da nam v resnici ni treba fizično potovati nam s svojim zgledom pripoveduje Kant sam; v življenju tako rekoč ni odpotoval iz rodnega mesta[17], a je vendar globoko v 18. stoletju izoblikoval idejo o nujnosti kozmopolitskega, občega pogleda na svet enakopravnih, svobodnih judi in jo postavil za neke vrste analog kategoričnega imperativa na ravni pravno-političnega.

[14] Arendt (1992), 75, 76. Na tem mestu se ne morem spuščati v podrobnejšo analizo Kantovih nepristranskih, nevpletenih opazovalcev, kot tudi ne v podrobnejšo eksplikacijo mehanizma estetske reflektirajoče sodbe Kantove *Tretje kritike*. Na temo pravo in razsodna moč glej pri nas pionirsko delo Šumič-Riha in Riha (1993).

[15] Arendt (2007).

[16] Ali kot je nedavno Miha Mazzini pojasnil delovanje literature na romanu *Koča strica Toma*: »Ljudje so to knjigo brali in si rekli: pa saj črnci so vendar ljudje. In v tem trenutku se je zlomil ameriški sužnjelastniški sistem …« Mazzini (2012), 100–101.

[17] Njegov »zagovor«, kot ga navaja Hannah Arendt je bil, da »… ni imel časa za potovanja ravno zato, ker je želel zvedeti tako veliko o tako številnih državah.« Arendt (1992), 44 (prev. M. J.).

5. Povej mi, s kom se družiš, in povem ti, kdo si!

Nazadnje naj na kratko skiciram še en vidik prežemanja prava in literature, občega in posamičnega. Literatura (pripovedovanje zgodb, zgodovina, mitologija itn.) je ena sama zakladnica posamičnih primerov, usod, odločitev, izjav in drž literarnih junakov. Včasih avtor zadene prav okoliščine in posebne občutke, ki jih doživljamo v tistem trenutku, in so nam ti primeri osebno še posebej blizu. Drugič spet lahko v posamičnih primerih prepoznamo obča, univerzalna vprašanja in najdemo v njih bolj ali manj določne odgovore oziroma, bolje rečeno, reakcije nanje. Tudi tu se zastavlja vprašanje, ali je lahko partikularnost posameznih literarnih junakov kaj več kot to.

Ljudska modrost pravi, da se lahko iz posameznih primerov učimo brez visoke šolnine, ki jo življenje praviloma izstavlja neukim. Ni treba, da zaradi nerazgledanosti izkusimo vse »na lastni koži«. To velja že v vsakdanjem življenju, izrednega pomena pa postane pri urejanju skupnega življenja v skupnosti. A to je očitno težko; navkljub vztrajnem ponavljanju modrosti, da je zgodovina učiteljica življenja, okoli nas raste njeno bojkotiranje.

V literaturi ne govorimo o »literarnih junakih« po naključju. Literatura, zgodovina, gledališki odri[18] itn. prikazujejo tudi posameznike in skupine, ki so se v neki krizi odzvali z nadpovprečnim junaštvom in osebnim žrtvovanjem. V tipičnih primerih gre za to, da zgodovinski (literarni, mitološki ...) junak preseže interese lastnega položaja in samoohranitve in deluje v korist skupnosti in skupnega dobrega. Velikokrat junak zmaga, nemalokrat pa pri tem prostovoljnem in zanj usodnem žrtvovanju tragično propade.

Posebne vrste junake – primere z veliko motivacijskega naboja – najdemo v situacijah, ko se je treba v javnem življenju odzvati na sedanjost brez vnaprej določenih pravil. To so po Arendtovi situacije Kantove reflektirajoče sodbe, ki so za javno delovanje v skupnosti v mnogih primerih tipične. To so primeri, ko se junak brez trdne zaslombe v predhodnih pravilih v svoji drži ali izjavi – pozivu vsem drugim – izpostavi kot primer nekega novega

[18] Glej npr. Schiller (2001). Spis terja posebno obravnavo ob drugi priložnosti.

»najstva«, nekega novega pravila razširjenega mišljenja, za katero zahteva soglasje vseh. V situaciji, ko pravilo ne obstaja, ga junak tako ustvari sam in zahteva njegovo pripoznavo. Naslavlja ga na druge politične subjekte, na sebi enake, odrasle, svobodne posameznike. To stori na način: prisluhni mi in se mi pridruži! Velike zgodovinske in politične figure (npr. Jezus, Gandhi, Mandela) so eksemplarične v smislu, ki ga lepo formulira Kravanja; gre za »neko držo, neko izjavo ali stališče, ki izstopi iz miljeja občega le zato, da bi postavila zahtevo, kakšno mora to obče biti.«[19] Ti primeri so eksemplarični v tem smislu, da jih druži razsojanje z vidika Kantove kozmopolitske drže zelo razširjenega mišljenja, s katero nagovarjajo v bistvu celotno človeštvo in terjajo od njega soglasje k novi viziji občega.

Če gre pri teh nekaj primerih za eksemplaričnost nove vizije občega kot rezultata razširjenega mišljenja, pa je nasprotnih primerov umanjkanja tovrstne drže seveda dosti več (npr. Chauvin, Neron, Quisling, Leopold II., …). Hannah Arendt nam ob že omenjenem negativnem »primeru Eichmann«[20] univerzalen problem človeške presoje v času brez pravil predstavi kot zahtevo:

> *To, kar smo zahtevali ... je, da so človeška bitja sposobna razlikovati med tem, kaj je prav in kaj narobe, tudi takrat, ko jim pri tem pomaga le lastna presoja, ki je povrhu vsega popolnoma v nasprotju s tem, kar morajo upoštevati kot enotno mnenje vseh, ki jih obdajajo. ... Tisti redki, ki so še vedno razlikovali med tem, kaj je prav in kaj ni, so se res ravnali le po lastni presoji, in to počeli na lastno pest; nobenih pravil ni bilo, ki bi se jih morali držati, ki bi zajemala posamezne primere, s katerimi so se soočali. Odločati so se morali za vsak primer posebej, saj za neprecedenčne primere pravila niso obstajala.*[21]

[19] Kravanja (2010), 41. O problematiki primerov na ozadju Kantove Tretje kritike glej isto tam, 38–40.

[20] Nedavno smo bili v slovenski pravniški srenji priča polemiki, ki je pomenljivo izpostavila Shakespearjevega Shylocka in že na ravni naslovov izmenjala nasprotujoča si stališča o tem ali je metafora primerna, adekvatna, ali ne. Glej, Petrovec (2012), 2; Tekavc (2012), 6–7. Se pa oba avtorja očitno strinjata, da gre za utelešenje zla. Stubbs v tem zborniku prepričljivo pokaže, da je Schylock mnogo kompleksnejša figura, kot jo zakriva ta stereotip.

[21] Arendt (2007), 338.

Danes, v času politične in ekonomske krize, naraščajoče neenakosti pred zakonom in nizkega zaupanja v pravni red, v času razrahljane poslovne morale ter hipokrizije politično-ekonomskih upravljavcev, ki eno govorijo, drugo pa delajo, je oznaka o postmodernem času »brez pravil« čedalje bolj splošno sprejeta in nič več nepredstavljiva. V tem času se bodo nujnosti »lastne presoje na lastno pest« zavedli mnogi, ki se je morda v običajnih razmerah ne bi. V teh trenutkih presojanja z lastno glavo bo lahko odločilo to, katere primere si bomo priklicali pred oči, kdo nam bo, enostavno rečeno, za zgled odobravanja in neodobravanja. Naše presoje bodo odločilno oblikovali zgledi, s katerimi se bomo v odločilnih trenutkih družili. In znova se bo potrdilo: povej mi, s kom se družiš, in povem ti, kdo si in kdo boš postal.

Literatura

1. Accetto, M. (ur.) (2011). Med Olimpom in Hadom: enakost v pravu in literaturi, GV Založba, Ljubljana.
2. Arendt, H. (1992). Lectures on Kant's Political Philosophy, v Lectures on Kant's Political Philosophy, Beiner, R. (uredil in napisal predgovor), The University of Chicago Press, s. 7–77.
3. Arendt, H. (2007). Eichmann v Jeruzalemu, prev. Polona Glavan, Ljubljana, Študentska založba, s. 338.
4. Arendt, H. (2006). Truth and Politics, in Between Past and Future, uvod Jerome Kohn, Penguin Books, New York *et al*., , s. 223–259 in slov. prevod Med preteklostjo in prihodnostjo: šest vaj v političnem mišljenju, prev. Jalušič, V. *et al*., ur. Jalušič, V. (2006). Krtina, Ljubljana.
5. Beiner, R. (1992). Interpretive essay: Hannah Arendt on Judging, v Lectures on Kants Political Philosophy, Beiner, R. (uredil in napisal razlagalni esej), The University of Chicago Press, s. 89–156.
6. Kant, I. (1999). Kritika razsodne moči, prevod in spremna beseda Rado Riha, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana.
7. Kant, I. (2006a). K večnemu miru: filozofski osnutek, v Kant, I., Zgodovinsko-politični spisi, uvodna študija in pojasnila Rado Riha; prev, Samo Tomšič, Rado Riha, Maila Golob, Mirko Hribar, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, s. 89–131.

8. Kant, I. (2006b). Ideja k obči zgodovini s kozmopolitskega gledišča, prev. Rado Riha, v Kant, I., Zgodovinsko-politični spisi, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, s. 4–19.
9. Kravanja, A. (2010). Še vedno neko življenje: Kant in problem intersubjektivnosti, diplomska naloga, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
10. Mazzini, M. (2012). Moj princip gradnje zgodb zahteva odprtega bralca, intervju, Literatura, št. 253–254, letnik XXIV, s. 87–109.
11. Nussbaum, M. C. (1995). Poets as Judges: Judicial Rhetoric and the Literary Imagination, University of Chicago Law Review, letn. 62, s. 1447–1519.
12. Nussbaum, M. C. (2001). Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life, Boston, Mass., Beacon Press.
13. Petrovec, D. (2012). Država je Schylock, Pravna praksa, št. 9, Ljubljana, s. 2.
14. Savič, M. (2011). (Ne)enakost in humanizem, v Accetto, M. (ur.), Med Olimpom in Hadom: enakost v pravu in literaturi, GV Založba, Ljubljana, s. 253–281.
15. Schiller, F. (2001). Kakšen je pravzaprav učinek dobrega stalnega gledališkega odra? – Gledališki oder kot moralna institucija, prev. Tanja Premk, Teatrološke razprave, Ljubljana, št. 1, s. 53–60.
16. Šumič-Riha, J.; Riha, R. (1993). Pravo in razsodna moč, Krt (Knjižna zbirka Krt), Ljubljana.
17. Tekavc, J. (2012). Država ni Schylock, Pravna praksa, št. 10, s. 6–7.
18. Unger, R. M. (1975). Knowledge and Politics, The Free Press, New York.
19. Zupančič, B. M. (2006). O spoštovanju: pismo iz Strasbourga, GV Založba, Zbirka Prava praksa, Ljubljana.
20. Zupančič, B. M. (1995). Prvine (pravne) kulture, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Imensko kazalo

A
Accetto, 4, 5, 10
Adam, 5, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66
Ambrož, 6, 160
Arendt, 8, 232, 233, 234, 235, 236
Avguštin, 59, 60, 61, 62

B
Badiou, 63, 64
Ballard, 6, 125
Balzac, 14
Barth, 49, 51
Baudrillard, 118, 120, 122
Bergson, 81
Berman, 123
Bloch, 6, 94, 124
Brancusi, 20
Brooks, 15, 17, 18, 33
Burgess, 6, 113,133, 135

C
Camus, 5, 83, 84
Celz, 22
Chauvin, 236
Christie, Agatha, 15
Conrad, 7, 189, 211, 212, 213, 215, 217

D
Dante, 14, 32, 212
Deseniška, Veronika, 4
Dolenc, 4
Douglas, 50, 110
Doyle, Arthur Conan, 7, 189
Drašković, 86, 87, 90
Duwe, 103
Dworkin, 5, 50, 52, 78

E
Eco, 14
Egger, 102
Eichmann, 234, 236
Ellis, 94, 97, 119
Eva, 59, 64, 65

F
Falstaff, 7
Fincher, 121
Forrester, 26
Foucault, 99, 100, 103
Frank, 79

G
Gandhi, 181, 182, 236
Garland, 110
Gorman, 28
Grisham, 5, 85

H
Hamlet, 7, 15, 183
Harris, 95
Harron, 95
Hayward, 122
Hegel, 23, 24
Highsmith, 6, 95, 108, 109
Hill, 24
Hitchcock, 95, 97, 109, 114, 115, 116, 119
Homer, 4
Hume, 20
Hyde, 73

J
Jager, 1, 226
Jameson, 125
Jenkins, 102, 103
Jezus, 24, 236
Johnson, 72
Jung, 5, 71, 73, 74, 75, 76

K
Kafka, 41
Kant, 8, 20, 23, 227, 232, 233, 234, 235, 236
Karenina, 5, 59, 65
Katz, 114, 131, 132
Kerševan, 60
Kierkegaard, 29, 30, 59, 60, 61, 62
Klein, 122, 217
Kmecl, 4
Kravanja, 236

Kreft, 163
Kristan, 4, 5, 40
Kristeva, 112
Kuhn, 42, 43

L
Leopold II., 7, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 220, 221, 222, 236
Lewis, 30
Lianos, 110
Lombroso, 124
Luther, 61

M
Maklecov, 4
Mandela, 236
Markel, 30
Maslova, 6, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170
Matze, 114
Milenković, 4, 132
Miller, 21, 67, 68
Mitchell, 11
Morrissey, 112
Mothersill, 19
Munda, 16
Muršič, 6, 128

N
Nelson, 49, 50
Neron, 236
Norrie, 25
Novak, Jurij, 7, 186
Novak, Marko, 5, 70
Nussbaum, 27, 34, 36

P
Pasternak, 25
Pavić, 41, 45, 46, 47, 50
Platon, 20, 23, 49, 60, 72
Posner, 4, 25, 26
Potočnik Černe, 5, 58
Prešeren, 11
Pribošič, 186

Q
Quisling, 236

R
Rawls, 21
Rodell, 26
Rousseau, 17, 18

S
Salecl, 125
Sartre, 228
Scarry, 13, 14, 21, 22, 23, 31
Shakespeare, 6, 7, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183
Shylock, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183
Simič, 4
Steinberg, 31
Stubbs, 6, 7, 174
Syks, 114
Symons, 117

T
Till, 5, 82, 83
Tolstoj, 5, 6, 7, 65, 160, 161, 162, 163, 164, 170, 171, 230
Twain, 7, 189, 218, 219, 220

U
Ulpijan, 22

V
Valverde, 98
Vilfan, 4

W
White, 27
Whitman, 27
Willett, 123

Z
Završnik, 6, 92
Zupančič, 4

Stvarno kazalo

A
administrativna kriminologija, 111
aggressor (napadalec), 181
anti-Semitic values (anti-semitske vrednote), 175
arhetip sence, 71
arhetip starega modreca, 76, 88
atraktivnost nasilja, 131

B
beletristika (glej tudi leposlovje in književnost), 132
behavioristična znanost, 104
božji glas, 64

C
chicotte, 199, 202, 206
collective pride (kolektivni ponos), 181
contract (pogodba), 182

Č
človekove pravice in temeljne svoboščine, 77, 89, 146, 155
človekove pravice, 76, 77, 82, 89, 134, 154, 156, 189, 207
čustva v kriminološkem raziskovanju, 129
čustveni vidiki v izvrševanju kaznivih dejanj, 114

D
dehumaniziranje, 135, 137, 138
dejanje upora zoper Boga, 60
dejanski stan, 189, 229, 231
dekandenca morilcev, 113
dekontekstualizirano in seksualizirano nasilje, 117
deontološka napetost, 227
diskriminacija na podlagi videza, 5, 35
dominantna vednost, 6
drama, 212
družba brez nasilja, 155, 156
družbena integriranost, 155
družbena pogojenost, 156
državljanske pravice ameriških črncev, 83
duhovna izpraznjenost, 95, 120

E
ego, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 80
Einbildungskraft (upodobitvena moč), 232
ekscesiven ali »ekspresiven« umor, 108
ekscesna spolnost, 113
ekscesno morjenje, 92, 93, 97, 120
emocije, 6, 129, 130, 131, 132, 143, 144, 145, 146, 150, 152
emocionalnosti nasilnega vedenja, 131, 146
enakost pred zakonom, 78, 81
eshatološka izpraznjenost, 108, 119
estetska sodba, 25
etični ideali (pravičnosti), 88

F
FBI, 83, 102, 103, 104, 105, 106
fenomenologija uživanja, 114
fikcija, 6, 98, 108, 124, 125, 218, 220
film, 6, 93, 94, 95, 96, 101, 104, 105, 107, 113, 115, 116, 121, 125, 133, 135, 136, 150, 231
Freudova psihoanaliza, 93, 99, 101

G
»genska rizičnost« posameznika, 107
genocid, 73, 210
genokriminologija, 97
globinske ontologije, 109, 110
greh, 3, 5, 34, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68
grešni kozel, 85

H
hatred (sovraštvo), 177, 181, 184
hiperpotrošniška družba, 96, 121
hiperpotrošniško kapitalističen sistem, 97, 110
hiperrealni svet, 122
hiperrealnost podob, 120

I
ideal lepote, 24
identity (identiteta), 180, 181
imagination (domišljija), 232
imperializem naravoslovnih znanosti, 106
individualizacija, 118
individualna senca, 77, 78, 82, 90, 91
iracionalni kazenski postopek, 124
izkustvo lepote, 23
Izrael, 234
izsiljeno priznanje, 16, 33
izvirni greh, 5, 60, 61

J
Jew (Jud/Žid), 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183

K
kaprica, 64, 67, 68
kazenski postopek, 16, 35, 84, 99, 124
književnost (glej tudi leposlovje, beletristika), 1, 3, 4, 7, 40, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 191, 231
kolektivna podzavest, 74
kolektivna porota, 89
kolektivna senca, 5, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90
kolektivne/individualne sence v sodnih postopkih, 80
kolonialni holokavst v Kongu, 186
kolonialno izkoriščanje, 208
komunistični režim, 102, 187
koncept sodobne ustavne demokracije, 77
konflikt med kapitalisti in komunisti, 75
konstrukcija serijskega morilca, 102
kozmopolitska eksistenca, 233
kriminaliteta belih ovratnikov, 103
kriminalitetna politika, 99, 107
kriminalna antropologija, 124
kriminalni prototip, 6
kriminologija, 4, 6, 8, 93, 94, 97, 98, 99, 104, 107, 110, 111, 118, 120, 124, 125, 129, 130, 132, 133, 156, 160, 170, 172
kriminologija emocij, 129, 130
kriminologija transgresije, 130
kriminološka »klasična šola«, 99
kriva obtožba, 18
krščanski prakomunizem, 163
Ku Klux Klan, 75
kultura, 95, 233
kulturna kriminologija, 97, 120, 130

L
lastni interes, 232
lažno priznanje, 16
legitimnost nasilja, 147
leposlovje (glej tudi beletristika in književnost), 4, 12, 132, 133, 156, 171, 229, 230, 231
lepota, 11
lepota in pravo, 11, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 32, 35, 36
lepota kot poskus upravičevanja kazni, 32
lex talionis, 18, 21
literarni junak, 235
literarno prikazano nasilje, 133
Ludovikova metoda, 134

M
mainstreamovske kriminološke teorije, 96
masakerski umor, 96
Mednarodna afriška zveza, 192
minimum morale, 81, 228
mitologija, 231, 235
množičen umor, 98
množično pobijanje, 208
moral code (moralni kodeks), 179
moralna sprejemljivost vedenja, 153
moralno paničarstvo, 135

N
načela lepega, 20
način morjenja, 111, 112
najstvo, 228, 229, 230, 236
namen kazni, 170
napotila za ravnanje s storilci, 96
narava prestopništva, 110
naravna pravičnost, 76
nasilno vedenje, 6, 118, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153
nasilnost kapitalističnega sistema, 119
navidezna svoboda, 109
nedolžnost, 12, 18, 61, 62, 65, 68, 82, 86
negativna utopija, 133
nenravnost, 161
neoporečne družbe, 154
nepristransko in objektivno sojenje, 82
nesvobodni človek, 134
nevrokriminologija, 97, 107
normativna moč dejanskosti, 230
nova frenologija, 107
nove kazenske sankcije: nove vrste kazenskih sankcij, 107

O
občečloveška oz. univerzalna moralnost, 81
obzirnost, 8, 226, 233
ocena telesne »rizičnosti« posameznikov, 107
odklonsko vedenje, 171
odnos med egom in senco, 73
odpor do vsiljenih družbenih norm, 121
Ojdipov kompleks, 101, 114
omejenost znanosti, 172
ontologija greha, 60
osebna ali individualna podzavest, 74
otroška delovna taborišča, 200

P
payment (plačilo), 179
persona, 74
porotniki, 86, 162, 164, 166
posnemovalci serijskih morilcev, 103
post festum opravičila, 150
postava, 3, 5, 60, 63
postmoderno stanje duha, 96
postpenalna tomografija, 107
pozitivistična šola, 98, 99
pravica do sodnega varstva, 78
pravičnost, 7, 14, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 76, 88, 166, 169
pravičnost kazni, 30, 32
pravniki, 3, 42, 43, 48, 51, 163, 165, 166, 169, 172, 227, 228, 230
pravno (i)relevantna dejstva, 35, 230
pravo kot lepota, 23
pravoslovje kot lepo-slovje, 10, 35
predmet projekcije, 71
predvidljivost in pravičnost pravosodnega odločanja, 169
prejudice (predsodek), 176, 182
prepovedani razlogi za razlikovanje, 35
prirojena nenravnost, 161
prostovoljnost priznanja, 15
prototip grešnice, 65
psiha, 73
psihoanaliza, 70, 97, 99, 101, 107, 109, 110, 116
psihotična izvrženost, 121

R
ravnovesje kot ideal lepega in pravičnega, 24
razmerja med pravom in lepoto, 35, 36
razširjena zavest, 233
razširjeno mišljenje, 232, 233, 234, 236
razum, 114
relativiziranje kazenske odgovornosti, 106
reprezentativnost, 232, 233
revenge (maščevanje), 179, 180, 181, 183
rod, 60, 61

S
senčna sojenja, 86
serijski morilec, 96, 97, 98. 99, 102, 103
serijsko in ekscesivno (»ekspresivno«) morjenje, 98
serijsko morjenje, 92, 93, 94, 97, 118, 120
sistemsko nasilje, 110, 118, 153
socialno utopično krščanstvo, 163
sodba, 10, 19, 27, 30, 33, 87, 216
sodniški slog, 26

sodobna družba, 96, 120, 130, 154
spodbujanje priznanja, 15
spopad lepega z grdim, 31
stanje stvari, 218, 229, 231
stereotype (stereotip), 177, 179, 181, 182
strukturna izključenost, 131
strukturna vključenost, 131
subjektivna svoboda, 64
suženjsko delo, 191, 198, 201, 205
Svobodna država Kongo, 7, 189, 190, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 220
svobodna volja, 99, 134

Š

škoda borznega posredništva, 94
škoda serijskega morjenja, 94

T

teorija, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 19, 20, 51, 52, 57, 93, 94, 96, 97, 99, 107, 110, 114, 119, 120, 121, 124, 131, 147, 148, 150, 151, 170, 171, 230
transakcijska teorija, 6
Tretja kritika, 8, 232
tretmanska rehabilitativna ideologija, 102
trgovina z afriškimi sužnji, 191, 196

U

ultra nasilje, 113, 134,
umor v »dejanski zmoti v ožjem smislu«, 163
urbana družba, 122
užitek, 22, 49, 111, 121, 141

V

večbesedilo (hypertekst), 5, 41, 48, 49, 50, 51, 52
večni mir, 233
verižni roman, 5, 50, 52
victim (žrtev), 175, 176, 177, 178, 181
viktimizacija, 146
vnaprejšnja obsodba, 86
vpliv psihiatrične vednosti na delovanje kazenskopravnega sistema, 124
»vstopanje v čevlje drugih«, 225, 232, 233
»vzeti v ozir«, 233
vznemirljivo ubijanje, 113

W

Weltbetrachter (opazovalec), 234

Z

ZDA, 12, 14, 27, 75, 82, 83, 89, 102, 107, 165, 189, 194, 195, 205, 207,
zgodovina, 14, 22, 23, 45, 50, 75, 76, 98, 102, 142, 190, 208, 221, 228, 231, 235
zločin, 3, 4, 5, 6, 7, 15, 16, 18, 30, 31, 82, 84, 85, 96, 97, 98, 99, 101, 105, 106, 107,
112, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 161, 168, 170, 171, 187,
188, 189, 190, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 222
»zločin« in »kazen«, 16
zločin kot družbeni konstrukt, 170
zločini »civiliziranih« držav, 187
zločini proti človeštvu, 7, 222
zunanji pomen sence, 76

Ž

žrtev, 12, 14, 88, 113, 114, 117, 120, 151, 153, 187, 199, 200, 209, 210, 220